Т. LXXXIX. Р. 1909, кн. III. Рік XVIII.

89

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. LXXXIX. 1909, III B. XVIII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського.

Закінчено 27/VI с. с.

Т. LXXXIX. Р. 1909, кн. III. Рік XVIII.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСЇМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяцї під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.



MITTEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. LXXXIX. 1909, III B. XVIII Jahrgang.



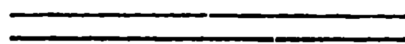
Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

 Закінчено 27/VI с. с.

Зміст LXXXIX тому.

Inhalt des LXXXIX Bandes.



Теорія і розвій історії літератури.

Написав *Іван Франко.* *)

Що треба розуміти під історією літератури в загалї? Який її матеріял, яка тема, яка метода, яка мета? А спеціяльно історія української літератури чи не насуває яких окремих задач, трудностий та суперечок, які не виступають зовсїм у инших літературах освічених народів, або виступають у инших формах?

В найширшім розуміню сього слова література, се збір усїх духових виплодів чи то якогось одного народа (національна література), чи то більшої ґрупи народів, або й усего людства (всесвітня література), зложених у людській мові. Отже буде тут збір переказів та споминів, досвідів та дослїдів, вигадок та пісень чи то передаваних із памяти, з уст до уст і з поколїня в поколїнє (устна словесність), чи то закріплених письмом (письменство). Виразних і тривких границь між словесністю і письменством нема, бо те, що раз затверджено на письмі, може переходити знов у устну традицію, в память і житє нових поколїнь, і навпаки, те, що вчора зложило ся в устній передачі або істнувало від віків у памяти людий, сього дня може бути закріплене письмом.

Коли під лїтературою розуміти всї витвори людського слова в загалї, то очевидно треба в ній зробити деякі подїли відповідно до тих задач і функцій, які сповняє людська мова в людському житю. При помочи мови чоловік заспокоює потреби сво-

*) Отся розвідка, се властиво Переднє слово до просторої історії українського (південно-руського) письменства, яка буде протягом найблизших лїт друкувати ся в Записках і потім вийде окремою книжкою. *І. Ф.*

його чутя й свойого розуму, своєї памяти й своєї фантазії. Відповідно до переваги одного або другого з тих елементів будемо розріжнювати літературу наукову, присвячену потребам людської памяти (історії) та людським дослідам над природою, і літературу т. зв. красну, присвячену потребам людського чутя та фантазії. І тут одначе поділ не буде зовсім докладний, бо ж ми знаємо, що витвори наукового, розумового думаня звичайно не обходять ся без праці чутя та фантазії, і навпаки, витвори фантазії неможливі без праці розуму. Знаємо, що в найдавнійших літературах навіть не видно виразної ріжниці між умовою і фантазійною творчістю: твори строгого ума, високої фільософії, ба навіть закони, граматики та лікарські рецепти бували писані поетичною формою. Плятон надає своїм фільософічним писаням форму наскрізь беллетристичних діяльоґів, любуєть ся в фантастичних мітах і аллеґоріях для вислову своїх найвисших ідей, тай инші фільософи старшої доби подають свої поученя та космоґонічні понятя в віршованій формі. Не будемо згадувати про Індію, де навіть ґеніяльна граматика Паніні зредаґована, певно для красшої памяти, віршами. Старинні історики всї, можна сказати, на добру половину беллетристи, вони пишуть кольоритно і драматично, підчеркують ефектовні ситуації, видумують промови і розмови історичних осіб і дуже пильно дбають про ясність стилю, симетрію й заокруглене композиції, нераз далеко пильнійше, ніж про критичну провірку та звязок фактів.

Література в тім широкім значіню, яке тут показано, се найвисший вицвіт людської цівілїзації, найкрасше її мірило. Цівілїзація старша від літератури; початки і перші ступні цівілїзації сягають на многі столїтя або тисячолїтя дальше в давнину від перших початків літератури. Та про те на тих долітературних ступнях цівілїзації ми можемо слїдити майже виключно розвій матеріяльної культури: оружя, знарядів праці, прикрас, будівель, поживи та похоронів чоловіка. Перші пробліски його духового житя — його віри в загробове жите та віри в демонів бачимо хиба в матеріяльних останках його похоронів та в амулетах; та й ті слїди, хоч безсумнївні, все таки нїмі для нас доти, доки їх не оживлять памятки слова. Аж там, де в цівілїзаційному походї являєть ся письмо, до нас починає промовляти душа чоловіка безпосередно, устами до уст, і ми від разу здобуваємо можність заглядати в душу, в чуте, змаганя, радощі й смутки прадавнїх, давно загиблих і забутих поколїнь.

Людськість, як відомо, розвиваєть ся не по одному шабльону, іде ріжними дорогами. Ріжнородність фізичних вдач і зверхніх житєвих обставин людського роду витворює ріжні цівілїзацийні типи. Та не треба забувати, що обік тої ріжнородности місцевих обставин від незатямних часів дуже важну ролю грає також обміна, переношенє однакових предметів, віруваннь, обрядів і житєвих форм, витворів рук і духа з одного місця на друге, з одного краю в другий. Ще далеко перед витворенєм яких будь доступних для нас літературних памяток бачимо, як певний культурний тип, так звана передмикенська культура, витворивши ся на заєвфратських низинах, у старій Сузіянї, ступнево—мандрує на північний захід, до Малої Азії, а звідси паростями йде з одного боку до Греції, з другого через Каппадокію за Чорне море, над середнїй Днїпро, над Збруч аж до Дунаю. Комплекс здобутків матеріяльної культури, який виявляє себе в витвореню певного цівілїзацийного типу, являєть ся на стілько цінним і коштовним, що й люди низших типів нераз на широких просторах помалу засвоюють його, хоч не помагали до його витвореня.

Та коли так було на полї матеріяльної культури, то тим більше се мусїло бути на полї духової, де осягненє якогось нового ступня звичайно незмірно труднїйше і вимагає нераз виємково щасливих обставин та виємково здібних осібників. І так можемо сегоднї майже напевно твердити, що ідея знакового письма розвила ся в однім місцї, над нижнїм Евфратом і Тиґром і відси розійшла ся на весь світ, хоча початки сеї ідеї, мальованє або вирізуванє ріжних знаків і фіґур, сягають майже перших ступнїв цівілїзації. Разом з письмом передали перші його винахідники рештї людськости в значній мірі риси свойого духового типу: ми й доси молимо ся формулами видуманими в старім Вавилонї, наші релїґійні чутя та віруваня несвідомо порушають ся стежками протертими для людського духа спекуляцією старих вавилонських та єгипетських жерців; ідеї єдности й трійцї, святости й гріха, надземного й підземного світа, первісної провини і пізнїйшої експіяції, ласки божої й суду, ті ідеї, що тепер зробили ся для нашого духа майже такими самими невідлучними формами почуваня, як час і простір, невідлучні форми мисленя, — ті ідеї, то зовсїм не жадні вроджені нам форми, а останки того, довготисячною працею виробленого культурного типу, що повстав на зорі нашої старинної цівілїзації над долїшнїм Тиґром і Евфратом, та

в його буйній парости над Нілем. І коли ми сьогодня втішаємо свою фантазію чудесними або страшними пригодами казкових героїв, фантастичними картинами заклятих замків, небувалих звірів та народів, коли незрозумілий нам характер називаємо сфінксом, дивовижну примху химерою, блудний хідник лябіринтом, а самовільного володаря царем, то у всьому сьому ми несвідомо топчемо сліди протерті перед многими тисячоліттями думками, фантазією та культурною працею Вавилонців, Асирійців та Єгиптян.

Отсї два роди складників: місцева ріжнородність і замісцеві, привозні, міжнароднї, отже для ріжних народів спільні елементи, се основи всякої національної лїтератури. Кожда національна лїтература, се в більшій або меншій мірі орґанічний виплід свойого, місцевого, оріґінального і своєрідного з привозним, чужим, перенятим із довговікових міжнароднїх зносин. Для того вхибив би против основ наукового дослїду той історик лїтератури, який би силкував ся певну національну лїтературу показати як вповнї оріґінальний і своєрідний духовий виплід тої нації, або признаючи навіть деякі чужі, міжнароднї впливи на неї, лишав би їх на боцї як річ маловажну або немилу для амбіції рідного народа. Поки говорити про користь або шкідливість чужих впливів, треба попереду докладно розслїдити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчить ся роля історика.

Певна річ, не у всїх паростях національної лїтератури відносини національних і міжнороднїх елементів однакові. Коли в одних, як ось у т. зв. науковім письменстві, національного хиба стільки лише, що мова та термінольоґія, то в инших, особливо в беллетристичних, ся національна своєрідність переважає. Але й тут докладної границї провести не можна. Приміром історіоґрафія, хоч без сумнїву розвиваєть ся під впливом інтернаціональних шкіл і метőд, усе таки в кождім краю видає твори з сильною закраскою національного ґенія. Навпаки, і в сфері найбільш національної своєрідности, в беллетристицї бувають епохи ослабленя оріґінальности, панованя чужоземної моди, рабського наслїдуваня чужих взірцїв, у яких національного, свойого хиба стільки, що мова.

Ось тут являєть ся перший ряд трудностий, які мусить поборювати новочасний історик лїтератури. При кождій лїтературній появі, а особливо при кождій новій течії він мусить розріжняти своєрідно-національне від загально-міжнародного:

національний зміст у міжнародній формі, і національну форму, в яку відлито міжнародній зміст. Він мусить слідити течії літературної моди і духових шабльонів та формулок, що пливуть із краю до краю і нераз віками вяжуть фантазію, творчість і чутє письменників. Мусить стежити, як серед тих переможних шабльонів та пануючих формулок звільна, під впливом ріжних обставин накльовують ся нові форми і відмінні погляди, виринають з разу в виді сумнївів, міцніють до ступня протесту й неґациї, поки нарешті не здобудуть собі переваги і своєю чергою не витворять нової моди, нової школи, нового шабльону, що піде знов панувати по за межі свого народженя, поки й його не розвалить нове слово.

Історія літератури в такім розуміню — наука досить нова, можна сказати — витвір XIX віку. Греко-римська старовина не знала її, так як у загалї не мала ясно виробленого почутя розвою і співділаня ріжних чинників для викликаня якогось одного явища. Головна увага греко-римського світа була звернена на громадське, полїтичне житє; на лїтературу звертано лиш о стілько увагу, о скілько вона мала вплив на полїтику, виступала як свідомий чинник громадського житя. Старовина, так богато зробивши для того, щоб передати нам образ свойого громадського житя і свойого тонкого естетичного смаку, зробила дуже мало, щоб увіковічнити образи своїх чільних творців у духовій та науковій сфері.

Правда, під кінець старинних віків почала ся зміна. Рим зосередив громадські інтереси старинного світа в своїх руках, змонополізував їх у руках невеличкої купки упрівілейованих, а величезному загалови відібрав потребу і навіть можність турбувати ся ними. Фільософія, а далї христіянство що раз сильнійше висувають на перед людську індівідуальність; її терпіня й радощі, її поводженє і спасенє роблять ся найважнїйшими предметами людського думаня й інтересу. Тому інтересови особистого переконаня, віруваня, змаганя й надії служить і література. Питаня про авторство нараз набирають великої ваги, бо сеж не все одно, чи дане слово, дане твердженє, упімненє або пророкованє виплило з уст вітхненого пророка, апостола, вибранця божого, чи було виригнене якимось лжеучителем, еретиком та ошуканцем.

Першим лїтературним виразом того змаганя була александрійська школа, що причинила ся не мало до виробленя ідей і напрямів, які три столїтя пізнїйше мали запанувати в цїлій

греко-римській суспільности і довести остаточно до повного перевороту старинного світогляду. Один із батьків і головних репрезентантів тої школи Каллімах (жив 310—240) визначив ся між иншим також як автор першої, відомої нам проби літературно-історичної бібліоґрафії, що мала титул: *Πίναξ τῶν κατὰ χρόνους καὶ ἀπ' ἀρχῆς γενομένων διδασκάλων (τραγῳδιῶν, κωμῳδιῶν, διθυράμβων)* і була частиною великого катальоґа александрійської бібліотеки, який обіймав по одним звісткам 24, а по иншим 120 томів і містив показчики всїх літературних, наукових і артистичних діячів і їх творів. *(Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδεία διαλαμψάντων και ὧν συνέγραψαν)*[1]. Із сего твору не дійшло до нас нїчого, та все таки з деяких згадок про нього у инших сучасних і пізнїйших письменників можемо на певно осудити, що був се на велику скалю задуманий виказ усїх спеціяльних родів лїтератури з докладним поданєм авторів, їх писань і часу їх написаня; докладність доходила до того, що при кождім творі окрім титулу подано було число рядків і час його написаня. Каллїмахів показчик розпадав ся на пять відділів, із яких перший обіймав поетів, другий законодавдців, третїй істориків, четвертий реторів, а пятий решту під титулом *Παντοδαπά* (Всячина). Загалом треба додати, що александрійська школа протягом її тривку зібрала величезний історико-лїтературний матеріял, про якого обєм і характер дає нам понятє далеко пізнїйша простора енціклопедія Византійця Суідаса.

На жаль, і тим новим імпульсам бракувало почутя й можности розвою. Старинний світ розпав ся в руїни, з його богатого культурного надбаня лишили ся хиба безладні відломки. Найученїйшим людям пізнїйших часів годї було з тих відломків зложити щось хоч з далека подібне до первісної цїлости. Найкращий примір дає відомий *Μυριόβιβλον* Фотія, який можна назвати першою пробою лїтературної критики в Византії. І щож дає нам Фотій у своїй книзї? Дає зміст своєї лєктури, инодї дуже просторий, а инодї зовсїм поверховий, том за томом без ладу, без системи, — зміст і витяги з 280 прочитаних ним книг теольоґічного, історичного, беллєтристичного та граматичного змісту. До змісту додано скрізь цїкаві уваги про авторів, мову, стиль, але зложити з того матеріялу щось хоч з далека подібне до систематичного викладу — Фотій хоч уважав можливим, але все

[1]) Wilhelm Christ, Geschichte der griechischen Literatur bis auf die Zeit Justinians. München 1905, ст. 522.

таки для себе занадто трудним. Суідасів Лексикон дає такого матеріялу подекуди більше та цікавійшого, але сеж лексикон, а не літературна критика.

І в західній Европі в середніх віках було не ліпше. Правда, деяким латинським клясикам, особливо Верґілїю, Горацію та Ціцеронови пощастило о стілько, що з них пороблено учебники для науки латинської мови по манастирських школах; більшість старих писань, в тім числї й Таціт, звісна була ледви з назв. До нас дійшов десь із половини XII віку невеличкий „Dialogus super auctores sive Didascalion“ одного монаха, який очевидно укладаючи його бажав подати своїм ученикам щось нїби провідник по книжках і авторах манастирської шкільної бібліотеки[1]). Він подає, нїби учитель ученикови на його запити, інтересні, хоч декуди сердечно наївні історико-літературні уваги. Починає, розуміеть ся, Донатом, учебником граматики, далї підносить Катона, не старого Римлянина-републїканця, а автора моралїзаційних віршованих приказок, дуже популярного в середніх віках у всїх школах. Далї йдуть уступи про Езопа й Авіяна, про християнських поетів Седулія, Ювенка, Проспера, Теодуля, Аратора, Пруденція: при кінцї автор знов вертає до старинного світа і дає характеристики Ціцерона, Горація, Салюстія, Люкана, Ювенала, Гомера, Персія, Стація та Верґілія. Кінчить ся дальої викладом середньовікового шкільного пляну, т. зв. trivium і quadrivium. Нема, розуміеть ся, навіть проби чи то хронольоґічного, чи систематично-річевого подїлу. Звістки про авторів традиційні, декуди суперечні, хоч автор тут же й силкуеть ся відкинути те, що йому не подобаеть ся. Сумнїву про вірність традиції ще анї слїду. Про Гомера, якого очевидно не знав, кладе лише два реченя: був Грек, поет, написав книгу про руїну Трої по десятилїтнїй облозї, з тенденцією звеличити Греків і осоромити Троянців; зложив також меншу книжку, що називаеть ся „Малий Гомер“, де величає особливо рід і хоробрість Ахіля“. І кінчить нїсенїтницею: „Піндар, славний фільософ, переклав Гомера на латинську мову“. Далї подано цитат із Єронїма і відоме Горацієве „Quandoque bonus dormitat Homerus“. Тай ось і все.

Доба західноевропейського гуманїзму причинила ся сильно до відновленя старовини, опублїкувавши велику масу старинних

[1]) Conradi Hirsaugiensis Dialogus super autores sive Didascalion, eine Literaturgeschichte aus dem XII Jahrh., herausg. von Dr. G. Schepss, Würzburg 1889.

писань у оріґіналах і перекладах і прикладаючи до них прінціпи нової літературної критики. Але повної картини старих літератур і вона не дала, а сурроґатом можна вважати хиба дві велики енциклопедії Фабриція, видані п. з. Bibliotheca graeca і Biblioteca latina, перші проби повних катальоґів усіх літературних памяток, які полишили ся нам від греко-римської старовини. Доповненєм сих бібліоґрафічних праць були й инші виданя сего вченого збирача й систематика, прим. його виданє старозавітних і новозавітних апокріфічних писань, і з сього погляду праці Фабриція можна вважати тривкими основами дальшого поступу пізнаня літератури й її розвою. Першою великою пробою на тім полї була розпочата французькими Бенедиктинами в р. 1733 велика „Histoire littéraire de la France“, доведена тимиж Бенедиктинами до 12-го тому в р. 1750, а в XIX віці перенята від них парижською Академією Наук і доведена до XXXIII тому, при чім вона заледво дійшла до кінця XIV віку. Розуміє ся, се ще не історія літератури, але величезний збір матеріялів для неї, бібліоґрафічних і біоґрафічних, витягів із рукописів та творів даних авторів і ріжнородних культурно-історичних екскурсів.

Від кінця XVIII в. пішла в Німеччині мода на біоґрафічні лексикони; як приготовна праця для історії літератури появляє ся звісний Gelehrtenlexikon Єхера, і перша систематична проба історії німецької літератури Гаґена і Бішінґа — досить сухий компендій біоґрафічних та бібліоґрафічних дат, найліпший показчик того першого стану, на якім тоді стояла ся наука.

Як далеко поступила від тоді історія літератури і що до змісту і що до методи праці, не місце тут показувати детально. Зазначу лише головні напрями. В напрямі бібліоґрафічнім працювали у Франції Брюне (Brunet), у Німеччині Ґрессе (див. його Lehrbuch der allgemeinen Litterärgeschichte, 6 здоровенних томів, якими обнято всї відомі тодї літератури цілого світа, і Handbuch der allgemeinen Litterärgeschichte в трьох томах. У Чехії тою самою методою працювали перші будителї славянського відродженя Добровський, Шафарик, Юнґман, у Росії Смірдін, Сопіков, Строєв; біоґрафічні лексикони видавали в Польщі Юшиньский, у Росії митрополити Евгеній Болховітінов та Філярет Гумілевський. У нас біоґрафічної методи в працях над історією літератури держали ся Петров і Огоновський. Злучити біоґрафічну і бібліоґрафічну докладність старав ся в Німеччині Ґедеке в своїм відомім творі Grundriss der deutschen Littera-

turgeschichte, але й ся книжка, навіть у новім і новими вченими переробленім виданю далеко більше виглядає на маґазин найріжнороднїйших деталїв і склад матеріялів, ніж на дійсну, продуману історію німецької літератури.

Тимчасом в міру розвою і поглубленя історичних та антропольоґічних дісціплїн також історик лїтератури мусів ставити собі чим раз висші, глубші і ширші завданя, перейти від механїчного реєстрованя до лїтературно-історичних та псіхольоґічних дослїдів. Що таке історія лїтератури? Чи се тілько реєстр книжок, історія друкарень та книжкової торговлї? Певно, що нї. Чи се збір біоґрафій письменників, поетів та вчених? І знов нї, хоч біоґрафії і бібліоґрафія неминучі помічні засоби для історії лїтератури. Ще в XVIII віцї зроблена була проба дати на се питанє иншу відповідь. Учений епископ Гюе (Huet) написав перший нарис історії повісти, трактуючи її окремо від инших родів лїтератури. На сучасних працях Гюе не зробила великого вражіня, але вже в початку XIX в. вчений Анґлієць Донлоп (Dunlop) виступає зі своєю The history of fiction; титул занадто широкий і справедливо змінений нїмецьким перекладачем сеї книги Ф. Лїбрехтом на „Geschichte der Prosadichtungen“. Починаючи від старинних лїтератур, грецької і римської Донлоп слїдить за розвоєм лїтературних форм романа і новелї і ступневою мандрівкою сих форм із краю в край у західній Европі. Основна ідея — розвою в лїтературній творчости людства виступає у Донлопа ще не дуже виразно, закрита богатою бібліоґрафією і затемнена авторовим скептіцізмом.

Та ось у Франції майже рівночасно, а подекуди вчаснїйше (під впливом того зацікавленя, яке викликала там Ґаллядова перерібка Тисячі й одної ночі, видана ще в половинї XVIII в.) появляють ся працї французьких орієнталїстів Сільвестра де Сасі та Люазелєра Дельоншана, в яких досить виразно зазначувала ся ідея про орієнтальне походженє більшої части европейських новель, казок та причт. Се була думка дуже плодюча, бо показала за сухими бібліоґрафічними реєстрами можливість дошукувати ся широких духових взаємин між Сходом і Заходом, вбачати орґанїчний ріст і звязок лїтературних „вигадок“ з житєм і з духовими його течіями, звязок далеко тїснїйший і живійший, ніж можна було допускати доси. Ся думка кидала нове світло на сам проблєм поетичної творчости, ставила питанє: що в данім творі треба вважати духовою власністю са-

мого автора, а що він бере з традиції, з сучасного окруженя або просто з книжок, і як перетворює се в своїй фантазії?

Те саме питане з зовсїм иншого боку було поставлене в Німеччинї при кінці XVIII в. Німецький фільольоґ Вольф видав 1783 книгу, в якій розбираючи Гомерові епопеї дійшов до думки, що Гомер, се фікція, „збирач", що ті епопеї зовсїм не були витвором одного чоловіка, походять із ріжних часів і носять на собі слїди більш або-менше механїчного склеюваня та зшиваня. Іліяда, се збірка співаних похвал за хоробрість і геройські вчинки (ἀριστεῖαι) ріжних героїв; Одиссея, се збірка пісень про морські плаваня і пригоди та повороти (νόστοι) із чужини до дому. В Гомерових епопеях нема згадки про письмо й писане, значить, вони мусїли бути зложені устно. А що годї припустити, щоб один чоловік міг зложити, а другий від нього переняти устно такі великі твори, як ціла Іліяда або Одиссея, то й виходить, що складані були первісно ріжними людьми поодинокі рапсодії, а цїлість була з тих шматочків зложена значно пізнїйше. Се відкрите знов таки ставить проблєм поетичної творчости і особи автора, і був піднощений дуже часто в приложеню й до инших національних епопей, прим. до старонімецьких Горе Нібелюнґів та Ґудруна і до староіндійських Магабгарати та Рамаяни.

Та з иншого боку виходили ще инші імпульси. Ґете видав свою переписку з Шіллером, свої спомини (Aus meinem Leben, Wahrheit und Dichtung), де сучасники у перве могли заглянути в духову робітню великих поетів і слїдити крок за кроком, майже день за днем, як повстають, формують ся і викінчують ся великі поетичні креації, які ріжнородні сїмена сходять і вянуть, поки така креація стане готовою. Ідея тїсного звязку твору з творцем, а творця з окруженем виступила тут у перве ясно, не як критична здогадка, а в безсумнївних свідоцтвах двох великих творців. Аж тепер показало ся, яке значінє може мати докладна біоґрафія письменника для повного зрозуміня його писань, і чим буває письменник зі своєю творчістю для суспільности. Для лїтературної біоґрафії, для критики, для історії лїтератури як сінтези всїх часткових проб зрозуміня звязків між письменством і житєм розкрили ся тут нові, широкі горізонти.

І ще в однім напрямі дали імпульс великі клясики німецької лїтератури, особливо Лессінґ, Гердер, Шіллер і Ґете. Перед їх виступленем панувала в Німеччинї на взірець Франції збірка

доґматичних приписів про правила поетичної творчости, так звана естетика або наука про красоту в штуці. Отся французько-німецька поетика опирала ся ніби то на Арістотеля і витворила у Франції, головно завдяки писаням Буало-Деспрео, острий і тїснозорий кодекс приписів, що до крайности стїснював поетичну творчість і наломлював її до ніби то сальонової конвенціональности. В Німеччинї розцвіт національної лїтератури при кінцї XVIII в. почав ся реакцією против сеї французької поетики. Лессінґ доказав, що Французи зовсїм не розуміють Арістотеля, на якого раз у раз покликають ся; він попробував глубше вникнути в Арістотеля та виснувати з нього розумнїйші правила поетичної творчости; під сим покликом — черпати не з Французів, а з правдивого Арістотеля — працювали Ґете і Шіллер у добі своєї емуляції з клясичними взірцями. Та за Гердером стоїть заслуга, що звернув у перве увагу на природу і людське чутє як на жерело всякої поезії, і ся ідея стала провідною думкою т. зв. романтичної школи не лише в Німеччинї, але скрізь по Европі. Та не вважаючи на се все школа держала ся все тих мертвих формулок і шабльонів, поки нарештї нова фізіольоґічна психольоґія не розвіяла фікцій естетичного канона, відкриваючи для поетичної творчости нові, необмежені, свобідні простори.

Отсе в теперішню добу головні проблеми, що стоять перед істориком усякої національної лїтератури. Він мусить відріжнити в нїй національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріял і чужі форми і що вносить свойого в загальну скарбівню лїтературних тем і форм; мусить показати, чим були для неї лїтератури сусїднїх народів і чим була вона для них. Трактуючи історію лїтератури як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і неґативнім змислї, та з другого боку не може обмежати ся на самім мальованю того культурного тла, бо всеж таки історію лїтератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносять ся духом понад загал, нераз відгадують його стремлїня, а иноді показують йому нові шляхи розвою. Змальованє житя, ролї і впливу тих одиниць, се одна з найпринаднїйших, але й найтяжших задач історика лїтератури. Ідея розвою та орґанїчного росту мусить присвічувати йому при освітлюваню матеріялу, і він залюбки звертати ме увагу на такі лїтературні появи, в яких видно завязки та зароди будущих паростий. Не від-

кидаючи на бік почутя краси й гармонії, він буде одначе шукати їх виразу не в придержуваню естетичних формулок та шабльонів, а в пильній увазї до явищ соціяльного та індівідуального житя, в виявах сили, творчости та гармонїйного розвою людської одиниці й цілої нації.

Що до нашої, української або південно-руської історії лїтератури, — то ми не будемо полемізувати з тими, хто з упертістю гідною лїпшої справи твердить, що коли нема ніякої української мови, то не може ж бути й її лїтератури. Трактуємо свою тему як лїтературу, що виросла на теріторії заселеній українським народом і в тїсному звязку з історією того народа. Розбираємо її устну традицію, богату і ріжнородну як мало в якого европейського народа, і її письменні памятки від самих початків. А що початки нашого старого письменства в значній мірі були б незрозумілі без вияснення їх тїсного звязку з письменствами инших суміжних народів, тим то ми й присвячуємо дві перші глави нашої працї оглядови мораво-панонського і староболгарського письменства. Порядкуємо свій матеріял по столїтям з виємком найстаршої, домонгольської доби, яку сам характер матеріялу велить трактувату троха відмінно. Що в сей плян входить також огляд нашої лїтератури XIX в., який займе другу часть працї, се розуміє ся само собою, певно, si sors dabit otia vitae.

Годить ся ще в отсьому вступному слові сказати дещо про попередників моєї працї. Між творами, які лишили ся (в значній части доси недруковані) київського ученого Епіфанія Славинецького, знаходить ся також невеличка праця, яку можна вважати за перший, бібліоґрафічний нарис української чи південно-руської історії лїтератури. Сей твір був віднайдений і виданий В. Ундольським у Москві 1846 р. п. з. Оглавленіе книгъ, кто ихъ сложилъ.

Відсилаючи цікавих до подрібного розбору сеї замітної бібліоґрафічної працї до Екскурса II, долученого до сего розділу, зазначую тут лише загально, що невважаючи на свій інтернаціональний характер ся бібліоґрафія має виразний південноруський характер і була подиктована тим духом, що відчував уже тодї орґанічний звязок старого південно-руського письменства з греко-византийським, старо-болгарським та мораво-панонським з одного, і польським та московським з другого боку.

Південно-руського духа виявляє також високо вироблена методичність опису поодиноких книг, сполучена зі свободою,

якою тут і там подають ся з книг цікавійші виписки або подробиці про їх авторів. „Оглавленіє“ велить догадувати ся, що автор мав під руками не так може богату рукописну бібліотеку, як радше масу виписок і титулів, писаних ріжними руками і в ріжних місцях, що видно з того, що титули подані раз докладнійше, а другий раз менше докладно, дуже часто без подання, чи який твір наводить ся з друку чи з рукопису, а при друках иноді без подання місця або року друку. Авторство сеї замітної праці підлягає доси ріжним сумнівам, та з оглядів виложених у Екскурсї я всетаки схиляю ся до думки, що автором був замітний київський учений, а потім видний трудовник над ревізією церковно-славянського перекладу Святого Письма в Москві, Епіфаній Славинецький.

У XVIII в. бачимо цікаві проби огляду давнійших памяток українського письменства в творах деяких Василіян, писаних польською мовою. Особливої уваги заслугує книжка Гната Стебельського Dwa wielkie światła, де оглянено всї головні появи антіуніятської полеміки кінця XVI до половини XVII в. і відповідно до релїгійного становища автора признано їх вповні безвартними та брехливими.

Проба властивої історії укр. літератури стала можлива аж тоді, коли укр. мова й лїтература були допущені до університетської катедри і явило ся вже не лише бажанє, але конечна потреба її учебника. Се стало ся в перве в Галичинї 1849 року, де катедру „руської мови і лїтератури“ обняв друг Шашкевича, чоловік здібний і очитаний, Яків Головацький. В його „Трьох вступительних преподаваніях“, читаних 18, 20 і 25 січня 1849 р. маємо у перве широко поставлений плян систематичного викладу історії української лїтератури. Вона складається з властивого письменства, яке починаєть ся уведенєм християнства, і не вважаючи на мову первісно церковно-славянську витворює собі мову близшу до народної, русько-славянську. Грецький вплив не був ніколи сильний анї на церковнім, анї на полїтичнім полї, натомісь язик зближав Русинів з Болгарами і Сербами. В тім часї „Русь верховодила на цїлім сіверовостоцї Европи, і хоча Володимир подїлив своє царство між синів і роздробив його, то про те всї вважали Русь за одно, землю руську за одну родину“. Та стара Русь борола ся з азіятськими ордами, поки не улягла монголо-татарській навалї. Кієвопечерський манастир був центром просвіти, князї закладали школи, а Василій посиланий до Василька теребовельського про-

бував у Володимірі Волинськім „смотрѣнія ради училищъ и наставленія учителей“. Автор вичисляє головних письменників тої доби: Іларіона, першого руського Русина-митрополита, „якого твори недавно відкрито“, Нестора літописця, літопись волинську, Паломник Данила ігумена, Поученє Мономаха, проповіди Кирила Туровського, поему Слово о полку Игоря і Правду руську, і кінчить висновком, що „южная Русь є представницею всего умственного розвитья по всѣхъ земляхъ названыхъ рускими“. Далї йде характеристика монгольської руїни, в часї якої освіта знаходила ще звиш 100 літ захист у Галичі та Перемишлї, далї литовське та польське завойованє, при чім одначе руська мова запанувала в литовськім князївстві і зблизила ся більше до народньої; називає Статут литовський, акти литовської метрики, грамоти і договори як зразки живого народнього язика. Переходячи до початків друку підносить, що перші книжки церковно-словенські кирилицею були видані старанєм Русинів у Кракові 1491, підносить друк Острожської Біблії, вичисляє переклади Біблії на народню мову: Скорини, Луки з Тернополя, Пересопницьке євангеліє, переклад Старого завѣта Дмитра з Зїнкова з середини XVI в. в Онуфрейськім манастирі у Львові. Далї йде загальна згадка про полемічну літературу викликану заведенєм унії, козацькі лїтописи; ширше і дуже симпатично говорить автор про козацтво і його ролю в боротьбі з Татарами й Турками та величає витворені ним „прекраснії українскі думи“. Він характеризує козацько-польські війни і ролю в них Хмельницького і зазначує, що підданєм його під Московщину „не удоволена надія України, Русин ошуканий, заведений у своїх надіях видав у своїй пісни ту недовільність, досаду, нарікане на свою щербату долю“.

Малюнок кінчить ся характеристикою українського відродженя з кінця XVIII в., при чім автор ширше говорить про Котляревського, підносячи його глубоке вникненє в душу українського народа і щиронаціональний характер його творів, згадує Квітку, Єремію Галку (Костомарова), Амврозія Могилу, Льва Боровиковського. Шевченка не згадує. Кінчить ся нарис згадкою про галицько-руське відродженє, яке на думку Головацького було доконане „розділно від України, без всякого сообщеня і порозуміня, під иншими впливами“. Імпульс вийшов від цісаря Йосифа II, який завів руські студії на львівськім унїверситетї, та ті студії „не принесли пожаданого пожитку, бо борзо перемінені зістали“. „Сорок літ минуло, як умовкло слово

руське на унїверситетській катедрі", завважує Головацький і кінчить свій виклад згадкою про Шашкевича, Устіяновича і Левицкого як про „цвіточки первовесняні, котрі перші зацвили наріднім дереві"[1]).

Як бачимо, Головацький бачив дуже ясно повний обсяг нашої лїтератури і головні дезідерати праці над нею. На жаль, сам він дуже мало зробив для виконаня свойого пляну, вчасно, ще від 1850 р. загубивши свої українські симпатії і збивши ся з шляху закресленого сим пляном. У своїх викладах він, як каже О. Огоновський, „говорив він багато про стародавну литературу (по Шевірьову) і в викладах своїх доходив понайбільше тілько до XV в., себто до митрополита Григорія Цамблака. Про письменників нової періоди руської літератури не говорив він майже нїчого"[2]).

На жаль новий професор, що заняв катедру укр. мови і літератури по Головацькім, о. Омелян Огоновський, не зумів консеквентно станути хоч би на проґрамі Головацкого і у „передних замітках про историю литератури" відсудив цїлу нашу давню лїтературу від усякої вартости. „Від того часу, як Володимир Великий охрестивши Русь засновав в Кієві перші школи для науки языка церковно славяньского, аж до зруйнованя Січи запорозкої майже нї оден володарь не думав просвітити Русю рідним словом і наукою питомою, майже нї оден грамотїй не писав нїчого такого, що могло би просвітити незрячих братів. Тому то склало ся таке диво, що люде письменні жили відсторонь від люду, не дбаючи про єго просвіту, а списуючи переважно в мові мертвій такі твори, що від них віяло холодом на молоду вдачу рідного народу". Огоновський мало знав стару руську лїтературу і не слїдив за тим, що писано про її важнїйші твори. Про його історію укр. лїтератури XIX в., як також про праці Петрова та Дашкевича буде сказано в передмові до другої части.

---

[1]) Див. И. Онишкевичъ, Руска Бібліотека, т. III, виданый Академичнымъ Братствомъ. Писаня Маркіяна Шашкевича, Ивана Вагилевича и Якова Головацкого. У Львовѣ 1884, стор. 329—349.

[2]) Ом. Огоновскій, Исторія литературы рускои, часть IV, Львôвъ 1894, стор. 95.

Екскурс I.

Фотіїв „Міріобібльон“.

Константинопольський патріарх Фотій, відомий ініціятор церковної схизми між східною і західною церквами, належав до найученійших мужів IX віку. Сучасник славянських апостолів Константина і Методія він був не без впливу також на їх історичну ролю. „Як достойник церкви, учений і теольоґ — пише Нестор византолоґії, К. Крумбахер[1]) — займає Фотій найвизначнійше місце в IX в. Також в історії Византії заняв він таке місце, якого після нього не заняв уже ні один Византієць, і яке запевняє йому становище одного з перворядних історичних героїв“. Із довгого ряду його теольоґічних писань назвемо тут збірку статей, а властиво питань і відповідий на ріжні питаня теольоґії, якій автор дав назву „Амфілохія“, тому, що питаня Фотію задає митрополіт Кізика, Амфілохій. Усїх питань і відповідий єсть 324, і вони обіймають усї найважнійші точки християнської теолоґії і тогочасної світської науки. Окремі розвідки більшого або меншого обєму присвятив Фотій сектам Манїхеїв і Павлїкіян, а його полемічний твір проти Латинян „Про тайну походженя святого Духа“ мав епохальне значінє в історії східньої церкви. З його дрібнійших писань важні спеціяльно для української історії дві його проповіди про напади Русів на Константинополь, яких грецький текст виданий у відомій, Міллєровій збірці (C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, 1870). Між його історико-лїтературними творами визначаєть ся особливо книга „Міріобібльон“ або „Біблїотека книг читаних і оцінених Фотієм, патріархом Константинополя“[2]). Ся книга свідчить дуже добре про начитаність тодїшнього византійського вченого, про добір його лєктури, та про естетичний смак, релїґійний напрям і наукову міру його поглядів. Хоча книжка не має систематичного порядку і виглядає як велика збірка принагідних рецензій, то про те з огляду на богатство і ріжнородність обговорених у ній книг можна її вважати

---

[1]) Karl Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527—1453), Zweite Auflage. München 1897, ст. 73—74.

[2]) Φωτίου μυριόβιβλον ἢ βιβλιοθήκη. Photii Mirobiblon sive bibliotheca librorum, quos legit et censuit Photius patriarcha Constantinopolitanus. Graece edidit David Hoeschelius, latine vero reddidit Andreas Schottus Antverpianus. Rotomagi MDCLIII, fol. 15 кар. ненумерованих + 1623 нумерованих + 103 ноток + 12 ненумерованих кар. показчика. Друковано текст у два стовпції на кождій стороні, один по грецьки, а другий по латинї.

за компендіум того, що знали вчені Византійці про старинне і новійше грецьке письменство в тім часї, коли Византія мала відограти важну ролю в цівілїзованю славянського північного Сходу.

Щоб дати відповідне понятє про зміст і характер Фотієвої книги, яку можна вважати середньовіковою пробою історії грецької лїтератури, подаємо тут у перекладї його власну передмову, написану в формі листу до брата Тарасія.

„Вибраний цїлим сенатом, а також голосом самого імператора послом до Арабії, описав я тобі зміст тих книжок, яких ти просив, дорогий брате, і при яких читаню ти не був присутний. Ти бо бажав у часї тої так немилої для тебе нашої розлуки мати якусь потїху, а надто хоть злегка зазначене і загальне понятє про зміст тих томів, яких ти бувши перед тим у нас, анї не читав, анї не слухав; загалом було їх, коли не помиляю ся, 285, які прочитано в твоїй неприсутности. Отож засївши в біблїотецї і вважаючи твоє бажанє своїм обовязком, списав я на разї те, що з їх змісту заховала моя память. Списав може пізнїйше, ніж домагала ся твоя горяча жадоба знаня, але може швидше, ніж міг надїяти ся хто инший. Порядок одиноких томів заховую такий, як менї приходить на память.

„Не перечу, міг би дехто волїти, щоб списано було окремо те, що дотикає історії, а окремо те, що дотикає инших тем, і щоб отак по темам усе було впорядковане в одну цїлість. Та подумавши, що се зайва річ задавати собі стілько працї, я держу ся мішаної ріжнородности без занадто великого розробленя. Мав я на се кілька причин: поперед усього твоє поспішне жаданє, а по друге власний поспіх передати те, що заховало ся в памяти. Тож коли тобі, в разї як будеш сам пізнїйше читати ті томи, дещо видасть ся занадто коротким, або деякі із поданих тут змістів менше докладні, будь ласкав не дивувати ся. Бо читаючи одну за одною ріжні книжки, не важкий буде труд обіймати памятю зміст кождої з них і передавати його на письмо, коли хто захоче. Але подавати зміст многих книжок на раз і в значнім протязї часу по їх прочитаню затямити його докладно, се, думаю, річ дуже не легка. Оттим то з усего, що стрічає ся в тих прочитаних книжках, дещо може буде для тебе менше цїкаве, до чого я привязував більшу вагу. Дещо инше буде таке, що тебе більше зацїкавить і що ти захочеш пізнати близше. В усякім разї все тобі буде пожиточне, відсвіжуючи тобі сумаричну память усего того, що ти сам собі читаючи пробігав очима: чи то захочеш швидше знайти, коли чого шукати-меш, чи то забажаєш зрозуміти краще те, чого доси не розумів“.

Із сеї передмови можемо повзяти відомість, що в помешканю Фотія мусїла бути численна біблїотека сполучена з лекторією, в якій чи то

день у день, чи то в певні означені дні періодично відбували ся в присутности більше осіб читаня найріжнороднїйших творів. В основі Фотієвого твору лежав очевидно намір подати зміст 10000 томів, але сей намір чомусь занехано і подано зміст тілько невеликого числа томів читаних у неприсутности брата Тарасія. З огляду на те, що Фотій подає зміст поодиноких томів досить докладно, можна думати, що він пишучи свої рецензії, мав ті твори під руками і принагідно заглядав до них. Що правда, деякі важні для нас твори він збуває короткими згадками, але тут можливі два випадки: або він не мав того твору під рукою, або твір був занадто загально відомий, щоб автор уважав потрібним розводити ся про нього ширше.

Між прочитаними і рецензованими Фотієм книжками знаходимо твори історичні, теольоґічні, граматичні, літературні і инші. Загалом згадано 149 авторів, і в них 13 фільольоґів, граматиків і словникарів, 3 автори метрик, 23 реторів, 19 істориків церкви, 32 істориків світських, 16 лїкарів і фільософів, 54 теольоґів і 5 таких, яких би ми назвали белетристами. Очевидно ся остатня ґрупа для нас найцїкавійша, і для того подамо тут у перекладї все те з Фотієвих рецензій, що відносить ся до їх творів.

Про повість Ахілля Татія „De rebus Leucippes et Clitophontis“ у вісьмох книгах читаємо у Фотія (ст. 206): „Читали Ахілля Татія Александрійського Пригоди Левкіппи і Клїтофонта книг вісїм. Твір драматичний, оповідане про любов з перешкодами. Визначний висловами і композицією. Коли автор захоче, вміє бути ясним і компонувати дотепно. Реченя понадто виразні, прозорі, дуже часто забавні і при слуханю дуже гармонїйні. Та єсть уступи дуже безсоромні і зовсїм нечисті, у яких хоч думка автора виявляєть ся зовсїм виразно, все таки зміст знеохочує читача від читаня. Та з виїмком імен осіб і отсих неприличних уступів повість богато де вчому подібна і в способі оповіданя і в композиції до повісти Геліодора“.

Далеко просторійше подає Фотій на ст. 355—363 зміст повісти Антонія Діоґена п. з. „Incredibilium de Thule insula, libri XXIV (cod. CLXVI)“. Ось початок рецензії: „Читано Антонія Діоґена „Неправдоподібности з острова Туле“, книг 24. Повість драматична; сам вислов так ясний і так чистий, що що-до прозорости йому не можна нїчого закинути. Ріжнородність епізодів і богато розумних думок роблять лектуру приємною. Окрім головної фабули, оповіданої виразно, маємо богато неправдоподібних оповідань, але всї вони потверджені покликами на давнїйших авторів“. Не подаємо змісту оповіданя, розказаного досить сухо, перекладаємо тілько закінчене Фотієвої рецензії, в якім читаємо ось що: „Антоній Діоґен, що вивів всї отї до чудес подібні події, як оповідане

Дініаса звернене до Цимби, писав до Фавстіна: „Оповідане про неправдоподібні речі поза Туле, списані мною, разом в листах до сестри Ісидори, тепер присвячую їй“. Признаєть ся, що був крім того автором старої комедії, і хоча понаписував річи неправдиві і неподібні до віри, то все таки зачерпнув їх із оповідань далеко давнїйших свідків, із яких писань скомпонував їх не щадячи труду. Називає імена авторів давнїйших книг, які позаписували се колись, аби навіть неправдоподібні річи не полишали ся без свідків“.

Сама повість починала ся листом до сестри Ісідори, в якім видає свою книжку за відпис оповіданя, яке давнїйше якийсь Баляґер написав своїй жінцї на імя Філе, дочцї Антіпатра, додаючи звістку, що коли король Александер Великий здобував Тир і руйнував околицї огнем, прийшов до нього вояк сповіщаючи, що має показати йому щось дивне і несподїване. Єсть за містом щось таке, що варто оглянути. Взявши з собою за товаришів Гефестіона і Парменіона король пішов за вояком, який завів їх до підземних камяних гробниць, із яких одна мала напис: „Lysilla Vixit Annos XXXV“. Другий титул був: „Mnason Mantisiae F. Vixit Annos LXVI. Post LXXI“. На другім каменї знов був напис: „Aristion Philoclis F. Vixit Annos XLVII. Post LII“. На иншім каменї знов напис: „Mantinias Mnasonis F. Annos Vixit XCII. Noctesque LX. Et DCC“. Потім другий напис: „Dercyllis Mnasonis Filia Annos Vixit XXXIX. Noctesque LX Et DCC. Нарештї шеста гробниця мала такий напис: „Dinias Arcas Vixit Annos CXXV“.

Прочитавши ті написи і задумавши ся, особливо при першій гробницї, якої титул був яснїйший, біля стіни знайшли скринку зроблену з кипарисового дерева ось із яким написом: „Hospes quisquis es, aperi, ut discas, quae admiraris“.

Коли Александрові товариші отворили скриночку, знайшли в нїй кипарисові таблички, які з порученя Дініаса умістила тут Деркіллїда. Сповіщаючи про се жінку Баляґер додає, що переписав оповідане написане на тих кипарисових дощечках, яке посилає їй. Оттаке було походжене сего оповіданя, написаного первісно на кипарисових табличках, у якому Дініас оповідає Цимбі свої пригоди. Так представив Антоній Діоґен походжене своєї повісти.

Що до часу, здаєть ся, жив він вчаснїйше від тих письменників, які списували подібні повісти, як ось Люкіана, Люкія, Ямблїха, Ахілля Татія, Гелїодора, Дамаскія. Бо на мою думку в отсьому оповіданю треба шукати дїйсних жерел „Правдивих оповідань“ Люкіана і „Перемін“ Люкія. Так само годить ся думати для оповідань про Сінонїда і Родану, Левкіппа і Клїтофонта, про Харіклею і Теаґену, про їх видумані пригоди, блуканя, любовні стрічі, пориваня і инші небезпеки, особи

Діоґенової повісти Дерсіллїда, Керілль, Трускан і Дініас були правдивими взірцями. В якім часї жив сей автор, Антоній Діоґен, не можна твердити напевно. Се одно тілько можна догадувати ся, що був популярний не довго по смерти Александра Великого. Сам він згадує про якогось Антіфана, старшого від себе, що писав чудесні оповіданя в такім самім роді, подібні до його власних. Із самого сего оповіданя, так само як і з инших із тогож тіста зліплених повістий, можна вивести подвійну, і то не зовсїм безкористну науку. По перше, що ті герої, які допустили ся якоїсь кривди, хоч як уходять, все таки поносять заслужену кару. Натомісь невинні, хоч перебувають богато і безмірних небезпек, часто понад усяке сподїване доходять до щасливого стану".

Для поясненя висше поданих надгробних написів, у яких крім лїт житя визначено ще проспані ночи, треба додати, що в повісти Діоґена було оповідане про те, що деякі герої спали по кілька лїт, поки инші відбували подорожі в далекі сторони.

На ст. 235—250 (cod. XCIV) обговорено повість Ямблїха „De rebus Rhodanis et Sinonidis libri XVI". У вступі рецензії автор називає повість драмою, що оповідає про кохане. Про автора Ямблїха говорить, що „хоча троха чемнїйше від Ахілля Татія відкриває любовні хитрощі і тайники, а про те значно безсоромнїйше від Геліодора Фенікійця. Бо сї три, маючи собі майже одну й ту саму мету, трактували любовну тему неоднаково: Ґелїодор поважно і чемно, Ямблїх менше прилично, а Ахілль зовсїм неприлично і без ушанованя. Сей остатній у вісьмох книгах описав любов Левкіппи і Клїтофонта, плавним і делїкатним висловом, а коли що в тій повісти варте уваги, так се не сила характерів і основність поглядів, а більше пестощі і розпуста. Що до Ямблїха, то його оповіданя визначають ся і добрим стилем, і доброю композицією, і вказують в авторі чоловіка, що як заводовий ретор здібний був писати не тілько річи забавні і видумані, але також навіть і найповажнїйші".

За сею загальною характеристикою слїдує просторий зміст повісти, якої головна акція відбуваєть ся в Вавилонї, і якої значна часть займає ся вавилонськими віруванями і містерями. Про самого автора додає Фотій при кінцї, що він сам признавав себе Вавилонцем, який навчивши ся вавилонської маґії, навчав її грецьких учеників. Жив за часів перського короля Соаема Ахеменіда, що походячи з перського королївського роду був вихований у Римі і там осягнув гідність сенатора, був навіть консулем, а потім став королем Великої Арменії. Жив у часї римського імператора Антоніна (властиво Марка Аврелія Антоніна). Сей імператор послав свойого брата і зятя Вера в похід против Вольотеза, короля Партів. Ямблїх пророкував наперед, коли ся війна вибухне і коли

скінчить ся, і додає, що Вольотез між Евфратом і Тиґром був побитий Римлянами, а партійськѐ королївство було підчинене римській власти.

На ст. 310 - 311 подано коротку звістку про Люкія Патренського і його повість „Метаморфози“ або „Осел“, що зробила ся прототипом Люкіанового „Осла“ в грецькій і Апулейового „Золотого Осла“ в латинській лїтературі. Фотій знає також Люкіанового „Осла“, і хоча що до часу житя авторів не має відомости, котрий із них був давнїйший, то все таки вірно завважує, що Люкієві „Метаморфизи“ мусять бути давнїйші, бо текст у них просторійший, богатший змістом і поважнїйший що до тону, коли натомісь Люкіанова перерібка декуди повкорочувана, більше жартлива, і подіктована властивою Люкіанови тенденцією висмівати старинні віруваня в богів.

На ст. 311 (cod. CXXX) обговорено також коротко Дамаскія „Incredibilium libri IV“. З того, що подає Фотій, бачимо, що се не була повість, але збірка дрібних оповідань про ріжні неправдоподібні події, про демонів, про души померших і про незвичайні явища природи. „У всьому тому — пише Фотій — знайдеш богато такого, що нѐ могло стати ся і не заслугує на віру, лихо видумане і глупі байки, справді гідні безбожного атеїста Дамаскія, який в часї, коли світло евангелія осяяло вже весь світ, сам потапав у найглубшім багнї ідолопоклонства. Його оповіданя короткі, немов витяги, та все таки не зовсїм недотепні і не позбавлені прозорости, як се звичайно буває в таких оповіданях“. Сучасний фольклоріст був би певно сю книжку, як цінний збірник народнїх оповідань і вірувань, признав важним науковим скарбом.

Остатнїй і що до лїтературної вартости найвисший представник пізногрецької повісти, Гелїодор, оцїнений у Фотія на ст. 158—163 (cod. LXXIII). „Читали Гелїодорові „Aethiopica“, твір драматичний, написаний складом відповідним до змісту. Він визначаєть ся простотою почутя і приємним викладом. Особливо почутя чи то теперішности, чи сподїваня або несподїваних афектів представлені поміркованo, при чім часто серед найтяжших пригод являєть ся ратунок. Автор уживає слів значучих і чистих, а коли иноді, як і слїд, промовляє образово, то образи в нього виразні і вірно віддають основний предмет. Періоди відповідають ходови оповіданя і подекуди бувають коротші, стислїйші. Нарештї композиція, як і все инше, прикроєне до самої теми, в якій оповідаєть ся про любов мужа і жінки, що розлучені нещасливим припадком через довгий ряд ріжнородних пригод заховують обопільну вірність і нарештї лучать ся щасливо“. На кінцї рецензії Фотій додає, що Гелїодор був сином Теодосія, родом із фенїкійського міста Амінда, і написавши своє оповіданє в молодости пізнїйше був поставлений христіянським епіскопом. Пізнїйший византійський письменник Нікіфор подає відомість, що Гелїо-

дор волїв зложити своє епіскопство, коли християне почали докоряти йому сею в поганськім дусї зложеною повістю, анїж знищити свій твір.

Цїкаво буде переглянути реєстр грецьких авторів передхристиянських. Варто завважити, що з найвизначнїйших грецьких клясиків Фотій не згадує анї одного поета, анї одного драматика, анї одного фїлософа. Маємо тілько згадки про Геродотову історію та про промови Демостена, Айсхіна і Гіперіда. З пізнїйших грецьких істориків Фотій знає Діодора Сіцілїйського, Діона Кассія і Діонізія Галїкарнаского. Про Геродота Фотій говорить дуже коротко на ст. 59 (cod. LX): „Читано IX книг історії Геродота, число під іменами девяти Муз. Сей писав мабуть іонїйським діалектом, так як Тукідід атицьким. Наводить казки і часті відступи, в яких бачимо здоровий розум і глубокий змисл. Хоча держить ся історичного тла, то все таки піддаючи ся своїй власній вдачі, иноді робить ся темним і схибляє із стежки історичної правди, даючи місце казкам або відступаючи від теми більше як би слїд було. Оповідає історію Персів від часу пановання Кира, що був основателем перського королївства, і доходить до пановання Ксеркса та оповідає його похід против Атенян і його втеку. Той Ксеркс був четвертим королем після Кира, бо Камбіз був другим, а Дарій третїм; Смерд, що панував якийсь час по смерти Камбіза, не числить ся, бо се був самозванець, який захопив пановане підступом, а не правним способом. Наступник Дарія Ксеркс був його сином, і на його панованю кінчить ся Геродотова історія, не доходячи до його смерти; Геродот не дожив смерти Ксеркса, про що між иншим свідчить також Діодор Сіцілїйський. Оповідають, що Тукідід бувши ще хлопцем стояв біля свойого батька слухаючи Геродота, що голосно відчитував свою історію. Хлопець розплакав ся, на що Геродот сказав: „Який же твій син, Олюре, запалений до науки!“

Демостенови, якого не без певного оправданя уважають найбільшим оратором греко-римської старовини, присвятив Фотій простору студію (cod. CCLXV, ст. 1466—1479), у якій розбирає 65 автентичних промов атенського оратора. З того розбору бачимо, що вже в грецькій старій лїтературі були оживлені спори за автентичність деяких Демостенових промов. Розбір його промов тїсно вяжеть ся з біографією Демостена, яка своєю чергою тїсно вяжеть ся з упадком Атенської республїки. Коли по програній Атенянами битві під Фарсалем справа Атенської републїки була страчена і Македонцї зажадали видачі Демостена, він утїк до Еґіни, а відси до Калягрії. Коли й там досягла його мстива рука Антіпатра, македонського воєводи, і коли мешканцї Каляврії чули себе змушеними видати Демостена, він схоронив ся до храма Посейдона, в якому був азіль для всякого рода втїкачів. Сюди — оповідає далї Фотій — прийшов до нього Архіяс, згінник утїкачів (φυγαδοθήρας) і ра-

див йому піддати ся добровільно Антіпатрови і надіяти ся, що сей помилує його. Тоді Демостен відповів: „Хоч би ти відіграв цілу траґічну ролю, дораджуючи мені се, то все таки не наклонив би мене". А коли Архіяс хотів витягти його силою, спротивили ся йому сторожі, що були приставлені для забезпеки міста. Тоді Демостен суворо і різко промовив: „Не на те я втік до Калябрії, щоб ратувати своє житє, але щоб перед богами зложити мою жалобу на безбожність і насильство Македонців". І зажадавши картки паперу, написав двостих, який мав бути виритий на його статуї і який Атенці справді врили пізнійше:

Εἴπερ ἴσην ῥώμην γνώμῃ, Δημόσθενες, εἶχες,
οὔ ποτ' ἂν Ἑλλήνων ἦρξεν Ἄρης Μακεδών[1]).

Так подає Димитрій Маґнос; инші твердять, що він написав тілько: Δημόσθενες Ἀντιπάτρῳ χαίρειν (Демостен поздоровляє Антіпатра). Про те, якою смертю вмер Демостен, маємо ріжні перекази. Одні кажуть, що вмер отроєний, инші що розгриз тростину, якою почав був писати лист, і яка була напоєна отрутою, і виссавши її помер. Инші подають, що в дутім браслеті, який мав на руці, ховав отруту. Деякі твердять, що зробив собі смерть заперши в собі дух, а инші, що висмоктав отруту укриту в перстені. Прожив, як кажуть одні, 70, або як кажуть инші 67 літ. 22 роки був головою Атенської републїки. Полишив двоє дїтий уроджених від жінки з високого роду. В Атенськім Пританеї стоїть його статуя з опереваним мечем, бо в такім одязї мав виголосити промову тоді, коли Антіпатр через своїх речників зажадав його видачі. Пізнійше Атенці в тім самім Пританеї угощали свояків Демостенових і иншими почестями шанували память помершого, та поставили його статую на ринку. Заховало ся не мало його речень або приказок, які виголошував принагідно, а які слухачі або записували, або заховували в памяти. Коли раз Атенці не позволяли йому промовляти, сказав, що хотів би промовити до них лиш пару слів. Коли наслідком того Атенці замовкли, сказав: „Парубок літом провадив осла, на якім подорожний їхав із міста Меґари. В полудне, коли сонце дуже пригріло, і їздець і погонич забажали спочити в тіни осла, почали сперечати ся один з одним. Їздець твердив, що наняв осла разом з тїню, а погонич твердив, що винаняв тілько осла, а не тїнь. Сказавши се, Демостен відійшов, полишаючи слухачів зацікавлених тим, що властиво хотів сказати. Коли потім Атенці питали його і просили, щоб доповів байку до кінця, відпо-

[1]) В моїм перекладї сей двостих можна передати ось як:

Як би ти зброю сильну, як слово мав, Демостенéсе,
То б Македонець не був Греків ніяк звитяжив.

вів: „Таке то, про тїнь осла раді б ви слухати, а про важні справи не хотїли“.

Найважнійші для нас очевидно ті грецькі твори, які Фотій міг читати ще в повнім тексті, а які дійшли до нас лише в уривках, або затратили ся зовсїм. Особливо цікаві з того погляду старі історики та ґеоґрафи, такі як Діодор Сіцілїйський, Діонісій Галїкарпаський та історики доби Александра Великого і його наступників. Оглянемо те, що подає Фотій про тих істориків. На ст. 546—547 (cod. CCXIII) подано ось яку відомість про Аґатархіда або Аґатарха. „Сей уроженець Кнідоса був з фаху граматик, занятий як писар і наочний свідок при намістнику Гераклїдї Лембронї; був учеником Кіннея. Написав 10 книг про історію Азії, а 49 про історію Европи. В 5 книгах описав Червоне море і його окружене; у 5-ій книзї сего твору згадує сам про себе і про свої писаня. Подають про нього також, що написав ще инші писаня, яких менї не доводило ся бачити нїколи, а власне 1 книгу компендій про Червоне море, 5 книг про троґльодотів, витяг із лїдійської історії Антімона і короткий витяг із збірки Александрових чудасій. Робив також витяги із инших історій і писав про поводжене приятелїв між собою“. На жаль замісь змісту хоч би одної з тих книжок Фотій подає простору характеристику його стилю і язика їх автора, яка для нас не має нїякого значіня.

Про Амінтіана подає Фотій коротку відомість на ст. 311 (cod. CXXXI), яку наводимо тут. „Прочитано книгу Амінтіана „Похвала Александра Великого“. Вона присвячена Маркови Антонїю, кесарю римському“. Пропускаючи характеристику стилю сеї книжки, якої змісту також не подано, читаємо при кінцї нотатки, що Амінтіан написав, мабуть на взірець Плютарха, порівняні біоґрафії Діонізія Сиракуського і кесаря Доміціана у двох книгах, Филипа Македонського і кесаря Августа також у двох книгах, і житєпис матери Александра, Олїмпіади, в однії книзї.

На ст. 467 (cod. CLXXXIX) занотовано книгу мілетського вченого Протаґораса „Alexandri admirabilium collectio“ в 6 книгах. „Автор згадує в сьому томі про ріжні дивні і до віри неподібні річи, покликаючи ся на инших не безславних авторів, що писали про них давнїйше. Пише про дивні звірі, ростини, околицї, ріки, жерела, зела і инше того рода“.

Дуже важний для історії Александра просторий витяг, який подає Фотій із книги Ктезія Кнідійського, сучасника і товариша Александра Великого, якого головний твір Τὰ Περσικά складав ся з 23 книг. Фотіїв реферат про сей твір містить ся на ст. 106—134 (cod. LXXII), і в виданю, яким користуємо ся тут, до нього додано просторі виписки з инших авторів на ст. 135—143. Про плян сего твору подає Фотій ось

які деталї у вступі свойого реферату. В перших 6 книгах подано історію Ассірійців і всего того, що попереджало історію Персів, у книгах від семої до десятої подано історію Персів під царями Киром, Камбизом, Маґом, Даріем і Ксерксом. Скрізь тут автор зсилаєть ся на Геродота, та пишучи значно пізнїйше від нього у многих місцях простує його помилки і вигадки. Про себе говорить, що найбільшу часть із того, що пише, бачив сам, а що не міг бачити, вивідував у самих Персів, поки приступив до писаня своєї історії. Оттим то він ріжнить ся не тілько від самої Геродотової історії, але декуди також від оповіданя Ксенофонта, що жив за часів Кира, сина Дарія Париватіда, який воював із своїм братом Артаксерксом і погиб у битві.

На ст. 144—162 (cod. LXXIII) подано не менше просторий реферат про другий твір Ктезія „Опис Індії". Не подаючи пляну сеї книги Фотій детально вичислює зміст поодиноких роздїлів, у яких у суміш ідуть звістки з ґеоґрафії, фауни, фльори, мінеральоґії і етноґрафії Індії. Короткими увагами збуває Фотій „Всесвітню історію" Гезіхія Мілетського, що жив за часів імператора Юстіна Византійського (ст. 102—103, cod. XLIX). Із реферата довідуємо ся, що історія Гезіхія починала ся від Беля, короля ассірийського, а кінчила ся смертю імператора Анастазія. В окремім творі він описав історію імператора Юстіна, наступника Анастасієвого. Не менше коротко збуває також обох істориків, Діодора Сіцілійського і Діона Кассія (ст. 103—106, cod. LXX і LXXI). Історія Діодора Сіцілійського, чи так звана Історична Бібліотека, складала ся із 41 книг, починала ся казковими часами Греків і варварів, а кінчила ся походом Цезаря до Британії. Про автора читаємо, що писанє сеї історії заняло йому 30 літ, в часї яких він обїхав ріжні краї і перебув ріжні пригоди та небезпеки. Родом Сіцілієць, із міста Аґіри, він пробував довго в Римі і присвоїв собі латинську мову та зібрав богатий матеріял для римської історії. В перших 6 книгах оповідаєть ся про казкові часи перед троянською війною, в дальших 11 від троянської війни до смерти Александра Великого, а в остатнїх 23, написаних у старости, оповідаєть ся про початки і зріст римської держави аж до Цезарового походу на Британію. Спеціальнїйше римською історією займав ся Діо Кассій, якого історія складала ся з 80 книг, починала ся приїздом Енея до Італії, а кінчила ся убійством римського імператора Антоніна, прозвищем Еляґабаля. Про самого автора Фотій подає, що його вітчиною була Нікея в Битинії, місто облите озером Асканія. Своїм стилем і способом оповіданя він найбільше пригадує Тукідіда.

На серединї між історією, ґеоґрафією і мітольоґією стоїть твір Конона, Διηγήσεις N.(Пятьдесять оповідань), які досить просторо передає Фотій на ст. 423—458 (cod. CLXXXVI). Про самого автора дізнаємо ся

з Фотієвого реферату лише стілько, що жив за часів короля Архелая Філопатора, якому була присвячена його книжка. Подаємо тут реєстр Кононових оповідань: 1. Про Мідаса, 2. Про Біблїс і Каона, 3. Про остров Схерію і Феаків, 4. Про місто Олінт і короля Креза, 5. Про китаристів льокрійських Реґіна і Евномія. 6. Про Мопсуса і Кальхаса, 7. Про Філляммона, 8. Про Протея, 9. Про Семіраміду, 10. Про Остія, короля Тракії, 11. Про Геракля і Гілля,—12. Про Еріхтіона, короля троянського, 13. Про Айтілю, сестру Пріама, 14. Про Ендіміона, 15. Про порване Прозерпіни, 16. Про Промаха і Левкокому, 17. Про братів Дікея і Сілея, синів Посейдона. 18. Про Аякса льокрійського. 19. Про Псамату, дочку Кротона, 20. Про Теокля Халкідійського. 21. Про Дардана і Язона, 22. Про хлопця вихованого з гадюкою, 23. Про Паріса і Ойнону, 24. Про Нарціса, 25. Про Мінґса, 26. Про Карно і Гіппота, 27. Про Девкаліона, 28. Про Теннеса і Гіметею, дїтий троянського короля Кікна, 29. Про Маґневійців, 30. Про Потенія Аполлоніата, 31. Про Терея, короля тракійського, 32. Про Европу, дочку Фенікса, 33. Про Демокля Дельфа і його сина Смікра, 34. Про Гелена і Деіфоба, синів Пріама, 35. Про двох пастухів коло Ефеса, 36. Про Фільонома Лакедемонця, 37. Про Таза, брата Кадмового, епоніма острова Таза, 38. Про пригоду Мелетійця в Тавроменії. 39. Про Мелянта, 40. Про Андромеду, 41. Про город Антандер і Пелязґів, 42. Про Ґельона Сіцілійського. 43. Про Етну й її кратер, 44. Про Леодамаса і Фотреса, 45. Про Орфея, 46. Про Океітнія і Скамандра, синів Гектора, 47. Про Альтемена, потомка Гераклевого, 48. Про Рема і Ромуля, 49. Про храм Аполльона на острові Анафе, 50. Про Тебею, дочку Язона. В додатку до того самого тома читав Фотій також відому нам „Бібліотеку Аполльодора, другий богатий компендій оповідань із грецької мітольоґії.

Переходячи до найстарших християнських теольоґів задержимо ся близше над тим, що подає Фотій про Климента Римського. Із творів приписуваних сему авторови він читав два посланія до Коринтян, із яких перше (cod. CXXVI, ст. 306) характеризує ось якими словами: „Перше посланіє дає догану тим, що бунтами, розрухами і роздорами заколочували спокій і згоду, яку повинні були заховувати у себе, і упоминає їх залагодити се лихо. Мова того посланія проста і провора, наближаєть ся до церковного популярного вислову. Завважимо в тім посланію докір тим, хто вірить, що за океаном є ще якийсь світ. Треба зазначити також, що автор вірить в істноване Фенікса, птаха одинокого в своїм роді. Називаючи Ісуса Христа найвисшим єреєм і паном нашим, не висловляє одначе про него таких високих слів, які належать самому Богу, але також не пише про него нїчого явно зневажливого“.

Під числами cod. CXII і CXIII (ст. 290) обговорює Фотій два

твори приписувані томуж Климентови Римському, а власне т. зв. Апостольські Констітуції, що містять у собі ухвали повзяті будї́м то збором усїх апостолів, і тзв. Діянія апостола Петра і його розговори з Сімоном Волхвом, що мають також титул Recognitiones Clementis, ejusque parentes, tum aliorum fratrum, відомий духовний роман знаний у лїтературі під назвою Псевдоклементин. Фотій застановляєть ся головно над вступом сего твору, який дійшов до нас у двох редакціях. В одній редакції виглядає так, що ціле оповідане діктував Петро Климентови і посилає його свойому брату Якову, епіскопу єрусалимському, а в другій редакції сам Климент пише до Якова лист з прилогою оповідань про пригоди свої і Петрові як оправдане на те, що Петро перед своєю смертю поставив його римським епіскопом. Про сам твір Фотій виражаєть ся досить некорисно, твердячи, що він „повен глупих байок і містить у собі немало аріянських богохульств против сина божого". Признає зрештою, що сей твір з лїтературного боку визначаєть ся прозорою композіцією, поважним трактованем річи, в численних промовах виявляє чистість і силу, та обговорює дуже богато ріжних поглядів, і задля того стоїть далеко висше від Констітуцій. Що до сих остатнїх заявляє, що їх апостольське походжене єсть фікцією, яку дуже легко розсіяти, що декуди перечать вони приписам книги Второзаконія і грішать також аріанськими блудами. На кінці подає про самого Климента ось які дані: „Дехто думає, що сей Климент був другим епіскопом по Петрі, а дехто, що четвертим, бо між ним і Петром були Лїн і Анаклет. Климент мав умерти аж третього року панованя Траяна". Як бачимо, леґенда пре вигнане Климента і його смерть у Херсонесї Таврійськім були Фотію невідомі.

Зараз за Климентом (cod. CXIV, ст. 291) подає Фотій коротку відомість про затрачений для нас твір Левкія Харіна „Подорожи апостолів" (Λευκίου Χαρίνου ἁγιῶν ἀποστόλων περίοδοι). З огляду, що сей твір, первісно еретицький, ґностичний дійшов до нас тілько в пізних переробках, подаємо тут у повнім перекладї те, що написав про нього Фотій. „Прочитано книжку „Подорожі апостолів". Обіймає діяня Петра, Іоанна, Андрія, Томи і Павла. Написана, як виявляє сам зміст книги, Левкієм Харіном. Його вислов дуже неоднаковий і ріжнородний, та все таки користуєть ся словами не то що закиненими, але понайбільше популярними і утертими. Нема в ньому анї слїду того рівного і досадного вислову і тої природної ґрації, якими визначають ся Євангелія і Діянія апостольські. За те богато там глупих і суперечних із самими собою оповідань. Автор держить ся погляду, що бог юдейський був инший від христіянського і власне злий, а його післанцем був Сімон Волхв. Против нього стоїть Христос, добрий бог. Мішаючи і викривляючи все він

твердить, що бог отець і бог син се все одно, і що син не був справді чоловіком, тілько появляв ся від часу до часу. Своїм ученикам появляв ся часто в ріжних формах, иноді в формі молодого чоловіка, то знов старця, а инколи хлопця; иноді був більшого росту, то знов меншого, а деколи таким велетнем, що головою досягав до неба. Повидумував також багато байок і нісенїтниць про хрест, твердячи, що Христос зовсїм не був прибитий на хрест, але хтось инший замісь нього, а сам він висміват тих, що вели його до хреста. Надто відкидає правні подружя і твердить, що всяке розплоджуване єсть злом і походить від злого духа. Богато в тих оповіданях також глупих і дитячих байок про воскресеніє людий, волів і инших скотин. В діяннях апостола Іоанна відкидає, здаєть ся, разом з іконоборцями уживане образів. Коротко сказавши, вся книжка містить богато дитячого, незвичайного і дивовижно видуманого, фальшивого, а надто глупого, суперечного, нарештї безбожного і гідного всякої нагани, так що хто назве її і її автора жерелом усякої єресї, не відхилить ся богато від правди".

Із творів Орігена знає Фотій тілько один Περὶ ἀρχῶν у чотирьох книгах. Може буде цікаво подати суд Фотія про сего найплодовитійшого, високо талановитого, а пізнїйше так завзято нищеного письменника старої грецької церкви. „Читано Орігенові „Про початки", книги IV, з них перша про „Отця і Сина і св. Духа", де описано богато богохульства, а власне, що Син сотворений Отцем, а Дух сином, що Отець проникає все що єсть, а тілько син має розум, і тілько Дух може спасти душу. Подає також богато иншого невірного і повного безбожности, твердячи, що душі можуть переходити із тїла в тїло, що звізди мають свої душі, і инші подібні небилицї. Отак у першій книзї байковим способом говорить про Отця і як сам його називає про Христа і про св. Духа, далї про істоти надїлені розумом. У другій книзї говорить про світ і сотворені в ньому річи, про те, що один і той сам Бог закона і пророків, один і той сам старого й нового заповіта; про втїлене Спасителя і про те, що один і той сам дух був у Мойсея і инших пророків і у святих апостолів. Далї про душу, воскресеніє, кару і надгороду. В третій книзї говорить про вільний суд і про те, якими способами чорт і всї нечисті сили, в дусї науки письма святого, воюють із людським родом. Твердить, що світ мав початок і дійде до загину, для того, що розпочав ся в часї. В четвертій книзї говорить про кінець світа, твердячи, що він проповіданий святим письмом, і нарештї про спосіб читаня і розуміня святого письма".

Не вдаючи ся в дальший розбір богатого змісту Фотієвих рецензій, зазначимо тілько дещо припагідне. І так на ст. 338 (cod CXL) зазначено „Метафрази (переповідки) Гомерових віршів", коротеньку

увагу, без поданя змісту, твір Прокопія Ґазейського, про якого сказано загально, що полишив богато книжок ріжного змісту гідних читаня і наслїдуваня. На тій самій сторонї (cod. CXLI) обговорено книжку софіста Сопатра „Ріжні виписки“ (Ἐκλογαὶ διάφοραι) в дванацяти книгах, із яких друга книжка містила виписки між иншим із осьмої книги віршів Сапфони. На ст. 275 (cod. C) подано коротеньку згадку про промови кесаря Гадріана (Ἀδριανοῦ τοῦ βασιλέως μελέται διάφοροι) з коротенькою увагою, що вислов їх скромний і прозорий і приємний до читаня.

На ст. 34 (cod. XLVII) обговорено коротко книгу Іосифа Іюдейського про жидівську війну з Римлянами і подано на кінцї короткої оцїнки сеї книжки ось який реєстр знаків, що заповідали знищенє Єрусалима: 1) віл ведений на жертву вродив теля, 2) в храмі світло загоріло ся само, 3) із храма чув ся голос: „Ходїм з відси!“ 4) брама храма, яку 24 чоловіки не могли відчинити, відчинила ся сама, 5) в повітрі видно було вечерами узброєне військо, 6) чоловік на імя Ісус, син Ананії, протягом шести літ і трьох місяців ходив по вулицях немов одурілий і не міг сказати нікому нїчого, крім: „Горе, горе, Єрусалиме!“ Хоч його били різками, він крім сих трьох слів не міг сказати нїчого. Коли руйновано місто, він ходив вулицями і кричав ті самі слова, і за се один із неприятелїв убив його каменем.

На ст. 966—979 просторо обговорено книгу сего самого автора про жидівську старовину. Властиво нема тут обговореня цїлої книги, тільки простора виписка із XV книги про панованє Ірода Великого, доконанє ним відбудованє єрусалимського храма і дальше панованє Іродового роду.

На ст. 275 між иншими короткими увагами згадано також сумарично (cod. CIII і CIV) про три розвідки иншого знаного греко-жидівського письменника Філона Іюдейського, без оцїнки і характеристики, тільки з коротким поданєм змісту статї про житє Єсеїв і Терапевтів.

Як зразок специяльно византійської вчености варто зазначити обговорену, а властиво ексцерповану Фотієм на ст. 982—991 (cod. CCXXXIX) Хрестоматію поэтики Прокла Граматика, про яку Фотій висловляєть ся з великими похвалами. Прокл розріжняє два роди поезії: оповіданє і наслїдуванє. Поезія оповідань дїлить ся на епопею, елеґію, ямб і мельос; поезія наслїдувань складаєть ся із траґедії, комедії і сатири. Про мельос подає Прокл, що сей рід поезії винайшов Фемоное, жрець Аполлона. Віщованя Аполлонової вирочнї укладали ся гексаметрами. А що за віщованями наступали проповідані в них події згідні з ними, то й самі ті події списувано гексаметрами, які названо епосом. Гомер, що користував ся такими оповіданями, називав ся епічним поетом, так як Демостен бесїдником. Пізнїйше також тріметри зачислено до епічних стихів. Між епічними поетами визначають ся Гомер, Гезіод, Пізан-

дер, Паніазіс і Антімах. Прокл подає звістки, скільки їх знайшов, про рід, батьківщину і деякі твори тих стихотворців.

Далї розводить ся про тзв. епічний цикль, що розпочинав ся оповіданєм про сотворене неба і землї, про вроджене перших синів неба, сто сторуких велетнїв і стількиж Цикльопів. Далї оповідає коротко історію богів і инші части грецької мітольоґії вібрані з ріжних поетів, кінчачи поворотом Одісея до Ітаки, якого не знаючи його вбив власний його син Телеґон. Окремий цикль творили поеми кипрійські, яких автором має бути Стасін. Коротко обговорює далї елеґію, в якій геройський гексаметер мішаєть ся з пентаметром, і в якій визначили ся Ґалїн Ефесієць, Мімнерм Колофонієць, Філєтас із острова Коса, син Телефа, і Калїмах, син Батта із Кирени.

Далї характеризовано вірші ямбійські, яких назву виводжено або зі слова ἰαμβίζειν = кепкувати, висмівати, а инші виводили від якоїсь Ἰάμβη, що мало бути іменем служниці, про яку оповідають, що розжалоблена мітичним оповіданєм про порване Прозерпіни, і прийшовши до Елевзіс на відпуст, сїла біля статуї Церери, вирізаної в станї плачучім і прозваної несміяною, і почала оповідати їй ріжні забавні історії, буцїм то щоб розвеселити богиню. Ямб являєть ся поетичним виразом догани або похвали, а також панує у віршах комічних. Між ямбійськими поетами найвиднїйший був Архілох родом із острова Пароса, Сімонід із Аморґоса або як дехто каже із Самоса, і Гіппонакс Ефесієць. Перший із них жив у часах лїдійського короля Ґіґеса, другий в часї Ананїї Македонського, а Гіппонакс у часах Дарія Перського.

Мелїйські вірші розпадають ся на богато ґруп (вони відповідають тому, що ми називаємо лїрикою). Прокл визначує ось які роди мелїйських віршів: гимн, прозодіон, пеан, дітірамб, номос, адоніс, іобакх і гіпорхема. Із просторих пояснень до кождого рода зазначуємо тілько, що номусом називав ся гимн до Аполлона, адонісами піснї про Адонїса, іобакхами піснї до Діоніза сполучені з викриками і оплесками, а гіпорхемами вірші сполучені з танцями і музикою. Далї вичислює Прокл кілька родів принагідних віршів, як ось епінікій — пісня на побіду, сколїон — пісня при чарцї, еротики — піснї любовні, головно жіночі, епіталямії — піснї весїльні, гіменеї — піснї шлюбні, сіллї — насмішки над людськими слабостями, трени і епікідії — піснї про померших і при померших, і партенії — піснї спеціально дївочі.

Проклова поетика, о скілько про неї довідуємо ся від Фотія, кінчить ся переглядом ріжнородних віршів місцевих, які по ріжних околицях Греції складали ся ріжними грецькими діалєктами і при ріжних нагодах чи то приватного, чи то публичного житя.

На закінчене отсего екскурса подаємо Фотієву характеристику

книжки визначного старинного лїкаря Ґалена про школи старинної медицини (Cod. CLXIV, ст. 350—351). „Читали книжку Ґалена про школи в медицинї. Розріжняє три школи, що ріжнять ся між собою в розумінию лїкарської штуки. Одну з них називає льоґічною або також доґматичною, чи то анальоґістичною, другу емпіричною, що опираєть ся на досвідах і називаєть ся також памятевою, третю можна назвати методичною. Вони ріжнять ся між собою головно способом розуміня хороби. Лїкар доґматичний опирає свій спосіб лїченя на розумованю, емпіричний не на розумованю, але на досвідї (експеріментї) і спостереженях (обсервації); нарештї методичний лїкар не цураєть ся розумованя та користуєть ся також експеріментами, не спускаючи ся виключно анї на одну, анї на другу методу. Книжка розпадаєть ся на три части, із яких перша описує школи емпіричну і доґматичну, виказуючи детально їх ріжниції. В другій части викладає просторо основні погляди обох шкіл на прінціпи медицини. Нарештї в третїй книжцї виводить школу методичну, яка поборює крайности обох попереднїх і винаходить між ними посередню дорогу. Ясна річ, що сей твір займає головне місце між иншими творами про медичну штуку, з яким мусить познайомити ся кождий, хто займаєть ся медициною. Се твір не спеціально медичний, але неначе введене в студії медицини, і задля сього належить радше до фільософії“.

Екскурс II.

Оглавленіе книгамъ и кто ихъ писалъ.

Перший російський учений, що звернув увагу на сей твір і видав його друком у Москві 1846 р., В. Ундольський, дійшов до того переконаня, що автором сеї першої славяноруської бібліоґрафії треба вважати Росіянина Сильвестра Медвѣдева, під якого іменем він і був виданий[1]). На користь свого погляду що до авторства Ундольський виводить тілько один доказ — згідність почерка тої одинокої копії Оглавленія, яка дійшла до нас, з почерком Сильвестра Медвѣдева. Сей доказ мають скріпити подобизни поодиноких уступів Оглавленія з текстом одного листу Медвѣдева. На мій погляд подібність дуже не велика, а все те, що Ундольський приводить на похвалу змісту і методи Оглавленія, промовляє більше против авторства Медвѣдева, ніж за ним. Оглавленіе написано взагалї зовсім иншим почерком як скоропись Медвѣдева, а що до сво-

[1]) В. Ундольскій, Оглавлѐніе книгъ, кто ихъ сложилъ. Составилъ Сильвестръ Медвѣдевъ. Москва 1846, вел. 8, ст. XXX+90 і одна картка факсіміле.

його змісту являє ся переважно збіркою титулів творів, відомих на Україні або написаних Українцями або перекладених ними з грецької, латинської або польської мови. Про се може найлїпше переконати ся із отсеї невеличкої статистики, яка дасть нам добре понятє про зміст книги:

Всїх титулів у Оглавленію маємо 204. З них до грецьких авторів, перекладаних на церковно-славянську мову, належить 124 числа, при чім треба додати, що деяким авторам приписано дуже богато творів у многих томах або і без докладного означеня томів; серед них визначають ся особливо: св. Василій Великий (ст. 8—11), Іван Златоустий (35—42), Макарій египетский (54—56), Никон Чорногорець (62—65), Йоан Дамаскин (29—35), Максим Философ (70—75) і Теодор Студит (79—82). В тім числї маємо деякі річи зовсїм невеличкі в родї Авгарового посланія до Ісуса, маємо й такі, про які зовсїм нема инших відомостий, в родї богослуженя апостола Петра (70, ч. 168)[1]; маємо відомі й невідомі апокріфи, як згадане вже посланіе Авгара (ч. 1), Прохорове житіє Йоана Богослова (ст. 70, ч. 175), Лукіяна єрусалимського Откровеніе св. Стефана (ст. 34, ч. 154); маємо річи зовсїм сумнївні із сумнївними авторами, як ось: Книга, юже составилъ Аристотель философъ, бывый отъ страны Стагерітскія, отца богата именемъ Нічемача, ученикъ Платоновъ, другъ же Амінеа, царя македонска, возраста средня, главы малы и очесъ, гласа тонка и ногъ тонкихъ (ст. 5—6, ч. 18) з доданєм детального змісту сеї книги і Книги о лѣкарствахъ, що творила мабуть часть того самого твору. Маємо й инші загадки в родї Аттика, епископа константинопольського „Исповѣданіе православныя вѣры“ (ст. 7, ч. 21), маємо двох Григоріїв монахів (ч. 47 і 48 на ст. 15), про яких невідомо, чи вони були Греки чи Русини, із яких одному приписано „Похвалу въ постѣ просіявшимъ“ і „Слово на Рождество св. Богородицы“, а другому „Слово о трехъ Отроцѣхъ“ і „Похвалу сорокъ мученикомъ“. Маємо якогось загадкового Григорія Чудотворця, відмінного від Григорія Богослова (ст. 18, ч. 54), якому приписано „Молитву въ крещеніи отрочате“. Маємо якогось Еуагрія Философа, якому приписано не поданий з титулу твір „Глав 14. Начало спасенія“, очевидно початкові слова першої глави (ст. 20, ч. 68).

---

[1]) Грецький текст богослуженя Петра став відомий авторови сеї праці по написаню сего екскурса. Зазначу тут лише, що в славянській церковній традиції відомі тілько три служби: апостола Якова (єрусалимська), Василія Великого (кесарійська), і Івана Златоустого (константинопольська). Четверта відома у нас, скорочена служба божа звв. преждеосвященних, була уложена папою Григорієм Великим, прозваним Двоесловом, і з латинської мови переведена на грецьку, а з сеї на церковнословянську.

Найцікавійшою новиною в тій незвичайній пробі славяно-руської бібліоґрафії являють ся твори південно-славянського письменства. Маємо їх не богато, бо всего 7 ч., але кождий варт спеціяльної уваги. На ст. 15 під ч. 46 маємо занотованого Григорія игумена Дечанського, що написав Житіе Стефана царя сербського. Дуже інтересною появою треба вважати ч. 69 (ст. 20), Єѵангелія на 50 недѣль, преложенна отъ Єллінска въ Словенскій діалектъ Константиномъ лѣта 6861, яко въ предсловіи являетъ. Рік 6861 значить по нашому численю рік 1353. Що за один був той Константин, перекладач Євангельських недільних чтеній з передмовою, годі догадати ся. Чи не мав автор Оглавленія перед очима якоїсь старої копії найстаршого славянського перекладу Константина Первоучителя з відомим Прогласієм? На тій самій стороні 20 зазначено під ч. 74 твір Еуфимія патріарха Терновського, відомого болгарського діяча XIV віку „О обновленіи храма Христова Воскресенія". Варто зазначити, що й инші твори сего письменника здавна були відомі в південній Руси і попадають ся часто в рукописах XVI і XVII віку.

На ст. 25 під ч. 84 зазначено коротко св. Іларіона епископа Мегленского і його одинокий твір „Прѣніе съ Армены". Варто зазначити, що се Прѣніе війшло в житє того епіскопа, і було жерелом дуже розповсюднених в південній Руси статей „О арменской ереси" і „О постѣ Арціуріевѣ".

На ст. 52 під числами 125 і 126 зазначено під іменами Климента епископа і св. Климента три твори, докладнійше кажучи три проповіди, а власне на успеніє Богородиці, на рождество Івана Предтечі і на Преображеніє Господне, що належать правдоподібно до одного автора, Климента, епископа охридського, ученика св. Константина і Методія.

Маємо під ч. 89 (ст. 28) апокріфічне Первоевангеліє під авторством св. Іакова брата Божого, і тамже під ч. 92 апокріфічне слово на Успеніє Богородиці Іоана Богослова. Маємо невиясненого близше Іоанна философа з одиноким твором „О православной вѣрѣ" (ст. 45, ч. 104) і не менше неясного Іоанна Фракісія з одиноким словом „О обрученіи". Маємо на ст. 46 під ч. 115 загадкового св. Кипріяна священномученика з твором: „Исповѣданіе еже самъ списа, егда отвергъ ся діавола" з incip. „Єлико васъ еже". Маємо на ст. 56 під ч. 135 невідомого близше св. Макарія з невідомою близше молитвою, що починає ся словами: „Боже, очисти мя грѣшного", а на ст. 60 під ч. 140 так само невідомого Марка инока з одинокою молитвою, що починає ся словами „Всемогущая и животворящая". Із більших дубіозів заслугує на особливу увагу „Номоканонъ, толкований Алексіем діакономъ Арістіномъ", поданий на ст. 66—69, під ч. 160, в додатком пребогатого змісту самих

грецьких жерел. До сумнївних авторів належить також ієромонах Пахомій (ст. 70, ч. 167), якому приписано „Слово на Покровъ св. Богородицы“ і не менше Петро Дамаскинъ, инокъ и пророкъ (ч. 170), якому приписано твір „Къ своей души“, що починаєть ся словами „Многихъ и великихъ“. До загадкових явищ в обсягу грецької патристики, обнятої нашим Оглавленіємъ, належить поданий під ч. 195 (ст. 78) Хрусъ Уединенний з його словом на Воздвиженіє св. Хреста. Остатнє ч. реєстру подає загадковий твір Өеодорита (невідомо якого) О Мессаліянехъ. Всї ті грецькі твори, се треба зазначити від разу, подані в такий спосіб, що автор мав їх перед собою не в грецьких оріґіналах, але в церковно-славянських перекладах, що видно найвиразнїйше із цитованих при титулах початкових слів майже кождої статї.

Супроти сего, зовсїм поважного корпуса грецьких авторів і творів, займають латинські дуже скромне місце. І так із св. Августина маємо під ч. 2 тілько одну молитву; на ст. 4 під ч. 15 зазначено Антонія Поссевина „Вопросъ къ царю Іоанну Московскому о Паламѣ“. На ст. 8, під ч. 27 наведено церковно-славянський переклад Коментарія на Псалтирь св. Брунона, епископа Гербиполенського, братанича цїсаря Конрада II, що вмер в р. 1045. Важне місце займає наведений на ст. 15 —17 під ч. 50 св. Григорій папа римскій, якого твір Бесѣды з Петромъ архидиякономъ перекладено очевидно з грецької мови на церковно-славянську. Менше відомий нам Домнинъ епископъ венетскій, якого посланіє до Петра антіохійського о Опрѣснокахъ наведено на ст. 19, ч. 65. Інтересною появою в тій бібліоґрафії треба вважати переклад великого твору папи Іннокентія римського „О суетѣ міра“ глав 87.

До найвчаснїйшої доби духового розвою південної Славянщини веде нас зазначений на ст. 33 під ч. 95 твір Іоана Екзарха і пресвитера Болгарского „Книга св. Йоана Дамаскина о 8 частѣхъ слова преложи отъ Єллинска въ Славенскій діалектъ“. Маємо тут доказ, що в часї зложеня Оглавленія сей твір був відомий на Руси, і можна догадувати ся, що не був великою рідкістю, коли тимчасом инші твори сего визначного письменника, хоч заховали ся також на Руси, були вже нашому автору невідомі.

Під ч. 119 на ст. 49 і 50 зазначено твір св. Кирила философа болгарского „О мытарствахъ“. Про Кирила философа болгарского не маємо ніякої докладної відомости (про него див. в главі III), але що до статї про митарства, яку иноді (пр. Калайдович) приписувано Кирилови Туровському, можемо сказати тепер напевно, що вона була твором південно-руським і значно пізнїйшим, не вчаснїйшим XIV віку.

Під ч. 112 (ст. 48) подано твір св. Касіяна Римлянина „О осми помыслахъ“, твір очевидно аскетичний, та невідомо, чи перекладений

з грецької чи латинської мови. До титулу додано увагу: Преведены въ словенскій діалектъ отъ Полска Ѳеодоромъ Касіановымъ сыномъ Говвинскимъ въ Москвѣ 7117 Іул. 11. Грубо наричется Тропникъ.

До явищ південно-славянської літераaури, занотованих у Оглавленію, треба зачислити також продукти афонсько-славянського письменства. В першім ряді стоїть тут описана під ч. 176 (ст. 75) книжка Рай мысленный, въ немже различные цвѣты, преподобнымъ Стефаномъ Святогорцемъ собраны, о святѣй Аѳонстѣй горѣ, почто ради святою зовется, и о Іверскомъ монастыри въ тойже святой горѣ, и о Портаитской іконѣ. Присовокупленно же и о монастыри Іверскомъ святоезерскомъ и о явленіи и пренесеніи мощей св. Іакова Боровицкаго въ монастыръ Іверскій. Въ томъ же монастыри издася лѣта 7167. Октоврія 28 дня. Се одинокий, відомий нам церковно-руський твір з визначним південно-руським характером, друкований на Афоні в невідомій нам також близше руській друкарні Іверського (Грузинського) монастиря в 1659 р. Оглавленіе подає коротко зміст сего твору. Про автора сеї книжки Стефана Святогорця маємо ще одну звістку, а власне подану під ч. 184 (ст. 76) Оглавленія його відомість „О горѣ Аѳонстѣй и въ ней содѣянныхъ“, яка, як видно, складала ся з двох розділів. Для характеристики літературної діяльности славянських аскетів на Афоні варто додати ще імя монаха Ісаії, правдоподібно Сербина родом, який в році 6879, т. є. 1371 доконав на Афоні перекладу твору Діонізія Ареопаґіта „О небесномъ священноначаліи“ з додатками деяких поменших посланій сего самого автора, про що дуже добре поняте дає наше Оглавленіе під ч. 65 на ст. 18—19.

З польських творів, очевидно не перекладених на руську мову, зазначено в Оглавленію тілько один (ст. 75, ч. 175): Путь до Іерусалима Ніколая Радивіла, написаный латінски, ксѣндзомъ Ѳомою Третеромъ, стражемъ Варменскимъ, Андреемъ же ксѣндзомъ Варгоцкимъ преложена на діалектъ Полскій, и въ Краковѣ напечатана 1611, гл. 4. Отся досить недоладно зложена нотатка, одинока в Оглавленію про твір не-руський і з виразними слідами великорусизму в ґрафіці „ксѣндзомъ“, виглядає на якусь пізнійшу вставку.

Виразних північно-руських творів маємо в Оглавленіи не багато. Під ч. 4 на ст. 1 зазначена „Книга или Історіа о разореніи Московскія земли начавшемся лѣта 7092“ (1584), написана келарем Авраміем Паліциним і зложена з 26 глав. До великоруської літератури належить Максим Грек, якого твори вичислено під ч. 138, ст. 56—60. Сюди-ж належить визначний діяч Нил Сорский, якого 12 творів вичислено під ч. 159 на ст. 66. Другий визначний діяч північної Руси Йосиф, ігумен Волоколамський, заступлений у Оглавленіи під ч. 109 (ст. 46) 16-ма

своїми статями, зверненими головно проти новгородських єретиків. Ученик Максима Грека Зиновій монах (ч. 82, ст. 25) заступлений одним полємічним твором „На ересь Өеодосія Косого и Лютора и Калвіна“; так само одним твором заступлений Нікон, патріарх московський (ст. 63, ч. 155): „Вопрошеніе, кіими персты знаменати лице“. Той же Нікон написав Слово отвѣщательное къ собору бывшему 7164 лѣта, надруковане на чолї книги монаха Іоана Наөанаила-п. з. „Скрижали духовния“, яку з грецького переклав на церковно-славянське монах Арсеній і яка була друкована в Москві мабуть того самого 1653 р. Із видань, опублїкованих у Москві, подано в Оглавленію лише 6, а власне Книга о вѣрѣ Восточныя церкве (ч. 33, ст. 11—13), Димитрія Кантакузена Молитва до св. Богородицї, друк. р. 7169 (1661), Словеса аввы Дороөея р. 7160 (1652), друге виданє після київського р. 1628, Слова Єфрема Сирина, друк. р. 1662, Слова Йоана Златоуста р. 1664, Катехизисъ на 346-ох сторонах без року друку. Варто зазначити, що перекладу Йоана Дамаскина вибраних слів у пяти книгах доконав Андрій Курбський (ч. 93, ст. 28—32); тогож самого автора Книга рекомая Небеса, поміщена під тим самим числом (ст. 32—33) має ся тут в перекладї Йоана, екзарха болгарського.

Із українських і білоруських друків треба зазначити поперед усего праське виданє Біблії Скорини зазначене під ч. 25, ст. 7, із якої автор знає тільки 8 книг старого завіта. Під ч. 26 подана Біблїя Острожська як виданє князя Константина Острожського з роком виданя 1581 (ст. 7—8); на ст. 8—11 подано просторий зміст слів Василия Великого виданих у тім же Острозї і тим самим князем 1594 р. Із инших острожських друків зазначено тут тогож князя Посланіе до Южнорусів з приводу заведеня унії (ч. 129, ст. 53). З виленських друків маємо Antigraphi albo odpowiedź na skript uszczypliwy з р. 1608, Апокризис з р. 1597, Бесѣда Геннадія, патріярха з Амуратом, царем турским (мала бути печатана въ Литвѣ словенски, ч. 35, ст. 15); Кіновіонъ или изображеніе евангельского иноческого общего житія з р. 1618 (ч. 114, ст. 48). В тім же Вильнї були видані 1627 р. бесїди духовні Макарія египетского (ч. 135, ст. 54+55).

Із київських друків найважнїйші 'Απόλλεια Апологии, переклад із польського львівського виданя, друкована 1628 р. В Києві друкували ся також твори Захарії Копистенського Слово на погребеніе Плетенецкого 1625, Слова авви Дороөея перше виданє 1628, Івана Златоуста Книга на Діянія апостолів 1624 і Книга на 14 посланій апостола Павла 1625. Українських письменників вичисляє Оглавленіе 20, в тім числї деякі зовсім невідомі, як Антоній Подольський (ч. 14, ст. 4), що мав написати одно „Слово о піанствѣ“ і друге „О царствіи и славѣ

святихъ" в 6-и розділах[1]). Князю Владимиру Великому приписують ся два твори: „О десятинахъ церковныхъ и судѣхъ" і „Духовный листъ" (ч. 32, ст. 11).

Кирилу Туровському приписано лиш один твір „О чинѣ черноризстѣмъ" (ч. 121, ст. 50); Кирилу митрополіту I дві статї: „О поставленіи Владімірскаго епископа" і „Вопрошеніе къ Ніфонту еп. вел. Новаграда" (ч. 120, ст. 50); якомусь Кирилу епископу приписано „Слово о снятіи Христа съ креста" (ч. 122, ст. 50). Із рідких друків українських найінтереснійший „Діалогъ, албо розмова человѣка хорого албо умираючого съ духомъ", друкований 1629 р. в друкарнї якогось Павла ермонаха на Чорній. Книжечка на стілько рідка, що й найновійший бібліоґраф Каратаевъ не вмів сказати про неї нічого більше понад те, що стоїть в Оглавленію[2]). Між авторами, правдоподібно південно-руськими, варто зазначити якогось отця Аммонія, що написав якийсь твір „Четыри вещи", де кожда глава має напис: „Блюди себе" (ч. 5, ст. 1). Як окремий твір без автора маємо під ч. 161 (ст. 69) „Толкованіе на молитву Господску Отченашь", а під ч. 182 (ст. 76) маємо якийсь зовсїм загадковий „Сотъ медовный" без ніякого близшого означеня. Із старших письменників варто зазначити Фотія, митрополита київського, якому автор приписує твір „О настоящемъ мятежи церковнѣмъ", зложений із 16 розділів (ч. 193, ст. 77), а під тим же самим числом наводить його „Духовную грамоту или завѣтъ въ смерти", в якому автор оповідає, що бувши з роду Греком був присилуваний грецьким царем Мануілом обняти митрополію на Руси і посвячений патріархом Матвієм р. 1409, та обняв свій престол аж р. 1428, а вмираючи того самого року, мав видінє ангела, який сказав йому: „Даде ти Господь Саваоѳъ седмицу на прозрѣніе паствы и житія твоего".

Із старших авторів названо ще Данила Паломника (ч. 57, ст. 18), а з письменників XVII віку стрічаємо Кирила Транквіліона Ставровецького з одним твором Учительним евангелієм, виданим у Рахманові 1619 р. (ч. 124, ст. 50—52), Йоаникія Ґалятовського з одним твором Небо новое, виданим у Київі 1665 р. (ч. 106, ст. 45—46), згаданого вже Захарію Копистенського, Петра Могилу з одним твором Слово о крестѣ Христовѣмъ, виданим у Київі 1632 р. і Епіфанія Славинецького (ч. 79, ст. 21—22), в якого творів наведено головно переклади грецьких і ла-

[1]) Др. І. Святицький подав менї відомість, що Слово о. Антонія Подольського про пянство міетить ся в однім рукописї В. Ундольського із XVII в.

[2]) И. Каратаевъ, Описаніе славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами съ 1491 по 1652. СПб. 1883, ст. 403.

тинських тогочасних творів, в тім числї Словника Калепіна, книги врачевскої анатомії Андрея Вессалія Брюксельського і св. Василія Бесѣды на Шестодневъ. Із оріґінальних творів, цитованих там, варто зазначити Похвалу церкви р. 1657, Похвалу св. Якову Боровицкому і Канони св. Марії Єгипетскій і св. Аннї Тверскій.

Що до авторства „Оглавленія“ маємо в науцї невеличку контроверсію. Перший російський учений, що звернув увагу на сей твір, К. Ѳ. Калайдович у своїй книзї про Іоанна, екзарха болгарського (Москва 1824 р.) висловив здогад, що Оглавленіе написав „нѣкто изъ принадлежавшихъ къ Московской Духовной Типографіи, вѣроятно Поликарповъ“. Він признав Оглавленіе „любопытнимъ-библіографическимъ сочиненіемъ“ і додав у нотцї, що воно з разу лежало в Духовній типоґрафській бібліотецї, до якої було прислане з патріаршого двора в 1697 роцї, а тепер містить ся в Синодальній бібліотецї під ч. 828, і написане „самою мѣлкою скорописью“. Що до сего остатнього, то твердженє Калайдовича не зовсїм вірне, бо як бачимо із факсімілє, доданого до працї Ундольського, про яку зараз буде мова, письмо Оглавленія зовсїм не скоропись, а стилїзований незвичайно делїкатною рукою дрібнесенький полууустав, де кожда буква писана окремо і не має значків, що вязали б її з дальшою буквою.

Другий російський учений і одинокий досі, який заняв ся специіяльно сим твором, був В. Ундольський, який у Чтеніяхъ Моск. общ. исторіи и древностей за рік 1846 помістив повне виданє сего твору з невеличким факсімілє ріжних уступів при кінцї і з просторою на 30 сторонах передмовою, та з доданем на вісьми кінцевих сторонах дуже гарно зробленого показчика імен і предметів, наведених у тім творі.

В передмові Ундольський дуже високо оцінює вартість Оглавленія, а що до авторства не згоджуєть ся на думку Калайдовича, бо мовляв „изъ сочиненій Поликарпова не видно, чтобы онъ былъ знакомъ съ малороссійскимъ языкомъ и въ особенности польскимъ“. Головчо на підставі почерка Ундольський висловив думку, що автором Оглавленія був Симеон, а в монашестві Сильвестер Медвѣдев, Великорос, роджений у Курску, ученик Симеона Полоцкого, відомий автор полемічного твору „Манна“, покараний смертю за участь у заговорі Шакловитого в р. 1691 дня 11 лютого. Доказ Ундольського про те, що сей Великорус був автором Оглавленія, не видержує критики. Скорописний почерк Медвѣдева, поданий у факсімілє, зовсїм не ідентичний з почерком Оглавленія, а факт, що Медвѣдев знав польську мову і писав нею деякі листи, зовсїм ще не дає права до висновка, що він міг бути автором такого твору, як Оглавленіе. Не мав Медвѣдев таких відомостий, не міг мати під руками такої бібліотеки, яка позволяла йому доконати такої бібліоґрафії. Певна

річ, богато дечого нам тепер мусить видати ся майже фантастичним, бо не маємо ніякого понятя про те, скілько творів нашої старої літератури запропастило ся, а скілько їх ще лежить загребаних у поросї ріжних біблїотек і приватних книгозбірень. Не скрізь взірцева і метода Оглавленія. Головна її часть обіймає твори рукописні, але про кодекси і місце захованя тих рукописів не маємо нїякої відомости.

На семім археольоґічнім з'їздї в Ярославлї 1887 р. була проф. Соболевським висловлена думка, що автором Оглавленія не міг бути нїхто инший, як відомий київський учений Епіфаній Славинецький. Проф. Соб. дає на се три докази: 1) Почерк Медвѣдева долучений до подобизни Оглавленія, зовсїм не сходить ся з почерком того твору; схожість їх по дотепному вислову д. Соб. „ограничивается лишь тѣмъ, что оба они мѣлкіе". 2) В Оглавленіи нема зовсїм згадки про твори Симеона Полоцкого, а се просто неможливе для ученика Полоцкого, Медвѣдева; 3) Остатня хронольоґічна книга, згадана в Оглавленіи „Небо новое" Іоанїкія Ґалятовського, вийшла в р. 1665. На сїй основі проф. Соболевський вірно заключає, що Оглавленіе мусїло бути скінчене десь у тім або в слїдуючім роцї, бо не занотовано в нїм анї Жезла правленія С. Полоцкого, виданого в р. 1666, анї Меча духовного Лазаря Барановича, виданого рік пізнїйше, а обі ті книжки були незвичайно популярні в Москві, де на думку проф. Соболевського „несомнѣнно работалъ авторъ Оглавленія". В такім разї ясно, що тим автором не міг бути Сильвестер Медвѣдев, що в ту пору мав лише 25 лїт (род. 1641 р.).

Із доказів проф. Соб. найважнїйший сей остатнїй, бо справдї можна сказати, що він рішає неґативно справу про авторство Медвѣдева. Щодо самого авторства проф. Соб. висловляєть ся досить рішучо: „всѣ права на титулъ перваго русскаго библіоґрафа принадлежатъ Епифанію Славинецкому". На се проф. Соб. дає три докази, з яких перший доказує зовсїм вірно, що автор Оглавленія був уроженцем України, а специяльно південно-західної (Славинецкий мав уродити ся десь на Білій Руси, хоча білорусізмів у Оглавленіи нема ніяких). Чи грецькі слова в родї „Вивліа", „анепсій", „ромскій" були справдї характерною прикметою язика Епіфанія Славинецького, про се можна сумнївати ся, бо вони попадають ся часто і в инших творах церковно-славянської мови. Другий доказ Соб. опираєть ся на реєстрі творів самого Епіфанія Славинецького, який на думку проф. Соб. „могъ сообщить только самъ Епифаній". Сей доказ о стілько обосїчний, що реєстр писем Славинецького поданий у Оглавленію з одного боку не вичерпує всїх відомих нам творів Славинецького, а з другого боку містить твори, яких авторства нема підстави йому признавати. Третїй доказ проф. Собол. опираєть ся на порівнаню почерку Оглавленія з почерком автоґрафів Славинецького, та

з реферату Прозоровського, яким ми користуємо ся тут, не видно, на скілько докладно порівнював Соб. ті рукописи, тай осуд його досить непевний, бо, як він каже, Славинецький писав звичайно дрібним скорописом досить недбалим, а Оглавленіє написано дрібним уставом, дуже старанним.

Питанєм про авторство Оглавленія заняв ся кілька літ пізнїйше д. Александр Прозоровський у своїй книзї про Сильвестра Медвѣдева[1]). Д. Прозоровський не згоджуєть ся на погляди Соболевського і піддержує думку Ундольського, що автором Огл. був таки С. Медвѣдев. Не вдаючи ся в докази Прозоровского, які поза правдоподібність не виходять, а часто й не доходять до неї, зупинимо ся тільки на однїй його увазї, яка на його думку може послужити доказом за авторством Медвѣдева. До уваги Калайдовича, наведеної нами висше про те, що Огл. було 1697 р. прислане з патріаршого двора до духовної типоґрафської бібліотеки, д. Прозоровский додає записку з одного синодального рукопису (ч. 95, к. 197), по якій 1692 р. дня 5 мая по указу архієпіскопа московського Адріяна зложено в патріаршій ризниці скринку з книжками бувшого монаха Сильвестра Медвѣдева, яка була поставлена „въ прошлыхъ годѣхъ“, а тепер ті книжки переглянено і зреєстровано і передано новому ризничому ієродіакону Філарету (ст. 414). Автор покликаєть ся на инший реєстр книжок Медвѣдева з р. 1682, але показуєть ся, що в тім реєстрі книги „Оглавленіе“ не було, а чи була в пізнїйшім реєстрі кн. ч. 828, тепер Синодальної бібліотеки, в якій містить ся Оглавленіе, сего зовсїм не видно.

Найважнїйша річ в арґументації д. Прозоровського, се проба вичисленя творів Епіфанія Славинецького. Що до тих 25 творів, які виказані в Оглавл. під титулом: Епіфаній Славинецкий, він не має нїякого сумнїву крім двох, а власне ч. 6 (Слово св. Аѵан. Алексан. о псалмѣхъ отъ Латінска языка лѣта 7157 съ книги изданыя) і ч. 21 (Слово на псаломъ 28 лѣта 1662), які йому видають ся не належними до Епіфанія. Він закидає авторови Огл., що наробив там немало помилок, та „чтобы не показаться голословнымъ“, цитує ось що: „Авторъ „Оглавленія“ не назвалъ имени переводчика „толкованія притчей евангельскихъ“ (№ 23), каковымъ былъ не иной кто, какъ именно Епифаній Славинецкій“ (ст. 408). Друга помилка мала лежати в тім, що в Оглавленію під ч. 176 — в описї книжки „Рай Мысленный“ — подано статю: „О явленіи, принесеніи же и чюдесехъ св. Іакова (Боровицкаго)“ без автора, а між творами Епіфанія Славинецького (ч. 78) на третім

---

[1]) Александръ Прозоровскій, Сильвестръ Медвѣдевъ, (его жизнь и дѣятельность). Москва 1896, ст. 393—415.

місці єсть: „Слово похвальне св. Іакову Боровицкому“. На нашу думку автор Оглавленія не зробив тут помилки, бо Слово Похвальное не мусить бути те саме, що Явленіе поміщене в „Раю Мысленномъ“. Крім творів, наведених у Оглавленію, Прозоровский начислив іще з ріжних рукописів і видань 67 творів, написаних Славинецьким (ст. 404—406).

Не можна промовчати й того, що деякі немаловажні обставини промовляють за авторством Епіфанїя Славинецького. Ріжносторонність змісту Оглавленія і особливо його богацтво грецьких творів та узгляднене творів латинських і південно-славянських відповідає в значній мірі ріжносторонности літературних і наукових інтересів Славинецького. Методичність і точність найбільшої части деталів, поданих у Оглавленіи, свідчить також про велику вправу в точнім передаваню чужих думок і слів, яку бачимо в редаґованих ним перекладах грецьких отців церкви. Розуміє ся, все се ще не рішає питаня, і тому й не диво, що й найновійший біоґраф Славинецького Іван Ротарь[1]) не звернув близшої уваги на сей твір і цитував його на віру В. Ундольського як твір Медвѣдева. Та досить побіжно переглянути всї 204 числа Оглавленія, щоб переконати ся, що се мусїв бути твір Українця, добре освоєного з усею давньою літературною традицією Південної Руси, в якій характерним способом впливи грецькі, південно-славянські і західно-европейські зливали ся і перехрещували ся, впливаючи на оріґінальну і піворіґінальну творчість місцевих письменників і діячів.



[1]) Ив. Ротарь, Епифаній Славинецкій, литературный дѣятель XVII в. (Кіевская Старина, 1900, Октябрь, Ноябрь, Декабрь, ст. 1—38, 189—217 і 347—400).

Виговщина і Гадяцький трактат.

Написав ***Василь Герасимчук.***



IV.

Гадяцький трактат.

Коли на східних периферіях Україна на весні 1658 р. готовилась до домової революції, а з хаосу революційного долітав до уший бренькіт збруї перериваний погрозами і стогнами нещасних, так на західнім горизонті України снувались тіни нової ери. Фактично Польща і Україна стояли супротив себе в грізній поставі, а на пограничнім поясі розставлені ґарнїзони сточували навіть з собою бої. Ніщо инше як страх перед непевним вислїдом домової усобиці і сильна охота поконати противника, пхала гетьмана в ненависні для народу обійми Польщі. Місто її валити, підняв ся український гетьман її скріплювати. Власне бунт Запорожа та Пушкара був тим лихом, що попсував українському гетьманови його високі пляни відбудованя України на руїнах Польщі.

Вправдї новий гетьман, który — як оповідає сучасник [1]) — przez 10 lat miarkując radą swą, krzywe, piane i szalone Chmielnickiego impeta, wyprowadzał kozaków z labiryntów wszelkich niebezpieczeństw, видобув і себе з революційного лябіринту, але вийшов з нього дуже прибитий і з резиґнацією що до виконаня своїх мрій. А ситуація полїтична наказувала тепер на инший лад асекурувати долю України. Міг собі гетьман скрито мріяти, що потомним поколїням передасть спомин

1) Historya panowania Jana Kazimierza, т. I, ст. 318.

про своє пановане величавим памятником — українською державою, до якого видвигненя збирав матеріял ще за житя Хмельницького, але тепер, задля немилого інтермецца з Пушкаром, мусїв то все залишити. Певно, що зречи ся — не зрік ся довершеня свого пляну, але поставив його на дальший плян і на разї обмежив його до скромнїйших розмірів.

Непереможні обставини пхали гетьмана до злуки з Польщею. Одначе ся нова полїтична комбінація не була провідним дїлом „Поляка Виговського", до якого він стремів, скоро йно обняв гетьманство. Се тілько мав бути перехідний епізод, і його радше можна назвати способом як цїлию. І хоч в гадяцькім трактатї мігби дехто добачувати глибший змисл історичної неминучости, то таки з його ґенези вдаряє в вічи принагідність. Сам собою величавий факт гадяцької згоди, на зміст котрого дивили ся завсїди з подивом, зродив ся не через ніщо инше, як через скрутне положенє гетьмана перед полтавською крізою; був отже плодом хвилевих обставин, хоч без сумнїву твердих. Одначе в порівнаню до давних величних намірів, була се полїтика уступства і частинного банкроцтва — так на сю польсько-руську згоду, довершену під Гадячем, треба дивити ся. Се вже повна капітуляція, тільки відіграна з артизмом, з повним укритєм проявів своєї внутрішної слабости.

Колиж і де треба шукати початку і причин сеї ідеї? Як сказано висше, вона зродилась підчас найбільшої біди, домової революції попираної тайно Москвою, що опанувала була також Литву і змушувала Польщу сповнити необережно дану передше обіцянку: мало польське правительство перевести на найблизшім соймі ухвалу і нею признати рід Романових наслїдниками католицької Польщі, а гетьман бояв ся такої комбінації. До того доходили до гетьмана вісти, що і Швеція шукала порозуміня і починила певні кроки до тайного договору з Москвою. Юрій Любомірский, один з найконсеквентнїйших тодїшнїх польських полїтиків, зараз відгадав дійсну причину згаданого звороту у Виговського. Видів же він, що Виговський задалеко зайшов з Москвою і длятого шукав український гетьман опори деінде і тому побивав ся, щоби Польщу звести на мирову дорогу зі всіма сусїдами, а в нагороду за се сподівав ся, що Польща з вдячности призволить йому на злуку всїх руських земель [1]).

[1]) Рук. бібл. Красїньских ч. 312.

Юрій Любомірский, щоби ситуацію використати для себе, попирав французьке сторонництво королевої і впливав на правительство і наклонював його до заключеня згоди з Швецією, аби тим лекше кинути всї сили на Україну і приспішити сполуку [1]).

Дійсно, такий вихід з десятилїтної боротьби може видавав ся для многих Українців дуже несимпатичною розвязкою польсько-українського питаня, але, треба признати, воно виходило тепер в зовсїм иншім освітленю. Традиційна полїтична засада польської шляхти, що опирала ґеґемонію Польщі на неволї українського народа, була тепер вже трохи анахронїзмом і стратила свою силу. Тепер, хто в Польщі думав серіозно ратувати Польщу, не міг думати про згоду з Україною без ширших, автономно полїтичних уступок. Для неспідлених польських патріотів така комбінація видавала ся одиноким ратунком, і сей погляд зовсїм не був осамітнений. Таке розумінє витворила попередня десятилїтня крівава революція, що викликала так зміну полїтично-національних відносин, як і привела з собою зміну поглядів в умисловій сфері і зродила вкінцї розумінє злих сторін дотеперішнїх обопільних відносин.

Довголїтний протест України манїфестований проливом крови, витворив серед правлячих сфер нове поколїнє з толерантним пересвідченем і з серцем більше склонним до широких уступок для України. Добра охота до постійної згоди з Україною була тодї в Польщі досить популярною. Та вкінцї чиж не робила враженя і чиж не переймала страхом можливість, що можуть видїти власними очима упадок вітчини, її подїл між сусїдів, або чи не був би більший сором, якби на католицькім престолї засїли православні Романовичі? А вже ж може було б найбільше болюче, коли б хто зі шляхти зістав ся, видїти Польщу без Прусії і Великої Польщі — вправдї з власним королем, але не королем шляхти, а з всевладним королем хлопів, що мав би панувати деспотично по цїлковитім знищеню шляхоцького імени.

Прецїнь не вийшли з памяти ті страшні проєкти Кароля X Ґустава, що намовляв побожного короля Яна Казимира до вирізаня шляхти і до відступленя йому і бранденбурському електорови висше наведених провінцій. Навіть „ad statum plebeium wydawał uniwersały, armuiąc ich (chłopów) przeciwko szlachcie, rozkazuiąc, aby Panów swoich zabili i praecium każdego Pana głowy obiecuiąc“ — пише Казимир Беневский

[1]) Rudawski, т. II, ст. 359.

до старости луцького з дороги до Чигирина [1]).

Крім того напирала Польщу до згоди Австрія. Цецішевский, польський дипльомат радив віденському кабінетови конечно помогти прихилити Виговського: „Думаю, говорив він, що гетьмана козаків не треба легковажити, бо на тім чоловіку опирають ся погрози многих Поляків (партії французької) викинути австрийське військо з краю і на тім чоловіку опреть ся ще богато афронтів (impertinentiae), а тому треба запобігти [2]). Але Австрія без того здавала собі добре справу зі значіня козацтва для долї Польщі і мала завсїгди на козаччину пильне око почавши від Рудольфа IV і без перерви з ними зносила ся. Коли як коли, а 1658 р. Австрії дуже залежало удержати при житю польську державу, яко передмуре перед шведською авантурничою інвазією і московськими претенсіями що до польського престолу. За прошенем польської корони і представленями тодішних політиків і дипльоматів Павла Вальдероде і барона Лїзолї посилав Фердинанд III в сїчни 1657 р. до Богдана Хмельницького католицького архиепископа Петра Парчевича з його капеляном Марціановичом до Чигирина, щоб прихилити старого гетьмана на сторону Польщи. То само повторив в місяци грудни того самого року по його смерти син Леопольд I; нове се посольство післано вже на адресу Юр. Хмельницького [3]). Так само дбала Польща про посередництво у Татар, хоч вони тим разом не мали причини дуже одушевляти ся польським клопотом, маючи запевнений спокій з Україною.

В самій польській коронї особливо з одушевленем витала проєкти згоди дрібна волинська, подільська і брацлавська шляхта, не зовсїм сполячена, яка протягом 10 страшних лїт хиталась в непевности двох впливів і весь тягар трудної революції перенесла і відпокутовала на своїй крові і майнї. Як терпіла вона за небіщика Хмельницького, так не лїпші настали для неї часи і за Виговського, за котрого терпіла вона ще більші клопоти від польських і українських військових постів над Гориню і Случою, що стояли завсїгди на военнім поготовю. Дове-

[1]) Рукопись біблїотеки кн. Чарторийских в Кракові ч. 2446, стор. 47. К. Беневский каже, що Шведи хотїли забрати всю Прусію а Велику Польщу годили ся дати бранденбурському електорови.

[2]) Walewski A. Historya wyzwolonej Polski, т. I, ст. 53.

[3]) Про се посольство подав гарне справоздане др. Мирон Кордуба під т. „Проба австрийського посередництва між Хмельницьким а Польщею“, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. 84, р. 1908, кн. IV, с. 1—32.

дена до розпуки шляхта в своїх благальних письмах звертає ся з одної сторони до гетьмана просячи взяти їх під опіку і забезпечити спокійний кусень хліба, а з другої сторони молить і взиває знаного в Польщі з давних зносин з козаками за Хмельницького Станїслава Каз. Беневского покінчити раз ту згоду, до якої всї так зітхали [1]).

На всю Польщу була йно ворожо настроєна до польсько-української згоди литовська шляхта. Богато там було підкуплених Москвою, а ще більше поводило ся власними користями і побоювалось наслїдків нової згоди, що привела б за собою неминучо польсько-російську війну, якої тягар відчула би в першій мірі сама Литва. Богата литовсько-волинська шляхта, власники великих дібр, зі всїх сил стреміли до удержаня згоди з Москвою, тай з власних інтересів попирали навіть кандидатуру царя Алексія на наслїдника в Польщі, що було дуже дразливою річию для польської корони. Знов прогнані шляхтичі з України мріяли під еґідою Романовичів прийти назад до своїх утрачених земель на Українї.

Як сказано, публична опінїя на сей акт історичної ваги, була приготовлена, а виробили її користно міродайні правительственні сфери і тверезі патріоти. Не від річи буде послухати влучних думок одного такого сучасника — якогось двірського полїтика, чоловіка дуже добре обізнаного з ситуацією і з тайним ходом порозумінь з Виговським, з яким правительство через волинського каштеляна Казимира Беневского робило вступні заходи. Наведу сей замітний погляд сучасника, що так яскраво ілюструє духовий перелом в Польщі на се питанє, яке і до сього дня нерішене і по нинї не стратило своєї актуальности.

Зайва річ говорити — мовить той сам автор — що серед такої маси ворогів, які дибають на нашу згубу, згода для нас потрібна. Але належить роздумати ся як слїд, з котрим то з трьох наших неприятелїв мир потрібнїйший і тревальший, чи з козаками, чи з Москвою, чи зі Шведами? З котрим з усїх трьох неприятелїв належить ся вперід трактовати, бо всї війни є так скомплїковані, що, здаєть ся, годї трактовати з одним без порозуміня з другим; бо й козаки хочуть тайно без відомости Москви годитись — а Москва уважаючи їх

[1]) Рукопись бібл. Чарторийских ч. 2446. Є там кілька листів волинської шляхти до К. Беневского в справі переведеня згоди з Україною.

якби за своїх власних підданих, не зголосила ся з тим до нашої відомости — а що важнійше, не згодила ся з найголовнійшим нашим неприятелем, Шведами, що ніякої иншої думки в голові не має, як, аби Польщу вимазати з карти Европи і готовить цілковите знищене — вічну згубу і забуте польського імени.

„На мою думку, то найобережнійше треба б трактовати зі Шведами, і то скоро і тайно. Як всї три війни треба мати на увазї і їх з собою вязати, так і всї згоди треба вести в певній обопільній залежности, аби одна другої не виключала, бо то певна річ: скоро з котрим з тих трьох покінчимо, зараз завести трактат з другим. Але то біда, що таке порозуміннє при шведській перфідії неможливе і длятого порішеннє сього питання лишаю під розвагу на самий кінець. Як все наше лихо почало ся від козаків, думаю, що й наша доля і супокій тільки від них може почати ся. Коли ж самі козаки непримушено хочуть до нас повернути, то вже сам Бог покаже спосіб. Видять вони добре, що анї наша свобода не може обійти ся без їх свободи, анї їх без нашої. Якже ми з ними злучимо ся, наступить знов для вітчини час блеску і сили, яко найвисше добро. Проте треба з ними трактовати вже раз по щирому (bona fide). Бо що згода з козаками не стала ся дотепер, то таки в тім не їх вина, але наша, бо ми їх трактовали не яко людий. І за се покарав нас Бог, вицвигнувши їх невинність (impunitatem), і в очах наших і чужих показав Бог, що вони такі люди як і другі і покарав нашу гордість, і ми, як думаю, покутуємо більше як вони, що по рабськи (serviliter) не застерігаючи навіть собі якою небудь клявзулею свободи, піддали ся посторонній державі. Тепер і там сильно допоминають ся своїх вольностий, волять вигинути, як без волї зіставати. І ми мусїли упасти, бо вони бороли ся за свободу, а ми за безсильне панованнє (pro dominatione impotenti).

„Здаєть ся, нема дотепнїйшого пляну над плян й. м. пана великого маршалка, що полягає в тім, щоб з ними через одного чоловіка трактовати, до чого найвідповіднїйший є й. м. пан волинський [1]), чоловік випробований з досвіду і правости характеру, а який вже найшов до них спосіб трактованя. Тільки треба таки щиро і отверто їм признатись, що анї ми без них,

---

[1]) Так звичайно називають Станислава Казимира Беневского, волинського каштеляна.

анї вони без нас не можуть остоятись цїлими. Треба раз заспокоїти їх дезідерати, що то їх з'ясовав пан Теодозій на конвокациї. Не такі вони трудні. Тільки та точка на погляд здаеть ся скандалом, де вони жадають, аби їх уважати „seorsiva gens“, правдивим народом, і де хочуть мати свої власні уряди.

„Справдї треба їх раз узнати за націю, а не за сторонництво; даймо вже їм спокій і нїяким штучним і неприродним способом не викликуймо інтриґ і не розвиваймо їх. Нехай буде з ними така унїя, як литовська; нехай один нарід над другим не має нїяких прероґатив, бо тільки через законно унормовані відносини держать ся царства, а через вивисшене народа над другим скоро повстає розпряжене. Також уважаю важною справою, щоби навіть найгіднїйших чужосторонних князїв не мішати до своїх інтересів, бо вони, побиваючись більше за своїми справами і цїлями, заміщують держави, як се дїеть ся в нашім краю, в тім „cardine libertatum“. Як се водить ся споконвіку, тілько щира обопільна любов і забутє давних провин служать найважнїйшими і незаперечними умовами доброго пожитя і тревалої згоди. Також рівність тут потрібна, що підносить правдиву свободу — хоч часто і під покровом свободи гнїтуть других і змушують до потакуваня злого стану (confusiones). Тримаймо собі пакта і конфедерації, шануймо свободу, бо нас чужі, коли не розібють, то і не заховають. Але та наша свобода инакше не може істнувати, як козаки нас а ми козаків не будемо боронити, чи як ужию иншого терміну, Україна нас, а ми України не будемо захищати. Бо й козаки відлучені від нас не можуть бути певні своїх свобід, яких деинде не зазнають. Так сей воєвничий нарід може видвигнути ся до нових гарних поривів — інвенциї, коли тільки без інтервенції інтересованих чужинців не будемо себе взаїмно непокоїти. А згода з ними може удати ся тим лекше, бо вже добре досвід научив козаків — стали їм там в Росії відбирати свободи, а кождого протектора і речника партикулярности слушно підозрівають і навіть відкидають.

„Що до знесеня унїї, то правда, се дуже прикро вражає наші вуха і наш полїтичний запал, але то справа божого промислу, а не земного, і не цивільна, а строго теольоґічна. Унїя повинна зміряти до сього, аби надмірною ревністю другого не згіршати (nimio zelo nie skandalizować). Прецїнь св. Павло говорить: „sit zelus vester secundum scientiam“ (най ревність ваша буде згідна з знанєм). Боже се дїло кождого просві-

чувати і шукати лічничих способів на застарілу хоробу. Прецінь нічого доброго не принесло насильство в Швеції, Німеччині, Нідерляндах; анї навіть в Анґлії не було з насильства ніякого хісна — всюди знов по многих кровавих війнах і боротьбах бурян і кукіль взяли гору і не допустили здорового посіву (triticum cradicatum i zizania взяли верх, nec mentionem tritici admittunt).

„Сама Польща була так щаслива, і се, що у инших було злого, у неї не прийняло ся, і через се, що вона єреси не дусила, забезпечила собі і церкві спокій. Вправдї велика частина була заражених, а єресь, пороки і скандали вкидали ся між духовенство, але дякувати Богу братерська тверезість (claritas) те все усунула, що аж до половини убуло Лютрів. Отже розвагою, побожністю, лагідністю треба підносити добро церкви і тими прикметами церква була сильнійшою як могучість держав, навіть по очищеню католицизму. До церкви йно належить дбати, щоб піднести її добро і божу славу! Але вся та диспута радше належить до єретиків, як до Руси, якої на мою думку не можна ідентифікувати з єретиками, бо грецький обряд хоч і ріжнить ся від римського, то таки релїґії не заперечує (non damnat religionem), аби тільки артикули віри не ріжнили ся (ne discriparent) і спосіб існовіданя тих артикулів лишив ся незміненим. Нехай же то все рішить зїзд теольоґів в Варшаві. Прецінь та справа була вже на дневнім порядку перед війною, і якби не війна і не смерть пана канцлєра, то було б се давно полагоджене.

„Я таки, не кидаючи ще теми про унїю, зістаю в пересвідченю, що через знесенє її не наносимо насильства нашому сумлїню і через се не осуджуємо нашої релїґії. Бо взагалї унїя нічим иншим не ріжнить ся від римської церкви, як тільки обрядом, котрий, як я підніс, не повинен підлягати осудови. Непростимий гріх і безбожність — запропащувати (damnare) ту релїґію, яку визнаємо — і се властива єресь. Тодї такий — скажу словами св. Павла — власним судом себе осуджує, се значить вірить в се, що як раз осуджує. З тих отже причин нїби не можемо зносити унїї, але щоби сього неможливо було якось полагодити [1]) і щоби вже не найшов ся спосіб до заспокоєня нашого сумлїня — не хочу сьому вірити".

Автор радить проте краянам залишити інкорпорацію грецького обряду до латинської церкви, бо се тільки огірчить Русь.

---

[1]) В текстї є: ale, zeby to rzecz miała bydz incomplanabilis.

Як передше, перед відлученєм східної церкви, стояв на чолї її патріярх, нехай так лишить ся і на дальше, коби тілько основні пункти віри були не торкані і право рішати лишило ся в одних руках, бо се установила не римська гордість, але установила божа мудрість; інакше не могла б церква звати ся католицькою, якби провінціональні церкви не мали її підлягати [1]).

„Повинні отже бути спільні наради патріярхів, а право рішати і власть повинна належати одному (decisio et dependentia ab uno), бо тим самим бережеть ся правдивість потрібних артикулів. А церков є католицькою власне через се, що має способи до захованя єдности (церков) і їх поглядів (sensuum). Також і Москва прихиляєть ся до скликаня синоду, і якби се стало ся дїйсно, — яка би то була велика з того користь для церкви! Треба отже се мати на думцї і тим усильнїйше стараймо ся про згоду з Москвою, так на пожиток нашої свободи як також і релїґії. Инші розважаня (considerationes) відкладаю до варшавських нарад. Тілько треба щиро вияснити Москві, що зовсїм не відстрашуємо ся від сукцесії. Як приєднаємо до себе козаків, то за тим піде спокій з Шведом і підуть инші свободи без числа.

„Щоби козаки не налякались пропозиції сукцесії і не бояли ся пімсти з боку Москви за своє відступство, треба їм виясните, що ся пропозиція не принесе анї нам анї їм нїякої шкоди, бо як будемо злучені, то: 1) тим лїпше зможемо упімнутись за спільні кривди; 2) устане війна, а настане перемирє; 3) занепокоїть ся Швед і рад не рад погодить ся з нами і попустить зі своїх постулятів, які полягають на тім, щоби дати йому Прусію й признати за протектора, що менше більше значить — признати право сукцесії, що я постараю ся доказати всїм в Варшаві. Коли ж маємо рішати про сукцесію, то з багатьох причин волю таки Москву. Треба вдоволити козакам і інтенцію їх старшини, як се менї представляв п. Теодозій тай посол курфірста п. Ахіль посиланий до козаків. Та вкінцї сама рація вимагає: таж ми будемо зневолені нагинати до нового уложеного стану великі маси невдоволених з тої злуки так у себе як у них. А щоб їм не дати нагоди до невдоволеня і щоби не повстало недовірє, треба буде — nolens-volens (для виладування енерґії) наші за-

[1]) В текстї: bo ni może dici catholica ecclesia, kiedy dependentiae są tylko provincionales.

брукані кровю руки обмити в великій війні з ворогами христового імени. Най думає як хто хоче, але коли сього не зробимо, то можемо знов мати домову війну.

Се треба мати на думці, але публично сього не треба дискутувати; треба до сього пляну наводити Москву, саму по собі прихильну до сього — всї знаємо, як жадний слави московський цар.

Так то отже згоду з козаками треба заключати з добрими намірами, з щирим довірєм і вірно, тай найострійшими карами карати всяких насильників (violatores) миру. Коли ж маємо щось робити, то робім так, щоби тими трактатами з козаками не дразнити Москви, не відпихати її від угоди і не викликати війни. Самим же козакам треба сказати отверто, що шведські інтереси мають на цїли — подїлити противників, і тим способом лекше розбити наше королївство, а відтак обернути його в свою провінцію, що було би шкідливе нам і козакам. Як я висше сказав, наша взаїмна свобода і цїлість залежить тільки від згоди з козаками, але годім ся з ними так, щоби та згода обіймала і Москву, якій також більше потрібна згода з нами як війна, а яка звичайно дуже непевна, тай врештї є також і козацька інтенція, щоби знова погодити ся з Москвою, а опісля спільними силами підняти якесь більше дїло, без чого ми не виратуємо себе.

Що тичить ся Шведів, то й вони будуть податливі, побачивши наші угоди і се шведського короля здержить в розгонї, а ми получені з козаками будемо йому рівні і його присилуємо до згоди. Вже то саме буде по нашій сторонї, що шведський король знесилить себе тяжкою війною в Данїї, а ще більше знесилить ся удержанєм также несправедливого спокою, який з природи річи не може довго тревати, бо чим більший утиск, тим більша реакція, як се бачимо приміром в відносинах між римською імперією і Туреччиною. Через удержуванє великих ґарнїзонів шведський король не зможе кинути до Польщі більших сил. Треба також сказати козакам, що й французька полїтика, що попирає гршими Кароля X має тепер инші цїли і противна його війнї з Польщею, тай угода з Австрією і бранденбурським курфірстом має своє значінє. Також всї ті шведські здобутки в Прусії зовсїм не тревалі — против них стоїть вся (католицька) Німеччина, побоючись справедливо тих самих успіхів і подібної авантури, яку наніс попередник Кароля, Ґустав Адольф. Треба також післати до Бєнєвского копії листів

від електорів до короля шведського і ту спільну їх інструкцію, що взиває його до згоди з нами. І се певне, що вразї непослуху бранденбурський електор має запевнену поміч від римського імператора і від колеґії електорів і инших князїв з Франкфурту.

Надто треба мати на увазї і знеохочене до авантурничої війни короля, шведського сойму і, як з Гамбурґа вчера прийшли депеші, тамошнїй сойм не хотів позволити контрибуції. Отже нехай козаки безпідставними надіями не осмішують себе, бо тим нїчого не вдіють: наша власна сила і союзи, які маємо забезпечені, тай ведені порозуміня з самим королем сильно скріпили нашу позицію. Для відома п. волинського виписую ті сили, які маємо запевнені у себе і у союзників: насамперед Монте Кукулї має 7500 піхоти, а 4500 кінноти готової в таборі, а йде йому в поміч 3000 піхоти зі Шлеска з 36 арматами і з усїм знарядем. Крім того пруський курфірст дає під команду П. Ґродзкого 1000 райтарів, 1000 драґонів, а сили угорського короля в Прусах виносять 2000 драґонів, 1000 райтарів, а до того ґенерал Soues має 2000 піхоти і т. д.

Нехай п. волинський всїма способами старається погодити ся з козаками. Нехай козаки не вірять фальшивим новинам, що їх розсївають Шведи, бо ми справдї так сильні, що можемо кинути військо і на Україну, коли б треба було ратувати козаків. По згодї з козаками, не підлягає сумнїву, треба пактовати з Москвою, аби не брала за зле тої нашої згоди з козаками і на злість не уложила союзу зі Шведами. Проте треба буде поінформовати панів комісарів, аби уміли Москві вияснити нешкідливість для Москви нашої згоди з козаками, бо і без того ми би нїколи не погодили ся з ними без попереднього порозуміня з козаками. Але хто зна, чи не було б може лїпше, якби з Москвою місто по доброму, погодити ся оружем. Треба доложити Москві, що ми від сукцесії не відстрахуємо ся і здаємо з сього добре справу і знаємо, яка зросла би користь для християнства з такої злуки, а кілько то було б слави для злучених народів, кілько для унії.

І треба трактовати про факти не видумуючи нових неможливих точок, і будучі королї нехай йдуть правою дорогою, дбають о ненарушимости нашої віри, стережуть свободи так України як і нашої, нехай дбають про свободу елекції (cavere electionem), застережену давними умовами. Не бачу потреби робити собі з чого небудь закидів, а противно доложім стараня до скріп-

леня свободи і до знесеня неоправданих побоювань, і подбаймо, щоби московські залоги вийшли так з України як і з Литви. По такій ґенеральній згоді з козаками і Москвою мусить сама собою наступити згода зі Шведами. А якби сього Кароль X Ґустав не хотів, міг би се легко переплатити катастрофою для себе, хоч війна з ним не дуже для нас бажана, бо навіть при певній здобутій побіді, ми не зможемо нічого на нім пошукати. Так отже всї ті трактати нїколи не будуть тревалі, як не будуть по щирій правдї заключені. При найменшім невдоволеню і недодержаню їх може підняти ся така буря, що всїх приведе до цїлковитого упадку.

Так виглядала ся „скромна рада" написана з наказу королевої для настрою і переконаня короля та правительственних кругів, писана „не з ароґанції" — як каже незнаний автор — але в щирім намірі, може хибна, але писана так як думав. Крім повисше наведених цїлий мала ся рада не менше важне призначенє — поінформувати п. волинського, себто Казимира Беневского і козацьку старшину про фактичну ситуацію в Польщі. Надію ся на Господа Бога — кінчить — що він поможе в добрім ділї, тілько прошу трактувати з козаками не через кілька осіб, а тілько через одного, а се через п. волинського, бо, як бачу, се чоловік розсудний і має в тім велику практику, з чим годжу ся з п. Любомирским [1]).

Такі то були власти́ві причини, що пхали польське правительство до згоди з Україною і в тій згоді з Україною добачали одинокий вихід з прикрого положеня, в якім тодї опинила ся Польща. На перший погляд видавало ся, що прихильна рекомендація на тему згоди була тілько гарним початком уладнаня взаїмних відносин, а в дійсности се вже конець довголїтних ведених в тім напрямі зусиль Польщі.

Порозумінє почалось десь з початком 1656 р., а автором того був давний козацький приятель, підканцлер Ієронім Радзейовский. Скомпромітований 1651 р. підозрінєм в тайних зносинах з козаками перед катастрофою під Берестечком, посуджуваний в зрадї за попереднє і за відраджуванє посполитому рушеню йти на Київ, мусів він через інтриґи деяких двораків шукати долї на шведськім дворі у Штокгольмі. З початку хотів

---

[1]) Рукопись з Імператорської бібліотеки в Петербурзї, ч. 15, стор. 128—143 під т. Pokoy z kim, czy z Swedem, czy z kozaki, czy z Moskwą?

він, як про се писав до Хмельницького [1]), робити карієру на чигиринськім дворі, але бояв ся королївської мстивої руки, натомість зробив иншу прислугу — звернув увагу шведської королеви на козаччину і підняв ся першого посередництва між нею і козаччиною. По новій зраді проти шведського короля і по повороті до Польщі навязав він 1656 р. на поручене правительства переговори між короною і Хмельницьким. І дійсно Хмельницький прийняв проєкт згоди дуже зичливо і вичікував нетерпеливо приїзду Радзєйовского до Чигирина, аби, як казав, завести таку згоду, яка б і на будучі часи була доброю. Але на Волинь, як бажав Радзєйовский, не мав охоти висилати комісарів, бо треба було концентрувати військо, котре був розпустив домів. Вже радив ся з полковниками.

Але канцлерови не довелось увінчати бажаним результатом почате діло і великий факт поєднаня двох народів випав на долю Станїславови Казимирови Бєнєвскому, колишньому товаришеви Виговського і П. Тетері з ґродського суду в Луцьку. Подібно як оба товариші Українцї, так само і він покинув маломіську карієру, а кинувшись у вир житя, виплив на филях революції до ролї дїяча, дипльомата в зносинах між козаччиною і Польщею. За свої заслуги зістав він потім іменований королївським секретарем і волинським каштеляном.

Сьогож року 1657 велику прислугу віддало справі порозуміня козацтва з Польщею також австрийське правительство, взявши на себе посередництво обох сторін. Як вже знаємо в січни 1657 р. вислано з Відня на Чигирин архієпископа з Мартіянополя, Болгарина Петра Парчевича в товаристві його капеляна Марціановича, а з Польщі долучено до посольства К. Бєнєвского і Ромашкевича висланого до Криму для позисканя хана. Ціль посередництва одна: прихилити Хмельницького до згоди з Польщею і відтягнути його від коаліції через відкликанє Ждановича від Раковція і від Карла X Ґустава [2]). Та тим разом, хоч посольство згризло твердий оріх і переконало Хмельницького в потребі згоди з Польщею і дістало навіть устні

---

[1]) Рукопис бібліотеки Оссолїньских ч. 298, ст. 39. Копії.

[2]) Гарний перегляд ситуації на Українї в 1657 р. і про заходи Австрії около приєднаня Хмельницького, подав др. Мирон Кордуба в своїй розвідцї під т. „Австрійське посередництво між Хмельницьким і Польщею“, Записки Наукового Тов. імени Шевченка, р. 1908, т. 84.

і письменні обіцянки на згоду і заяви охоти, та таки реального порозуміня не переведено. Дня 28 цвітня 1657 р. Беневский вертає назад до Польщі певно по близші інформації та повновласти, бо в листі, який віз з собою від Хмельницького, козацький гетьман просив вже визначеня комісії для уложеня точок.

Зроблений початок не перериваєть ся: з одної сторони ведуть ся переговори між Польщею й Австрією, покінчені трактатом з дня 27 мая 1657 р., яким по смерти Фердинанда III Леопольд I зобовязуєть ся дальше посередничити між Хмельницьким і Короною і грамотою з дня 4 червня поручає тому самому архіепископови, що пробував в Польщі, вести переговори на випадок смерти гетьмана з його сином, з другої сторони в Польщі приготовляють урядові сфери проект згоди.

Тай як вірити словам одного сучасника [1]), робили Поляки велику уступку: позволено чого хотів Б. Хмельницький, себто аби Україна була князївством, і се князївство мало складати ся з двох воєводств: київського і чернигівського, тай позволили, аби там були такі уряди, які були в Литві. Одначе мимо того всього, годї на певно ствердити, чи дїйсно Хмельницький хотів ту згоду перевести, чи прочуваючи смерть готовив для неї фундаменти для свого сина або кого иншого [2]). Король в інструкції, данїй Беневскому дав тепер на перед своє „placet“ на всї точки, і Беневский післаний до Чигирина десь в послїдних днях червня 1657 р. дістав неограничену повновласть списати умову та підписану Хмельницьким привести до підпису королеви. Та польський дипльомат не застав козацького гетьмана між живими.

Так отже нїхто иниший, як той сам Хмельницький, що за житя умів так основно розірвати узли України з Польщею і чіпав ся найріжнороднїйших плянів до її знищеня, умер якраз серед приготовань до злуки з Польщею.

По смерти Хмельницького знов наступає в акції доволї

---

[1]) Рукопись бібл. Оссолїньских ч. 189, ст. 987. Се подає Ґолїньский, що мав честь входити в члени гадяцької комісії. І се можливо, хоч на потверджене сеї вістки піде більше нїчого не находимо.

[2]) Як оповідає Ґолїньский, сам Хмельницький, здаєть ся, не хотів зривати з Москвою і говорив: „Я присягав московському цареви, але як король віддасть гетьманство мому синови, то він може поступати як хоче, бо цареви на вірність не присягав“. Ibidem.

довга перерва. Виговський в перших часах свого гетьманства змінив курс політики й шукав, як знаємо, виходу для України в иншій комбінації — думав будувати самостійну Україну на руїні Польщі. Одначе сучасний літописець Єрліч [1]) перебільшує, коли твердить, що по смерти Хмельницького Беневского „ляда-яко трактовано і 10 неділь був він неначе в тюрмі, сподіваючись кождої години смерти від безбожних тиранів“. Так вже зле не було: Беневского перетримано тільки до жовтня і відпущено, як можна надіяти ся, гречно з повними надіями. Що більше, в осени 1657 р. за справою того самого Беневского стануло навіть завішенє оружя і перемирє з Польщею; обі сторони зобовязались під присягою здержатись від воєнних кроків, держати ся демаркаційних ліній, а польський дипльомат заручив захованє умови. Козаки не сміли переступати Случи, а Поляки Горини, і територія між сими ріками уважалась невтральною. Але при тім усім ситуація не змінила ся і між Польщею й Україною давне напруженє не зникало. І хто зна, якби не так фатально трудне положенє Польщі, чи не використано б по військовому початкового ростроюпідчас гетьманства Виговського на Україні, бо між обома сторонами не було найменшої щирости — перемирє не мало найменшого значіня і обі сторони часто нарушували його. І се заслуга Беневского, що зумів раз-у-раз годити обі сторони, котрі невважаючи на дуже тяжке положенє виступали супроти себе постійно яко вороги. Майже цілу західну границю України обсадили обі сторони сильними ґарнізонами і були готові в кождій хвилї розправити ся між собою оружно.

Що гетьманови з огляду на трудне і непевне положенє на Україні дуже залежало на додержаню перемиря, сього не треба доказувати. Коли ще додамо до того непорозуміня з Москвою і його заходи около уладненя добрих відносин з иншими сусідами, то хиба треба подивляти ту експанзію, яку показав в полїтиці з Польщею. Одначе аж тепер показало ся, що ворожнеча між обома народами була надто велика, аби на пограничу війська могли заховати спокій і холоднокровність. Коли взагалї потім згоду нарушувано, і як була чия вина, то була вона по обох сторонах. З поводженя обох сторін можна було нераз навіть догадувати ся, чи ті конфлїкти, які раз-у-раз вибухали, не були роблені з певним пляном згоди.

---

[1]) Joachim Jerlicz, Latopisiec, т. II, стор. 5.

Суперечка повстала за Пинськ, і звідти правдоподібно пішли і дальші консеквенції. Ціла Пинщина таки того самого року 1657 р. піддала ся через своїх репрезентантів Богданови Хмельницькому і він, очевидно, без довгого роздумуваня анектував її до України, відобравши від людности присягу вірности, а в самім місті наставивши своїм резидентом Грушу. Бєнєвский хотів спочатку нахилити Виговського до добровільного звороту, але се не удало ся, бо козаки упирали ся на тім, що сю територію зайняв їх небіщик гетьман на добровільне прошенє людности. Так само не згодив ся Виговський, а на останній проєкт польського дипльомата, щоби цілу ту справу віддати під рішенє самій Короні, відповів тим, що для певности зажадав ще раз зложеня присяги відповідно до дипльому Хмельницького.

Десь з початком 1658 р. литовський гетьман Сапіга наскочив несподівано на Пинськ і прогнав звідси уміщений незначний козацький ґарнізон. Се, річ ясна, викликало серед козаків велике обуренє, перемирє уважано через се за нарушене і Виговський грозив виступити в обороні пинської людности з оружною інтервенцією. Але на жаль і свої не дуже держали ся даного слова: під ріжними претекстами переходили і козаки границю, чи то за живністю, чи просто нападаючи на шляхту, або помагаючи їм в їх наїздах. І так прим., коли воєводич Лещиньский просив до своїх дібр залоги, Виговський використуючи се, увів козаків до Полонного, Константинова, Заслава і Межиріча, Острога, Гущі, Степаня і Корця. А начальник тих залог, полковник Іван Тарнавський зробив для себе з Межиріча резиденцію і операційний пункт, і своїми козаками мало по малу зайняв знов значну часть Пинщини і території між Горинею і Случом. Виговський знов для злагодженя страху і заспокоєня Поляків в численних листах до значних осіб обвинувачує начальників польських залог. Закликає вправді польське правительство до згоди і помочи, але сам дальше забирає і фортифікує твердині. Щось подібно поступав собі кільканайцять літ пізнійше в Хвастовщині і славний Семен Палій.

Се робило Бєнєвскому найбільше клопоту, і він в своїй незвичайній зручности, тоном розпуки і плачу, з одної сторони благав Ст. Потоцкого і Сапігу не давати приводу до зломаня перемиря, а з другої сторони перестерігав намісника Виговського Івана Тарнавського і подільського полковника, граничного стражника Федора Михайловича. Взагалї обі партії переконували себе в своїй слушности і невинности, але зовсім

не відступали від сього, що зайняли, а війська їх стояли супроти себе ворожо настроєні і заводили між собою бійки. Ситуація перед лютим 1658 р. була так непевна, що місто йти на сойм, Потоцкий став збільшати і концентрувати війська.

Новий зворот в польсько-українських відносинах тай зміна в ситуації наступає аж в наслїдок нещирих відносин Москви до Виговського в справі Пушкаря і визначеня нової ради в Переяславі. Отже виходила для гетьмана потреба забезпечити собі вразї неудачі відворот. Треба було конечно Польщу чимсь сильнїйше заінтриґовати.

І справдї, десь в половинї лютого приїздить від гетьмана до Бенєвского львівський купець з роду Грек, Теодозій Томкевич, який під покровом купецьких інтересів полагоджував вже давнїйше всякі дипльоматичні орудки. Як представляє Бенєвский, тїшив ся сей чоловік у Виговського безграничним довірєм, а в дійсности мав Бенєвскому зраджувати і такі річи, які Виговський хотїв укрити і Бенєвский його уважав радше за свого резидента і шпіона. Але, здаєть ся, Виговський надто добре розумів ся на людях і те само міг сказати і від себе. Сей то власне Томкевич везе від гетьмана листи до короля, до канцлера, до київського воєводи і до Бенєвского, а крім того поручає йому устно гетьман заявити королеви його прихильність до покори („submissią“) і рішенє уложити згоду з Польщею. Мав він також вивідати ся від короля і сенаторів, чи можна здавати ся на дані Бенєвскому інструкції до тайного веденя переговорів. Щоб добрій охотї до згоди дати більше реальний вид, вислано з Чигирина на Волинь до Межибожа зручного полковника Павла Тетеру для розслїдженя жалоб на козацькі залоги, а для полагодженя вже раз того дразливого граничного непорозуміня, наказано вивести з Кореччени з дібр воєводи Лещиньского козацькі залоги і тим способом убити причини непорозумінь.

І так зроблено: залоги виведено, а для лїпшої справи відновлено затверджене давне перемирє, зложене ще в осени, і тим утверджено Бенєвского в прихильних замірах Виговського до Польщі. Подбано також, щоб відвернути причини до дальших можливих непорозумінь: умовились, що польські війська мають стояти вправдї на поготові, але на кватирах, а не разом, і від Горини мають стояти в віддаленю 3 миль [1]). Зроб-

[1]) Реляцію про се погранична непорозуміне переповів я на основі

лено се тому, що зближенє Поляків до сеї границї викликувало у простого народа невдоволенє і його утечу і через се насувало можливість бунту против Виговського.

Так вже Тетера усунувши всї перешкоди, подав з своєї сторони точки умови, без яких формальностий годї було приступати до самого трактату. Певно ті самі пропозиції подав в Варшаві і Томкевич, але ми їх не знаємо від нього, а знаємо від Бєнєвского, з його реферату, післаного королеви по його конференції з Тетерою [1]). Найважнійша умова поставлена Виговським для корони, се було бажанє погодити ся доконче з шведським королем, хочби навіть з власною шкодою. Бо якби Росія випередила Польщу і завела з королем трактати, тодї не обіцює він доброго успіху, бо козаки не повірять в перевагу Польщи, а Україна буде мусїла nolens volens дальше зносити тиранство царя. А Виговський побоював ся сеї небезпечности дуже, бо мав відомости, що Москва про таку згоду з Карлом X побивала ся — обіцюючи всю Польщу за Вислою, а Хитрово оголошував навіть в Українї против Польщі війну. По друге, він бажав, щоби король післав від себе до Криму посольство і наказав ханови вирушити зараз з ордами, не чекаючи весняної пори. 3) щоби границї так Польщі як і України як найщільнїйше замкнути, бо всякі бігуни, купцї своїми реляціями дуже утруднюють справи; пограничні війська, особливо ґарнїзон поміщений в Межирічу мав сього пильно стерегти. 4) щоби війська коронні були все готові, але не наближали ся до Горини і щоб корона мала на поготові посполите рушенє і для сього мало правительство видати універзали — однї віцї за двоє, а на треті мали вже сїдати на конї. Здаєть ся, то все було зроблене на се, аби з одної сторони мати забезпечену поміч на випадок неудачі з Пушкарем, а з другої сторони — аби польськими військами шахувати нарід [2]).

Такі отже жаданя ставляв гетьман. Але яка була запорука зі сторони козаків, що то все брали серіозно? Якось сповняло польського дипльомата підозрінєм, що Тетера понад гарні слова не мав від Виговського повновласти, тай, видко, Виговський не зовсїм точно сповняв поставлені зобовязаня. Бєнєвский, уважаючи Тетеру своїм конфідентом, не залишив знов нїчого, щоби дові-

розправи Д. Коренця п. т. „Зносини Виговського з Польщею в р. 1657 — 58“. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 38.

[1]) Рукопись бібл. орд. Красїньских в Варшаві ч. 312, ст. 207,

[2]) Ibidem, ст. 399, 256—7.

дати ся про фактичний стан річий, і се справді осягнув, бо Тетера в своїй наївній добродушности висповідав ся зі всього. Як пише Беневский [1]) — Тетера ручив за добрі заміри українського гетьмана, і якби навіть Виговський не хотів дотримати обіцянки, так мусить, бо його збивають з дороги політичні обставини. З усіх сторін настають на його голову: тут Юрій Хмельницький підбунтований громадить свою партію і шукає підпертя, а там Запороже все до нього ворожо настроєне і жде тільки весни, а полковників собі вірних має Виговський йно мале число. Цар тільки про око йому сприяє, в дійсности радби його згубити і казав йому до себе їхати. Якби не дотримав обіцянок, так він — Тетера — від нього перший відорветь ся, а маючи симпатію і любов, потягне за собою більшу часть козацтва.

Тетера зі своєї сторони, чого йно жадали, все зробив для доказу вірности: виконав присягу, підписав деклярацію на дотримане обіцянки і в заклад дав свого рідного сестрінця єдинака Пікуліцького, якого Беневский на свій кошт ульоковав в Луцьку при єзуїтах. Сам Беневский ввійшов з ним в щире довіре яко сват через рекомендацію йому нової жінки по смерти першої, сестри Івана Виговського. Яко доказ Тетериної вірности послужив також факт, що торгував з удовою Киселя про Гущу і там став будувати ся. Беневский запевнившись в його місії обіцяв йому в усім королївську ласку і обсипав дарунками, дав на видатки 6000 зл. і обіцяв до того звернути всї дарунки і видатки, роблені ним на зискане козаків. На Великдень обіцяв вернути до козаків і кінчити діло [2]).

Так отже розпочате діло йшло далї: посольство Томкевича в Варшаві і його конференції з правительственними особами пхнули порозуміне на добру дорогу і всюди воно відбилось з теплою симпатією і всюди принято його з горячим співчутєм. Таки зараз при кінцї лютого скликано конвокацію сенату, в якій крім сенаторів взяли участь найзнатнїйші особи з цїлої Польщі і ухвалено вислати до козаків вибраних послів з пропозиціями ріжних способів до згоди, а для попертя переговорів і для надання сій справі більшої ваги, мали вислати до козацьких границь військо зложене з 30.000 людий, себто 3 дивізій, під комендою Ст. Потоцкого, Любомирского і Сапіги. Задачою сеї армії було уважати на Україну і на козаків, а ударити на них тілько в крайній потребі. Зібраний сойм до полагодженя справ

1) Ibidem. 2) Ibidem.

в марті, визначив для переведеня переговорів великими комісарями обох гетьманів, Стан. Потоцкого і Павла Сапігу, а крім того додано смоленського каштеляна Євлашевского і волинського Станислава К. Бєнєвского. Вони мали на весну зїхати ся в Дубні і там з самим Виговським або з його повновласниками докінчити діла [1]).

Але се був мабуть проєкт скрайнійшої, нервової партії, яка не вміла числити ся з дійсним станом без попередньої рішучої згоди в Чигирині. Тай те військо з 30.000 людий, супротив недостачі війська і його плян — се були страхи на Ляхи. Українському гетьманови в його борбі з опозицією передчасна умова з Польщею була дуже не на руку і вона своєю непопулярністю могла б його вбити. Ціль українського гетьмана була вести переговори потайки і продовжати їх до нескінченя, ніколи надто не натягати струн, не доводити до розбитя, але і не доводити до згоди. А вже ж концентрація польських хоругов під Дубном і наближанє їх до Горини, викликали оправданий неспокій і у Виговського і у старшини. Всюди сільська людність стала непокоїти ся і се дало опозиції безпосередний товчок до доносів на Виговського перед Москвою. Пограничний поволоцький полковник і людність з над границї алярмують в маю Бутурліна про грізну небезпечність і скрізь по Україні ходили чутки, зредаґовані певно на Запорожу, що з польськими військами має злучити ся сам Виговський і напасти на Україну [2]). Так отже препарований експеримент показав ся дуже резиковним і гетьман потім сам побоював ся і підозрівав польських гетьманів, що хочуть зломати перемирє і почати з ним війну. Длятого Бєнєвский знов посередничить і взиває гетьманів не ломати перемиря, а Виговський від себе страхає війною [3]).

Що і польські гетьмани поступали собі може довільно та підозрівали Виговського в нещирости, мали і вони за собою богато слушности. Тими мотивами, що збуджували їх підозріня були: брак документальної повновласти для Тетери, несубординація військ (хоч вона була і по обох сторонах) і недоста вияснені властиві, реальні постуляти. О скілько знаємо, справа тілько волікла ся через кореспонденції, посольства і конфідентів. Знаємо, що Тетера часто виїздjав до Межиріча, конферував там з Бєнєвским, укладав тимчасові перемиря тай назад вертав ся до Чигирина, але докладного предмету тих конфе-

[1]) Waliszewski A., т. II, ст. 273.
[2]) Акти Юго-Зап. Росії т. IV, ст. 116, 115. Памятники, т. III, с. 290.
[3]) Памятники, т. III, ст. 290, 296.

ренцій не знаємо. На диво Поляків, Виговський від себе нічого не предкладав, а навпаки жадав предложеня їх постулятів, щоб, як говорив, могти мати поняте про ті бажані уступки і щоб обміркувати свої постуляти [1]). Сам виступив вправді з загальною, але зовсім виразною пропозицією аж доперва в перших днях мая і тоді аж зажадав властивої згоди. Власне вибирав ся тоді під Полтаву на рішучу розправу і не був певний як доля йому присудить. Вислав отже знов в сих згаданих днях до Беневского чоловіка „virtute probata“ знаного Теодозія і заохочував правительство до скінченя „добрих справ“, заручаючи, що пізнійше тяжше буде знайти вигіднійший час, і довго прийдеть ся ждати, нім така звізда присвітить.

Ще рішучійші кроки до згоди, виміренi вже на певний успіх і на довершенє свого великого діла, чинить гетьман не скорше як при кінци мая, підчас побуту під Полтавою, саме тоді, коли був в дуже критичнім положеню. Але і тепер ще повновласть була йно устна, а не письменна: „Co strony publici promovendi boni, iakom ia raz na taką p. Teterę ordynował functią, tak y teraz zupełną onemu iednemu W. M. M. P. wiarę tym upewniaiąc, ze cokolwiek by on ex re nostra z W. M. M. Panem postanowił, my wdzięcznie przyjmiemy. Nostrago confirmabimus voluntate, skoroby iak naumnieyszą dał o tym wiadomość. Tylko o to prosimy, abys W. M. M. P. chciał z nim agere confidentissime, omni remoto scrupulo, nie kładąc sobie zadney do niego urazy przez nieprzystaną onemu plenipotentią, gdyż te nasze listowne upewnienia za nayważnieysze mocy y pozwolenia miec chcemy. Sciągnę na się łaski Bożey oddalenie, jeslibym miał iednego uchibić słowa nad postanowienie ordynowaney odemnie osoby [2]). То само повторяє десь ще в червни. Ia więcey słowu memu indidi firmitatis et fundamenti, niżeli kiedy bym sto skryptów takich miał dawać [3]). Дуже побоював ся гетьман дати комусь в руки документ, аби при неудачі то не скропилося на нім. Проте поручає Тетері бути обережним, боїть ся щоби подорожні не виявили секрету, бо в Москві перед Лісницьким про нього говорили з підозрінєм і литовська шляхта сильно інтриґувала через ніжинського протопопа Фи-

[1]) Рукопись бібл. Красіньских ч. 318.

[2]) Лист Виговського в д. 27/V 1658. Рукопись бібл. Кр. ч. 318.

[3]) Рукопись ч. 312, ст. 201. Informacya Teterego od Wyhowskiego.

лимоновича [1]). Особливо поручає бути обережним при пересиланю відомостий, так боїть ся, аби зрада їм голов не покрутила. Крім того заздалегідь асекурує ся на будучність, коли б з того всього випало повне фіяско — „аби нам були заґарантовані почести і репутація, яку нам обіцяно" [2]). Розуміє ся, треба було матеріяльно забезпечити будучність, бо могло би так випасти, що скомпромітованим не було би у себе в дома що робити, могло б прийти на „reputacyi szwankować". Вісти мали присилати ся через челядників мовляв у власних інтересах.

Вкінці около 15 червня гетьман зійшов цілковито з дороги баламуцтв і станув на реальній підставі. Повідомляє отже Бєнєвского, що позискав на свою сторону богатьох, і для приспішеня укладів висилає до Межиріча Тетеру, щоби умовив ся що до капітуляції і підписав її. Наказував Тетері приспішувати дорогу і так в тій справі обійти ся, „як ми з собою над Перевозом умовили ся, опираючись в усіх оказіях на нашім слові, від якого жадною мірою відступити не хочу" [3]).

Що було найважнійше і чим справді дав гетьман доказ доброї волї до згоди — се було те, що зривав з Москвою, „зрікав ся царської приязни і заявляв свою готовість „з Татарами і Річию Посполитою ударити на Москву". Вже певно компонував ся знаний нам маніфест против Москви!... Треба було кувати зелїзо, поки горяче. І Бєнєвский, розуміючи се, налягає на короля, „аби кінчив з Україною", але обережно, і перестерігав, щоб комісари не дуже квапили ся з комісією, щоби не тяжкі ставляли услівя, не довіряли паперови і щоб не залишили гладити царське величество комплементами. Як писав Бєнєвский — „очікує Тетери і з ним має удати ся до короля. А тим часом радив вислати до Виговського листи з компліментами — один від себе, а другий від сенату, і рівнож просив вислати зо 20 листів до ріжних старшин, не жалуючи титулів: „благородно уроджений, нам вірний і милий" і т. ин. Також намовляє короля приїхати до Львова або Люблина і близько місця переговорів відбути сойм. Ще раз поручає вельми заховати секретність справ і осіб [4]).

Від себе що треба було зробив: післав на жадане Виговського

---

[1]) Ibidem. Литовська шляхта пускала навіть вісти про розділ границь і винадгородженє Виговського. [2]) Ibidem.

[3]) Рук. бібл. Кр. ч. 318, ст. 199.

[4]) Памятники, т. III, ст. 304, 305, 308, 310. Листи Бєнєвского до короля й инших осіб.

післанця Стжалковского, а з ним листи до козацької старшини з запевненем королївської ласки.

Незмірно велика подія, якої не легковажили і сучасники, зближала ся чим раз близше. Довге зволїкане кінчило ся вже реальними фактами. Як дотепер була проволока, то властива ціль сього лежала не в чім иншім, як щоб здержати Польщу від нерозважних кроків, доки не удасть ся поконати домової революції. Коли б перше роблено угоду, то роблено б її більше під обухом потреби і друга сторона не занедбала б вихіснувати прикрого положеня свого приятеля. Тепер по погромі Пушкара можна було красше використати ситуацію — тепер стояв против себе рівний против рівного, тепер стояв супротив Польщі щасливий побідник домових клопотів. Від тодї були зовсїм инші вигляди і була більша охота: „Сам Бог знає, яка охота пре нас до згоди, коби тільки його свята воля хотїла нам присвічувати своєю ласкою! Одначе є надії, що як зобачить наші серця склонні на так гарні річи, то й ще більше прихилить наші серця до спільного наверненя. Ми з нашої сторони давно б привели до здїйсненя намірені пляни, якби не виправа за Днїпро“ [1]).

Десь в половинї червня приїхав нарештї до Гощі Тетера з повновластю, з сею повновластю, якої так дуже вичікував і жадав Бєневский. В привезенім листї гетьман дякував Бєневскому за здержанє обох сторін від нерозважних кроків: „Добре стало ся — писав він під д. 4 (14) липня — що з обох сторін здержали ся від суперечок, бо через се навіть ті що мали лихе понятє про щирість, переконають ся в нашій добрій волї. Коби ви м. пане дбали дальше про здержанє ворожнечі, а се не буде без платної користи“ [2]). Козацький гетьман мав з початку на метї — як се пише в листї — поконати дорешти своєволю, а по сїм удати ся до Білої Церкви та кінчити навязані переговори. Одначе наразї полагоджував все через Тетеру, а в дальшій мірі служили яко посередники і справоздавцї між Чигирином а Варшавою: Томкевич, львівський епископ [3]), Петроній Ласко і ин. Торг добивано на цїлій лїнії і обі сторони взивали також до згоди Кароля X Ґустава і заохочували його до війни против Москви.

---

[1]) Рукопись бібл. Красїньских ч. 318, ст. 201.
[2]) Рукопись ч. 318, ст. 112. Лист Виговського з д. 4 липня.
[3]) Лист Лїзолї з д. 29. VI. 1658 р. Віденський Архив.

В тих то днях, зараз по приїзді Тетери начеркнено проєкт будучої згоди. Начерк сей зробив певно Беневский і Тетера; він не обіймає ще всіх постулятів гадяцького трактату, передовсім нема в нім докладно спрецизованих політично-автономних відносин обох держав, а всї инші точки розказані коротко [1]). Ще далеко тим пунктам до просторого, гарно устилїзованого і доповненого будучого трактату. Се були пунктації, над якими оба правительства мали застановити ся і по розвазї змодифікувати. Те все, як там на кінци пояснюють автори, має ся розуміти не за конклюзію, але за намову (проєкт) „ad trutinam J. M. y wszystkiey Rzptey wzięte y salua agitatione commissionis agitowane“ (підданий під розвагу короля, річи

[1]) Сей концепт під т. „Puncta na Supplikę Woyska Zaporowskiego przez Wielmożnego kasztelana wołyńskiego y Urod. Pawła Teterę od Hetmana Zaporowskiego delegowanego Namówione, ad trutinam J. Mci y wszystkiey Rptey wzięte y salua autoritate Comissionis agitowane“ обіймав такі справи:

1) Скасоване кадуків на козаках і шляхтї, від кого б вони не були надані.

2) Має наступити найширша амнестія за всї провини в воєводствах Київськім, Волинськім, Брацлавськім і Чернигівськім.

3) Ґарантовано православну віру і православній шляхтї давало ся вступ до сойму, трибуналу, а київскій митрополит і епископи луцький і львівський мали засїдати в сенатї. Крім того з тих діецезій мали бути по одному депутатови до люблинського трибуналу. То само мало бути і на Литві.

4) Козаки застерігали міщанам львівським, перемиським, люблинським і виленським свободу в торговлї і в усіх міських урядах. Всї забрані церкви, монастирі і добра відбирали православні назад.

5) Запорожському війську лишала ся давна свобода і вольности і воно мало де схоче, до вподоби перебувати: або в містах, або на селах, або на хуторах.

6) Висші уряди і сенаторства з Київського, Брацлавського і Чернигівського воєводства займають тільки православні.

7) Гетьман вирікаєть ся чужостороннїх протекцій, має карати всяких сваїльників, що хотїли б нарушити спокій або схотїли б без причини зірвати сойм.

8) Вимовлено позволене на отворене двох академій і вони забезпечували ся такими привілеями, які мали польські. В містах, де мали бути академії, не позволяло ся учити єзуїтам.

9) Доходи з староства чигиринського йшли на видатки гетьманської булави.

Концепт носить на собі дату в Гощі д. 5. (15) липня 1658 р., підписаний П. Тетера. Але на жаль ориґіналу сього концепту не удалось менї найти. Наведений концепт знаний з копії. — Рукопись бібл. Красїньских ч. 312, ст. 207.

посполитої і сойму). Сей концепт згоди переслано зараз королеви, а до Виговського послано від Бєнєвского і Тетери листи через двох кінних післанців; оба взивали гетьмана до кінченя діла. Одну копію післав також Бєнєвский (10/VII) до коронного гетьмана Станислава Потоцкого. „Досить ласкаво провідінє з нами обійшло ся би — пише каштелян — якби вже після тих пунтів настало порозумінє. Вправді унія, здаєть ся, найбільше перешкаджає, і при_ній козаки так завзято обстоюють, що против неї і слова не дадуть сказати, і я зрозумів, що ті дурниці найбільше роздразнюють Україну“.

„Які П. Тетера мав до умови тих пактів повновласть (facultatem), вирозумієш з тих листів, з котрих посилаю до Вас відписи“. Але були деякі листи не аби якої секретности, коли Бєнєвский уважав таки за потрібне їх задержати. „Секретні і довірочні справи опускаю в листї — пише дальше каштелян — і не посилаю таких письм, аби вони нікому не дістали ся до відома [1]), бо що небудь чинить ся, треба робити під найбільшим секретом. Сам Виговський стоїть на тім, щоби чим скорше кінчити. П. Тетера в Межирічу буде вичікувати останньої резолюції, тебто послів і визначеня місця“.

Тимчасом перемирє, що вже вийшло, знову заприсяжено і обі сторони видали строгий наказ, аби війська занехали ворожнечі і аби діла згоди не обливано кровю і руїною. Длятого спеціяльним письмом перестеріг Тетера на Полїсю Конст. Виговського, котрого жовніри своєвільно непокоїли Слуцк, а з другої сторони казав Бєнєвский уйняти в карби хорунжого Кмічица, що аж до самої Горини заганяв ся і весь той кут около Степаня так попустошив, що бідні хлопи перелякані кидали ті сторони і утікали до Острога. Через се вони розширяли невдоволенє і через се заходила небезпека бунтів на Україні. Крім того взивав Бєнєвский гетьманів, аби вони свої війська стягали до

[1]) Рукопись бібл. Красїньских ч. 312. Які то були секрети, можемо довідати ся з листу Бєнєвского до короля десь з кінця червня 1658 р. (Памятники, т. III). Крім свого листу посилає він також до короля і лист Виговського (його не маємо). Бєнєвский повідомляє короля, що український гетьман прихилив до свого пляну богато старшин і що Тетера вже має повновласть і посилає ті капітуляції, що їх він (Тетера) підписав в Межирічу (?). Дальше поясняє в тім листї текст листу Виговського. З його змісту виходить, що Виговський дає до пізнаня своє бажанє, аби його товаришів винадгородили і забезпечили. Вкінци жалуєть ся польський дипльомат на Немирича і каже, що ті figmenta haeretickie Niemiriczowe refutantur, że inscio Wyhovio w iego się głowie urodziły.

купи і держали в таборі. „В кількох неділях — сподівав ся він — справа рішить ся або на сю, або на другу сторону“ [1]).

Угода була вже в близькій перспективі, але заходили і поважні побоюваня що до наслїдків і полїтичних комплікацій. „Анї цифрами, анї жадною листовною розмовою не можна того виявити, що можна б особисто сказати про ті наслїдки, яких я побоюю ся, але може до того не прийде“. Хто зна — пише той сам в postscriptum — чи не лїпше таки держати ся з царем і покорити Україну, Крим і Турцію, до яких козаки безперечно удадуть ся. На щось треба нам конче рішити ся, тільки аби місто поліпшеня не зробити в себе театру на війну і самим не зійти на ніщо“. Наказує вкінцї і йому велике мовчанє в звірених тайнах, бо Виговський дуже непокоїть ся тими чутками, які про се ходять по Україні.

В такій то стадії була українсько-польська згода перед зібранем сойму. Одначе хоч її зреалїзованє було щирим бажанем правительственних сфер і їх постанова була рішаючою, але з формальної сторони треба було ще призволеня сойму.

Соймови, визначеному на день 10 липня, надавало ся з ріжних зглядів велике значінє: брав він на себе обовязок рішити, чи має бути мир чи війна зі Швецією, з Москвою і він мав також уставити відносини з иншими державами: з Австрією, з електором бранденбурським і мав також перевести реформи будучої конституції. Взагалї мав полагодити і направити всї неправильности, які зродило кроваве десятилїтє. Але се нас все мало інтересує. Як сказано, сойм розпочав ся 10 липня [2]) під маршалківством посольської їзби Любовіцкого. Між пропозиціями, які відчитав коронний канцлер Кориціньский була до полагодженя і справа козацька.

Сойм уконституовав ся в сей спосіб, що подїлив ся на відділи, — щось в родї наших комісий, і вони радили тайно при замкнених дверах. Крім заприсяжених вступ був заборонений навіть чужим послам. Обради відбували ся незвичайно поважно. Король і королева з найзнаменитшими сенаторами розбирали найважнїйші справи і їх ухваляли у себе в королївських покоях, а потім доперва запрошувано значнїйших з поміж земських послів. Ті звичайно в нїчім не супротивляли ся, а противно, йшли в усїм згідно з бажанями короля і сенаторів.

---

[1]) Висше згадана рукопись.

[2]) Waliszewski A. Historya wyzwolonej Polski, т. II, ст. 273. Сей то автор подає нам отсе докладне справозданє.

Особливо за дуже важні уважано справи козацьку і московську. Комітет зложений з сенаторів і послів зайняв ся також укладом інструкції і повновласти для комісарів призначених до трактатів з Москвою і козаччиною. Конституції сойму 1658 р. називають сей тайний комітет „депутацією з сенату і з посольського кола до апробації певної комісії“. Дуже пильновано тайни в тім комітеті, ~~і~~ інструкцій зложених для комісарів на зїзд виленський і для делєґата до козаків публично не відчитувано. В інструкціях поручалось за всяку ціну завести з козаками згоду, хоч козаки домагали ся „дивачних річий“: бажали щоб Русини греко-катол. обряду відорвали ся від католицького костела — против чого епископ і нунцій запротестували.

Справа козацька займала не тілько увагу соймуючих, але також інтересували ся нею австрийські посли; вони при отвореню теперішнього сойму ще раз пригадували пильну потребу позисканя України. Король від давна перейнятий заміром позисканя козаччини, обрав компромісову політику великодушности, тим більше, що всї були певні що до доброї волї Виговського. По мисли сеї умірскованої політики мало бути тепер козацтво злучене з Річию посполитою не узлом підданства (absoluta subiectione), як се було перед тим, але такою унією, якою була злучена Литва. Як Литва, так само і козаки мали отримати привилеї, на підставі котрих могли вибирати своїх власних урядників, виправляти послів на сойми — одним словом творили в орґанізмі Річи посполитої власне, в собі замкнене тіло.

І справді, щоби ще вирятовати Польщу, се був одинокий спосіб привернути давний стан річи. Длятого то предложені услівя на соймі як найдокладнійше обговорено, а пороблені поправки мали вже остаточно полагодити комісари. Для ще скорійшого успіху і вироблення прихильности у козацьких мас для сього пляну ураджено так: військо польське виступить на пограниче Руси, а Виговський і втаємничені в то його сторонники будуть удавати страх, перецінювати силу польського війська і візвуть козаків до заключеня згоди з Поляками [1]).

Визначена від сойму комісія скоро сповнила своє завданє — майже всї подані Виговським умови приняла і післала їх польському послови, що з ними укладав ся. Спішили не аби як,

---

[1]) Рукопись цїсарської бібліотеки у Відни. Письменне справозданє Лїзолї до цїсаря Леопольда I з д. 17/VIII 1658.

бо знали, що цар вислав на Україну військо і іменував нового гетьмана для запорожського війська. Належало отже сьому оперти ся і робити для козаків уступки. По словам справоздання німецького посла в Польщі, король і много сенаторів хотіли козакам надати становище вільних станів Річи посполитої, але Виговський (родом Поляк) думав, що без того обійдеть ся і прирікав привернути давні відносини, і через се сам собі утруднив осягненє наміру [1]).

Україну заступав на соймі обозний Тимотей Носач, представник умірковання козаків, чоловік, що тішив ся у козаків широкою популярністю і представляв нешляхоцьке козацтво. На авдієнції у короля жадав він в імени України, аби Польща, по мисли обіцянки, дала корону московському цареви та щоб забезпечила права Україні осібним трактатом. Носач говорив з одушевленєм, але бесіда його видала ся польським панам трохи шорсткою і грубою [2]). Сойм обіцяв вислати на Україну комісію [3]).

Саме тоді, як на Волини П. Тетера конферував з Беневским, а в Варшаві застановлялись над присиланими вістями з Межиріча, з Гощі або з Полонного, український гетьман по своїй побіді розпустивши військо, сидів в Чигирині і зі своїми приклонниками розбирав реляції Тетери, полагоджував біжучі справи та працював над новими проектами. Військо і орду розпущено на жнива на короткий час, наказавши бути готовими в кождій хвили до походу. Бо вправді придушено побідою революцію і головних провідників не стало, але ситуація зістала ся надальше грізною і в кождій хвилї можна було сподївати ся зі сторони Запорожа якогось вибуху невдоволення. А до того скрізь по головних центрах України в замках стояли з ґарнізонами моск. воєводи, котрим не міг бути доси незнаний готований замах українського гетьмана. Адже вони на се були післані, щоб слїдили кождий рух гетьманський — і справдї все знали через своїх шпіонів.

Не дивлячи ся на блискучу побіду, положенє гетьмана коли не було фатальне, то в кождім разї було незавидне. Се не було тайною, що спокій на Українї був дуже непевний і всї

---

[1]) Ibidem. Взагалї сей погляд австрійського посла являеть ся трохи незрозумілим.

[2]) Костомаров: Гетьманство Виговського.

[3]) З листу Лїзолї д. 3. IX. виходило б, що Виговський хотїв прислати послів до Варшави і їх навіть вичікували в Варшаві.

знали, що новий гетьман не мав так в руках козаччини як пок. Богдан Хмельницький, і навіть його сторонники побоювали ся сеї непопулярної у народа згоди з Польщею. Унія якраз псувала всю справу. Гетьман і старшина домагали ся її знесеня, а в Польщі на все годили ся, тільки нїхто не хотів чути про її знесенє [1]). Що гетьман добре здавав собі справу зі свого непевного становища і забезпечував себе на всї фронти, видко з отсього факту: Одного разу прикликав до себе полковника Івана Сербина і не криючись сказав йому: „Як станеть ся так, що з ним буде зле, і Москва буде на нього наставати і не буде нїде виходу, то він, гетьман, удасть ся до нього, Івана, в город Брацлав; там наказав йому будувати для нього замок та готовити запаси для людий і для коний. Як же і там не буде певний, то удасть ся в Крим або на Волощину [2]). Завше бачив гетьман своє житє в непевности; здавало ся йому, що воєводи тільки й думали, аби його за всяку цїну дістати в свої руки [3]).

В Москві, де також певно знали, на що на Українї заносить ся, старали ся ще полагодити з гетьманом по доброму і поки час спинити приготованя до нової полїтичної комбінації. Та гетьман вже від часу, як рішив ся йти походом на Пушкаря, з царськими послами не числив ся тай зовсїм не укривав свого невдоволеня до Москви. Перед стольником Скуратовим обвинувачував Москву що викликала бунт Пушкаря, та лаяв за посилані без його відомости грамоти і за всяке легковаженє правного репрезентанта України. Передовсїм ненависний був для нього воєвода, Василь Борисович Шереметев, що прибув д. 17/VI до Київа на місце Анд. Бутурлїна. Сей воєвода вже добре дав ся взнаки козакам зі своєї дїяльности на Білій Руси, виганяючи їх звідти, а тепер так само поводив ся він гордо і з легковаженем з Киянами — загарбував на всякі цїли приватні їх маєтки, докучав духовенству і міщанству, а навіть гетьмана мав за нїщо [4]). „Знов воєводи приїхали заводити бунти — докоряв гетьман. — Я просив тисячу драґонів і тисячу салдат, а менї присилають воєвод, нїби усмиряти бунтівників. Царські воєводи і військо менї непотрібне, бо я вже бунтівників покорив“. А Богун замітив з іронією — приїхали дїтий та жінок списувати“. „Вам в Москві потрібний такий гетьман — казав дальше гетьман — щоб його

[1]) Лист Лїзолї з д. 14. VII. 1658.
[2]) Барсуковъ Ал.: Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 124.
[3]) Акты т. IV, ст. 128—130.
[4]) Барсуковъ А., т. V, ст. 133.

могли за чуб водити“ [1]). Так само ненавидів і хотів позбути ся Григорія Ромодановского.

З початку Шереметєв, певно з порученя свого правительства, закликав кілька разів гетьмана до себе на розмову, хотів певно відтягнути його від згоди з Польщею і довідати ся, на кого збирає полки, але Виговському тепер анї в думцї не було йти до Київа на розмову. Присланим послам сказав до очий, що збираєть ся походом на саму Москву, хоче Шереметєва прогнати з Київа, а потім йти на Ромодановского [2]).

Тимчасом стали полки збирати ся, прибули вкінцї Татари і гетьман д. 11 серпня рушив з Чигирина на Заднїпровє. Тим разом явних причин до походу не було. Гетьман представляв сю нову експедицію яко продовжене весняного походу — нїби хотїв поконати решту Пушкарівцїв. Властива ціль була инша: гетьман хотїв підчас самого акту згоди мати з собою військо і в комплетї старшину, щоби сьому актови надати більшої поваги і щоби він не виглядав як його власне дїло. За два дни перед гетьманським відїздом, д. 9. VIII приїхав ще до Чигирина піддячій Яков Портмоін, щоби повздержати гетьмана від заміреного дїла і привіз йому грамоту, в якій правительство вже вихваляло його за вірну службу і просило, щоби не піддавав ся польським обіцянкам. Та вже було запізно. На запитанє про збройне приготованє, гетьман сказав: „йду з обережности, йду сам за Днїпро вишукувати своєвільцїв, бо не хочу ждати, аби на мене прийшли війною ратні люди“. Царських відпоручників казав дати під варту [3]).

Зібране військо подїлило ся на дві части. Першу часть, з 5 полками (київським, паволоцьким, білоцерківським, брацлавським і поднїстрянським) попровадив брат гетьмана Данило здобувати Київ, і вони зявили ся під Київом д. 19 серпня [4]). Гетьман думав, що як тільки Шереметєв зобачить військо, так зараз забереть ся з твердинї і длятого брат його перед облогою мав йому вперід предложити добровільну капітуляцію, а до облоги мав

---

[1]) Акты Юг. Зап. Россіи т. IV, ст. 124—129. Сей то післанець був при гетьманї від половини мая до половини червня.

[2]) Барсуковъ т. V, ст. 96.

[3]) Акты т. IV, ст. 192.

[4]) Барсуковъ А. Родъ Шереметевихъ, т. V, ст. 106 числить військо на 20 кілька тисяч, себто 20.000 козаків, а кілька тисяч Татар. Волк-Карачевський в своїй працї „Борьба Польши съ козачествомъ“ ст. 40 числить сили козаків на 60.000, себто 20.000 козаків, а 40.000 орди.

приступити йно коли б воєвода не послухав. З Виговським, що вів головне військо, пішов і його союзник Карач-бей з 20.000 ордою. По дорозї, коло Переяслава, мав гетьман щастє дістати в свої руки спільника Пушкара, атамана Барабаша. Його то з сильним конвоєм виправив Ромодановский до Київа до Шереметева; але по дорозї його зловив коло Гоголева з приказу Яна Виговського кривого полковник Джулай і післав І. Виговському[1]). Крім того на той час кладуть польські історики також другий щасливий випадок, який послужив гетьманови за сильне оруже против Москви. Саме тодї плили Днїпром московські почтарі з листами і з указом для Шереметева зловити Виговського і відослати його в оковах до Москви, а на осібнім папері були також списані і імена полковників, котрих треба було зловити. Та власне почта була перехоплена і всї ті листи гетьман відпечатав і відчитав на зібраній воєнній радї. Всї остовпіли, а невдоволенє зросло ще більше, коли почтар твердив, що сї порученя походять від царя. Виговський мав сказати: „тепер ще маємо час визволити ся з московського тиранства. Москва хоче з початку згубити старшину, а потім схоче повернути нарід в неволю“. Для піддержаня невдоволеня викотив гетьман кілька бочок горівки, а сам ходячи поміж рядами переконував, що тільки злука з Польщею може їх спасти від неволї[2]).

Як Виговський був на Заднїпровю, а брат його облягав Київ, вже Україна була страчена для Москви. Даремний був приїзд з кінцем серпня і останнього московського посла дяка Василя Кикіна. З його посольства нїчо собі старшина не робила; гетьман передержав його у себе понад тиждень, так довго, як довго були у нього польські комісари, що майже рівночасно приїхали також під Гадяч, і пустив з нїчим, одначе не відступив від заміру. О скілько посол міг розглянути ся в ситуації і о скілько хтось секретно підшепнув, знав, що щось робить ся, але докладного понятя не мав. Кликали його, що правда, часто на авдієнцію, то до гетьмана, то до Немирича, але на се тілько, щоби почути жалї на воєвод за їх насильства і виговори на його правительство. Вся старшина була якось ворожо настроєна. Кількох простих, та священик, що його потайком відвідали, за-

---

[1]) Акты т. IV, ст. 192.

[2]) Рукопись бібліотеки Оссолїньских ч. 189. Historya panowania Jana Kazimierza, ст. 340—341.

являли Кикіну свої симпатії до царя і говорили з переляком про унію з Польщею, але вся старшина була иншої думки.

Посол московський не довго вичікував першої авдієнції. Дня 31 (9. IX.) прибув до Кикіна післаний гетьманом ротмистр Поляк Ян і завізвав його до гетьмана. Сей зараз і поїхав. За дві милї до табору вийшов на повитанє чигиринський полковник, а в віддаленю одної милї повитав асавул Іван Ковалевський, а перед самим табором Юрий Немирич. При вході повитала піхота вистрілами з самопалів, але по словам посла „стрільба була недобра і нестрійна, а козаки були „худы и безодежны“ [1]). В гетьманськім шатрі застав Кікін шефа зі всею старшиною. Були з ним: Теодор Лобода, судя Герман Гапонович і полковники: ніжинський Гр. Гуляницький, черкаський Теодор Джулай, корсунський Іван Креховецький, переяславський Сомко, канївський Семенець, полковник прилуцький, писар Груша, асавул Тесько Вовк, Скоробогатко, Теодор Коробка і инші урядники. Дяк — посол, передавши царську грамоту, обвістив козакам волю свого правительства, щоби гетьман з огляду на се, що мабуть переговори з польськими комісарами в Вильнї не доведуть до нїчого і розібють ся, вислав під розкази князя Юрія Довгорукого два полки, а сам з військом зістав на Українї з Шереметевим для оборони краю перед Татарами. Друга, не менше важна річ, яку підніс посол, се було поясненє на питанє, длячого від 3 тижднів гетьман казав замкнути північну українську границю і длячого перервав зносини обох держав тай арештував всїх московських людий, що по яким небудь ділам перейшли на другий бік. Тай длячого і на кого вирушив гетьман з таким військом і з ордою? Длячого він про ніщо не повідомив царя?

Очевидно, що тепер не було думки про щире сповненє наказу, тай сї постуляти були йно претекстом, аби розвідати ситуацію і настрій на Українї. Гетьман навіть не оправдуючись, відмовив сьому бажаню, сказав отверто, що не може післати війська, бо йому треба на ворогів у себе в дома, бо хоче прогнати з Київа Шереметева і Гр. Ромодановского. Для оправданя свого кроку навів дякови в доказ цїлий ряд їх провин і зрад против нього яко шефа України. Ромодановскому закидав участь в бунтї Пушкаря, перетримуванє Пушкарівцїв, підкопуванє поваги гетьмана серед заднїпровських Українцїв,

[1]) Про побут Василя Кикіна у козаків під Гадячом і його місію маємо дуже докладну ним самим написану реляцію. Акты Юго.-Зап. Россіи т. IV, ст. 144—166.

вмішуванє в гетьманські права і яко доказ показав видану ним номінацію на прилуцьке полковництво для Якова Ворончонка і инше. На київського воєводу Шереметєва лютив ся гетьман за напад його на брата Данила під Київом і за погром козацьких військ. Як казав гетьман, він вислав брата для порозуміня по царським ділам, а кілька тих полків і Татар він дав братови для безпечности, а тимчасом Шереметєв не поїхав на розмову, а тільки несподівано розбив козаків і страшенно пограбив околиці Київа [1]).

На другий день, 2. IX. ревізитував Кікіна Юрій Немирич і оповів йому нові відомости про нові заподіяні Українцям пакости від Шереметєва і доказував його вину. Дня 4. (14) IX. просив Юрій Немирич дяка до себе і в сей день у нього зібрала ся вся старшина. Вся дискусія обертала ся знов около тих самих тем і вона робить вражінє перепроваджуваного слідства і переведеня доказу правди всіх піднесених закидів. Тим разом показано московському послови порозсилані Шереметєвим універзали до Українців з зазивом відступити від Виговського, і вкінці показано знані листи переловлених почтарів, в котрих був наказ для Шереметєва — прикликати Виговського до Київа під обіцянкою, що йому віддадуть Барабаша, і там його арештувати разом з деякими полковниками неприхильними Москві. То само повтаряло ся підчас всіх авдієнцій. На тих днях переведено слідство з самим Барабашом, що прикований до гармати вичікував засуду і переведено слідство з почтарями. Се тільки побільшило вину і рішило справу в користь згоди з Поляками. Нічого не помогли євангельські совіти красномовного посла на тему покори, страху, вірности і єдности, бо на оборону винних нічого не вмів сказати реального, а що обіцював на будуче, не подає в своїй реляції. До сього мабуть не мав і повновласти.

З настрою козацтва видів, що йому нема тут що робити. Не удалось йому упросити козаків, щоби відправили Карач-бея з Татарами, а гетьман різко відповів, що не тільки не відпустить, але що сподіває ся більшої помочи і таки піде війною на Гр. Ромодановского. Посол бачучи, що його місія покінчена, просив, щоби його чим скорше відправили, бо декотрі полковники були за тим, щоби його віддати Татарам. Як довідав ся, найбільше його ділу шкодив Павло Тетера і він по його словам

---

[1]) Сю облогу Київа описав досить докладно Ал. Барсуков в своїм ділї: Родъ Шереметевихъ т. V, ст. 124—160. Та облога не повела ся завдяки сильним укріпленям і неохоті козаків. Річ ясна, що гетьман представляє се зовсїм инакше.

„заводчикъ въ измѣнѣ“. Він все то літо прожив в Корци і там змовляв ся з Ляхами, якби то висвободити ся з під царського підданства.

Дня 7. (17) IX гетьман поставив на своїм, щоб послови не робити кривди, віддав йому листи до царя, дав підводи, визначив дорогу куди має їхати, щоб обминути Татар і казав сильному віддїлови козаків відпровадити посла до границї. Від себе обіцяв ся гетьман - чотири тиждні ждати відповіди. Доперва в дорозї в Ромнах, при стрічи з повертаючими польськими комісарами довідав ся московський посол від шляхтича, комісаря Карася, що прибув з Євлашевским, дещо близше про правдиві результати польської комісії, але і то дуже мало.

В тім самім часї, коли був у козаків московський посол, переводили з козаками також згоду польські комісари. Та тілько їм далеко лїпше пішли їх відвідини у козаків. Гетьман і з ним солідарна старшина довели таки до сього, що собі поставили на метї.

Відповідно до порозуміня і умови виїхали польські комісарі зі Львова д. 22 серпня. Двох з них, Беневский і Евлашевский, смоленський каштелян, увіковічнили своє імя яко комісарі, в дїйсности було їх більше. Їздив в їх товаристві радник Ґолїньский зі Львова, якийсь Зажина, Карась, Перетяткович і ин. Там де сподївали ся гетьмана знайти — не знайшли, а дігнали аж під Гадячом, де застали вже о день скорше прибувшого з Москви згаданого дяка, що — як оповідає Перетяткович[1]) — трактував з козаками про згоду і богато їм обіцював. І досить було зичливих його плянам, напр. старий батько Виговського, дехто з старшини і чернь. При першій стрічі д. 9. IX н. с. повитано польських делеґатів дуже величаво. „Віхалисьмо до табору запорожського війська — пише Ґолїньский[2]) — в сам вечір. Військо було веселе (ochotne), піхота і кіннота гарцювала далеко перед табором, часто даючи огня з ручного оружя. Як ми вїжджали на майдан, піхота стояла по обох сторонах нагнувши

[1]) Сей то спольщений шляхтич дав нам досить докладну реляцію кількох посольств в справі згоди з Польщею. Памятники, т. III. З його реляції виходить, неначе б самі Виговські (родина) нахиляла инших до згоди з Москвою. „Zastaliśmy tam kanclerza moskiewskiego, wiele zbytecznych od cara kozakom obiecującego wolności; gdzie animuszow kozackich, przy informaciei starego Wyhowskiego, oyca, y Daniła, brata hetmanskiego, tak starszyny, pogotowiu czerni, in partem Moskala wiele nachylonych było“.

[2]) Рукопись бібл. Осолїньских ч. 189. Автор хотїв дати короткий діарій, але на жаль не подав справоздання зі всїх днів свого побуту під Гадячом. Його звістки хоч цінні, одначе дуже скупі.

до долу хоругви. Піхота так сильно давала огню, неначе б мало небо отворити ся. А коли перед наметом гетьмана зсілисьмо з коний, загреміло десять гармат, а луна певно оперла ся аж о московські міста, „а табор на той час був за комісією о 4 милї. Того самого дня в полудни прийшов московський посол і його привитано подібнож: піхота стріляла, тільки при меншім числї все відбувало ся і не стріляно з армат. На другий день, 1 (11. н. с.) IX була дана авдієнція насамперед Москві з рана, а нам пополудни".

Перетяткович, оден з комісарів, автор писаного мемуару про сю подорож, з захованя козаків з початку не богато доброго ворожив. „В якім небезпеченстві ми всї зіставали, видиш ти Боже! По двох козаків узброєних самопалами давали нам на ніч кождому до шатра — одного в ногах, а другого в головах. І се так тревало через цїлий тиждень, весь час укладаня умов, і частого писаня і переписуваня постулятів. Особливо дуже дразнила нас служба Виговського і Карач-бея своїми жартами про близьку нашу смерть, або про передачу Москві. А навіть Беневский нераз сумнївав ся, чи його місія удасть ся. В середу, в сам день уложеня пактів, Беневский, коли я візваний зайшов до нього, повставши від молитви з перед образа Божої Матери зі слезами говорив, що ми згинули. Комісар і дяк московський перекабатив всїх козаків на сторону царя, і тепер торгують ся о нас. Чи маєте кого ту знайомого?" — запитав каштелян. — Не маю, відповідаю, знаю тільки Тетеру, і сей наш! Щож будемо робити?.. „Та щож, відповів я, маємо богато ріжних блянкетів від короля, канцлєра і гетьмана, пишім отже до Карач-бея, заприсяженого союзника гетьманського, що стоїть пів милї з 40.000 і просїм його іменем короля і Річи посполитої, щоби Виговський з нами кінчив пакта, а не з московським комісаром. Обдаруймо Карач-бейового товмача Сосницького (котрого стрий був при волинськім каштелянї) і прохаймо у нього посередництва.

Ся рада видала ся йому зовсїм доброю, і Беневский подарував Сосницькому золотом і сріблом ткану і гафтовану гамалїку і кілька десять червоних і вислав його з двома своїми відпоручниками до Карач-бея з просьбою визначити час на конференцію. Тим часом понаписувано листи і як відпоручники вернули з деклярацією, ми зараз вечером поїхали до Татар. Карач-бея засталисьмо в наметї, сидів на аксамітнім матерацу. Як він встав, Беневский сказав через товмача задля чого приїхали і передав лист. Зараз його прочитано. По перечитаню і перекладї на татарську мову, при-

ложив Карач-бей руку до грудий і уклонив ся по їх звичаю. По сій нашій відправі, того самого вечера зібрав і Виговський раду з полковників. Тодї то вони вийшовши з намету, добре розрозбираючи річ, цїлу годину з собою сперечали ся „pro i contra“. Але Найвисший і Матїр Божа, в ласцї котрих зіставала наша одинока надія, зробили, що нам богато помогла приязнь і намова Карач-бея і за його впливом принято бажану згоду. Повернувши від Карач-бея, він (Беневский) через цїлий тиждень разів з десять писав і переписував ті пакта, а заким останнїй раз зайшло сонце, переписав я на остатнє постановлене по обох сторонах. На другий день, в четвер, підписали ті пакта і гетьман і наші комісарі і на доказ військового тріумфу, оголошено арматнїми вистрілами.

Нема причини посуджувати учасника гадяцького договору Перетятковича, що він змалював невірно настрій комісарів і їх страх в козацькім таборі. Одначе тим разом їх побоюваня були трохи перебільшені. Як порівнати польську і російську реляцію — переконаємо ся, що козаки з Кікіном зовсїм не говорили про направу кривд, і московський посол навіть не мав докладного понятя про акцію, що відбувала ся за його плечима, а погрози кидані козаками були тільки фіктивні. Можливо, що старшина поручила декому кинути між комісарів сю поголоску і їх настрашити для більшої податливости. А до такої пресії побут російського посла і його конференції з козаками вельми надавав ся. Хоч не всї козаки були одної думки — каже сучасний історик польський — одначе більша часть старшини і поспільства бажала згоди з Польщею. На настрій простого козацтва вплинуло передовсїм скомпромітоване Москви через зізнаня Барабаша і переловлені листи посилані до Шереметева [1]). Тодї допервa переконавшись про таке негідне поступоване московського правительства, порішила рада зректи ся московської протекції, скасувати всї згоди пороблені з Москвою, а на доказ розриву знято з хоругов і відзнак російські герби і знаки.

Дня 16 вересня зібрала ся при участи обох польських комісарів велика козацька рада для останнього довершеня формальностий. Насамперед забрав голос Казимир Беневский і проголосив довгу і красномовну бесїду про потребу згоди з Польщею, про користи від сеї згоди і про кривди заподїяні Москвою [2]). По скінченю встала старшина і поспитала козацьке

---

[1]) Рукопись бібл. Осолїньских ч. 189, ст. 1043; Historya panowania Jana Kazimierza т. I, ст. 340.

[2]) Цїлу ту бесїду передав нам Веспасіян Коховский в „Annales

поспільство, як їм подобаєть ся річ комісаря. Мали говорити: „Гаразд говорить, з неба оратор“. Як же успокоїли ся оплески і крики, так за дозволом війська сказав і сам гетьман гарну промову, в якій дякував королеви за милостиву опіку і зобовязував ся сам разом з усім військом приступити до злуки з Польщею. Провіривши повновласти комісарів дані від короля і сойму, отворив сесію і визначив до переговорів комісарів з кождого полку по кілька осіб.

Річ ясна, справа йшла коротко, бо се, що обі сторони мали підписати, було вже по цілотиждневих пертрактаціях порішено і формулярі вже були готові. Але таки не на всї предложені точки польські комісарі згодили ся, хоч як їх козаки притискали: „Тих пунктів подали козаки зпочатку нашим комісарам 22. Домагали ся насамперед удільного руського князївства, а при нїм воєводств: волинського, руського, подільського і белзького в коронї, а в князївстві литовськім Пинська, Бихова, Стародуба і Овруча і чимало инших земель. Але то все заперечено і на се не позволено [1]). Хотїли козаки всї ті области злучити разом, але Павло Тетера певно, щоби не розбити справи, чоловік досвідчений і тямущий і межи простим поспільством звісний з удаваної щирости і фільософічних рефлексій, відклонив їх від сього говорячи: „Погодїм ся молодцї з Ляхами, будемо більше мати, покірне теля дві корови ссе“. І се, по словам польського історика, вплинуло на переконанє козаків: „От той всю правду сказав, згода, згода, згода“ [2]).

Ось текст сього гадяцького трактату, сього величавого памятника козаччини: [3])

W imie pańskie amen.

Ku wieczney pamięci teraz y na potym będącym zawżdy.

Komissia między stanami korony polskiey, y w. x. littgo z ied-

---

Poloniae“ т. II, ст. 311—317. Можливо, що вона вірна, бо безперечно вона тодї була звісна польським кругам і Беневский мав її вироблену, одначе вона нїчого глубшого в собі не містить і зміряла більше на ефект. Вкінцї сам Беневский не уважав за відповідне перед простим козацьким поспільством з усім звіряти ся.

[1]) Goliński, ст. 1044. Рівнож і Коховский наводить сї предложені постуляти і признає виключно Тетері виперсвадованє козаків. [2]) Ibidem.

[3]) В бібліотецї Чарторийских в Кракові в кодексї під ч. 402 є два автентичні екземпляри гадяцького трактату підписані І. Виговським. Оба вони не дуже ріжнять ся від себе. Вони, очевидно, не являють ся властивими урядовими і обі сторони обовязуючими документами, бо нема на них підпису комісарів. Але длячого вони були післані і мають підписи гетьмана — не знати. Можливо, що вони були призначені для підпису короля.

ney, a wielmożnym hetmanem y woyskiem zaporoskim z drugiey strony, przez wielmożnych, Stanisława Kazimierza Bieniewskiego Wołyńskiego, Kazimierza Ludwika Iewłaszewskiego smolenskiego, kastellanów, z seymu od naiasnieyszego Jana Kazimierza z bożey łaski krola polskiego, y szwedzkiego, w. xcia littgo, ruskiego, pruskiego, mazowieckiego, żmudzkiego, inflantskiego, smolenskiego, czerniechowskiego, gotskiego, wandalskiego, dziedzicznego krola, y wszystkich stanow koronnych, y w. x. littgo naznaczonych komißarzow, z wielmożnym Janem Wyhowskim hetmanem, y wszystkim woyskiem zaporoskim w obozie pod Hadiaczem, dnia 6/16 7-bra roku pańskiego 1658, day Boże szczęśliwie y wiecznie trwale skończona.

Na ktorym mieyscu wielmożny hetman zaporoski z woyskiem swym, nas kommissarzow, iako należy, przystoynie y wdzięcznie przyiąwszy, y moc zupełną commissarską nam od iego k. msci pana naszego miłosciwego, y stanow koronnych, y w. x. littgo powagą seymową daną uważywszy, declarował się ze wszystkiem woyskiem. Iż iako nie po dobrey woli, ale z musu woysko zaporoskie, przecisnione tak rożnemi oppreßiami do obrony swoiey przystąpiło. Tak gdy jego k. mść pan nasz miłosciwy oycowskim sercem przepominaiąc wszystkiego, co sie w zamięszaniu stało, wzywa do iednosci, nie pogardzaiąc łaską jego k. mci pańską, dobrotliwego pana clementią, pokornie przyimuiąc, do tey commißiey przystępuią: potym do spolney namowy, postanowienia, zgody, szczerosci, y z obopolney miłosci, biorąc na swiadectwo strasznych zastępów Boga, że to, co się stanowi, szczerze, prawdziwie, y wiecznie ma być trzymano. Pokoy wieczny y nigdy nierozerwany zastanowiliśmy tym sposobem.

1) Relligia grecka starożytna, ta y taka z iaką starożytna Ruś do korony polskiey przystąpiła, aby przy swoich praerogatiwach, y wolnym używaniu nabożenstwa zostawała, poki ięzyk narodu ruskiego zasięga, we wszystkich miastach, miasteczkach, wsiach, tak w koronie polskiey, y w w. x. lit. także na seymach, w woyskach, trybunałach, nie tylko w cerkwiach, ale publicznie w proceßach, visitowaniu chorych, cum sacra synaxi, chowaniu umarłych, y we wszystkim zgoła, tak iako nabożenstwa swego libere et publice zazywa ritus romanus.

Teyże religiey greckiey, daie się moc wolnego erigowania cerkwi, zakonow, monasterow nowych, iako starych ponawiania y naprawiania.

Co się tknie cerkiew y dobr, z dawna na cerkwie religiey greckiey starożytney fundowanych, przy tych zostawać maią graecy starożytni, prawosławni, ktore cerkwie post praestitum publicum iuramentum fidelitatis, przez pułkownikow y inną starszynę woyska zaporoskiego in spatio dimidij anni podane będą przez commißarow

ab utrinque naznaczonych. Tey zasie wiary, ktora iest przeciwną wierze greckiey prawosławney, y ktora dißensią między rzymskim y starogreckim narodem mnoży, żaden z duchownego, y swieckiego, senatorskiego, y szlacheckiego stanow, cerkwi, monasterow, funduszow, erigować, y pomnazać, tak w dobrach duchownych, iako jego k. m., y własnych dziedzicznych iakimkolwiek sposobem, nie ma, y vigore tey commißiey nie będzie powinien, wiecznymi-czasy. Romanae zasie fidei, w woiewodztwach, kiiowskim, bracławskim, czernihowskim, liberum exercitium conceditur. Panowie zaś swietcy, tak dziedziczni, iako y urzędnicy jego k. mści religiey rzymskiey, żadney iurisdictiey mieć nie będą: nad duchownymi, swieckimi, y zakonnikami religiey graeckiey, procz należnego pasterza.

A że w spolney oyczyznie spolne praerogatiwy, y ozdoby wzaiemnie należeć utrique ritui maią, tedy ociec metropolita kiiowski, teraz y na potym będący, ze czterma władykami, łuckim, lwowskim, przemyskim, chełmskim, y piątym z w. x. littgo mscisławskim, według ich porządku własnego w senacie zasiadać ma: z taką praerogatiwą y liberae vocis usu, iako w senacie zasiadaią jaśnie wielebni ich mść. duchowni ritus romani. Mieysce iednak jego mści oycu metropolicie po jego mci xdzu arcybiskupie lwowskim, a władykom po biskupach powiatow swych, naznacza się.

W woiewodztwie kiiowskim dignitatorstwa senatorskie nie maią być dawane tylko szlachcie ritus graeci, capacibus tych urzędow. W woiewodztwach zas brasławskim, czernichowskim też praeeminentie senatorskie, alternatą conferowane być maią: tak iż post decessum senatora ritus graeci, ma succedere senator ritus romani, we wszystkich iednak trzech tych wdztwach, natis, et bene possessionatis urzędy conferowane być maią, saluo iure teraznieyszych possessorow*).

Więc też, aby miłość zobopolna krzewiła się w miastach koronnych y w. x. l., gdziekolwiek cerkwie ritus graeci zasiągły, zarowno mieszczanie tak rzymscy, iako relligiey greckiey, spolnych wolnosci, swobod zażywać maią, y zadnemu relligia grecka do magistratu przeszkodą być nie ma.

---

*) В першім оригіналї ся точка є значно розширена:
W woiewodztwie kiiowskim, bracławskim y czernihowskim, dignitarstwa senatorskie szlachcie ritus graeci tylko, capacibus maią być oddawane, natis et bene possessionatis w tych woiewodztwach, saluo iure teraznieyszych possessorow. Tym iednak czasem respectu hetmanstwa pierwszym senatorem w tych trzech woiewodztwach ma być hetman woysk ruskich, y wszystka iurisdictia kiiowska ma do iego należeć dispotiey, iako nastawienie podwoiewodzego y innych urzędnikow. Co ma służyć et praecauetur pro hac vice tantum y dokąd ad possessionem woiewodztwa kiiowskiego nie przyidzie.

Akademią w Kiiowie pozwala jego k. mść y stany koronne erigować, ktora takiemi praerogatiwami y wolnosciami ma gaudere, iako akademia krakowska, tą iednak conditią, aby w tey akademiey żadnych sekt aryańskiey, calwińskiey, luterskiey, profeßorow, mistrzów y studentow nie było. Więc, aby między studentami y żakami żadney okazyey do zwady nie było, wszystkie insze szkoły, ktore przedtym w Kiiowie były, gdzie indziey jego k. mść przenieść rozkaże.

Drugą także akademią pozwala jego k. mść pan nasz młściwy, y stany koronne, y w. x. l., tam gdzie iey mieysce sposobne upatrzą, ktora takich iako kiiowska zażywac będzie praw y wolnosci: lecz taką iako y w Kiiowie ma być erigowana conditią, aby w niey sekty ariańskiey, kalwińskiey y luterskiey, professorow, mistrzow y studentow, nie było. A gdziekolwiek ta akademia stanie, iuż tam żadne insze szkoły wiecznymi czasy erigowane nie będą.

Gymnasia, collegia, szkoły y drukarnie, ile ych potrzebowac będą, bez trudności stawić będzie wolno, y libere nauki odprawowac, y xięgi drukować wszelakie in contraversis relligionum, sine laesione tamen maiestatis regiae et absqae scomatibus na krola jego mci.

A ponieważ w. hetman z woyskiem zaporoskim, od rzptey oderwanym, z miłosci przeciwko j. k. mci panu swemu miłsmu y własney oyczyznie, wszelakich odstępuiąc postronnych protekcyi, powraca, tedy jego k. mść p. nasz miłościwy, y wszystkie stany koronne, y w. x. littgo, cokolwiek Pan Bog na obie strony dopuścił, maiestatowi jego swiętemu za grzechy spolne ofiarowawszy, wieczną amnistią, to iest zapomnieniem wiecznym pokrywa, assecuruiąc wszelkiey censitiey ludzie, od naymnieyszego do naywiększego, nikogo nie wyimuiąc, tak z posrodku woyska zaporoskiego, iako też stanu szlacheckiego urzędnikow, iako y prywatnych ludzi będących, tych zgoła wszystkich, ktorykolwiek iakimkolwiek sposobem, przy w. hetmanach, tak zeszłym, iako y teraznieyszym zostawali, y zostaią, żadney zemsty, ani maiestat pański, ani senat, ani wszystka rzeczpta, na ostątek ani żaden z prywatnych przeciwko nim, y każdemu z osobna od naywiększych do naymnieyszych nie będzie praetendował, y owszem wszyskie niesmaki y to wszystko, cokolwiek podczas woien działo się, całem sercem chrzesciańskim, pod świadectwem strasznego Boga zobopolnie, bona fide sobie podarowawszy, żadney ieden na drugiego, ani iawney, ani potaiemney niema knować pomsty y praktyki, nie daiąc się zwodzić, ani żadney absolutiey, ieżeliby chcieli czynić dowcipy skrętne uwalniaiąc z przysięgi.

Nadto kaduki wszystkie, tak pod tymi, ktorzy są e corpore woyska zaporoskiego, iako pod szlachtą, ktora przy w. hetmanie y woysku zaporoskim, y przy szwedach wiązała się: od kogokolwiek uproszone,

y od zaczęcia woyny dane, nic penitus nie excipuiąc, ogółem wszystkie, y każdy z osobna, cassantur, y lege publica cassabuntur, tak aby one niczyiemu, ani honorowi, ani własnosci dobr nie szkodziły, ktore gdziebykolwiek znaydowały się pro cassatis, y z xiąg eliminatis habentur, y tych dobr własnym possesorom wolna conceditur apprehensio, ani iey kadukami bronić maią sub paena infamiae.

A iako rzecz sama tak y imię samey amnistiey powinno bydź sanctum: y iako in pristinum statum res et personae wszelakiey conditiey ludzi restituuntur, y do teyże iednosci, zgody, miłosci, prawa, pana, iako było przed woyną, powracaią. Tak praecavetur, yż ktobykolwiek rwać to swiątobliwe ziednoczenie ważył się, publice lubo privatim, w posiedzeniu komu perduelionem exprobrare smiał, takowy iako violator pactorum, poenis ma subiacere. W czym iesliby się iaka trafiła okazya dla uchronienia potwarzy, pilna czyniona ma być inquisitia z obu rąk. Wszystka rzpta narodu polskiego, y w. x. litgo, y ruskiego, y prouinciey do nich należących restituatur in integrum tak iako była przed woyną, to iest, aby te narody w granicach swoich, w swobodach zostawały nie naruszone, iako były przed woyną, y wedle praw opisanych w radach, sądach y wolney electiey panow swoich, krolow polskich, y w. x. litkich, y ruskich. A ieśli necessitate belli, z postronnymi pany na uymę granic, albo wolnosci tych narodow stanęło co, to pro irrito et inani być ma, a przy swobodach swoych narody wyżey pomienione stawać maią, bona fide, iako iedno ciało, iedney y nierozdzielney rzptey, nie czyniąc między sobą roznice o wiary, ale iako kto profitebatur, et profitetur relligionem christianam, romanam, et graecam, wszystkich przy pokoiu, wolnosci zostawiaią. Lubo by iakie prawa albo decreta, tak z oczywistey controuersiey, iako in contumaciam przewody prawne były ferowane przed woyną y tempore belli.

Woyska zaporoskiego liczba szescdziesiąt tysięcy bydź ma, albo iako wielm. hetman zaporoski na reiestrze poda[1]). Zaciągowego za się woyska dziesięć tysięcy, ktore także iako zaporoskie pod władzą tegoż hetmana zostawac ma, y z podatkow na seymie uchwalonych, w woiewodztwach, kiiowskim, bracławskim y czernihowskim, y innych od rzptey ma się na tego żołnierza obracać.

Consistentia woyska zaporoskiego w tych woiewodztwach y dobrach naznacza się, w ktorych przed woyną zostawali, ktoremu to

---

[1]) В першім оригіналї слїдують по тім слова: według starodawnych wolnosci pod władzą hetmana ruskiego. A cokolwiek pieniężnego woyska będzie na Rusi, to pod władzą tegoż hetmana zostawac ma. Унормоване реєстру було і зістало квестією неясною і се було перед військом укрите. На урядовім документї було подано число 60.000, але сам Виговський в осібнім долученім письмі згодив ся на 30.000.

woysku wszelakie wolności przywileiami naiaśnieyszych krolow polskich nadane confirmuie, zachowuiąc ych przy starodawnych wolnościach y zwyczaiach ych, y onym nie tylko nic nie ubliżaiąc, ale owszem wszelaką one potwierdzaiąc powagą. Nadto żaden dzierżawca dobr iego k. m., y starosta, ani pan dziedziczny, y dożywotny, ani ych podstarosciowie, urzędnicy, y insi wszelacy słudzy żadnych podatkow z futorow kozackich, wsi, miasteczek, y domow wyciągać żadnym praetextem nie będą, ale iako ludzie rycerscy, wolni od wszystkich naywiększych y naymnieyszych ciężarow, także od ceł, myt, po wszystkiey koronie, y w. x. l. bydź maią. Także y od sądow wszelakich, starostow, dzierżawcow, panow y ych namiestnikow maią zostawać wolni, ale tilko pod samego hetmana woysk ruskich zostawać iurisdictią. Przy tym wszelakie napoie, łowy, polowe y rzeczne, y insze kozakow pożytki, według starych zwyczaiow, przy kozakach wolne zostawac maią.

Z osobna zaś dla dalszego do posług iego k. msci przychęcenia, ktorychkolwiek hetman woysk ruskich, praesentować iego k. msci będzie godnych kleynotu szlacheckiego, tych wszystkich bez trudności potka nobilitatia, z nadaniem wszelakich wolności szlacheckich, tak iednak miarkuiąc, żeby z każdego pułku sto być mogło nobilitowanych. Woysk żadnych polskich y litewskich, albo cudzoziemskich nikt wprowadzić niema w woiewodztwo kiiowskie, bracławskie, czernihowskie. Woyska iednak pieniężne, pod władzą hetmana woysk ruskich będące, z dobr krolewskich y duchownych w pomienionych woiewodztwach za ordynansem tegoż hetmana ruskiego chleb wybierać będą. A gdyby woyna iaka być miała od granic ruskich y potrzeba posiłkow koronnych przystąpiła, w ten czas te posiłki maią być pod regimentem hetmana woysk ruskich.

Dla tym lepszego tych pact potwierdzenia y pewnosci, hetman woysk ruskich ad extrema vitae suae tempora hetmanem ruskim y pierwszym w woiewodztwach, kiiowskim, bracławskim, czernihowskim senatorem pro hac vice, a post fata iego ma być wolne obieranie hetmana, to iest czterech electow obiorą status woiewodztw kiiowskiego, bracławskiego, czernihowskiego, z ktorych iednemu krol iego mść conferować będzie [1]).

Mennica dla bicia wszelakich pieniędzy w Kiiowie, albo gdziekolwiek commodius będzie się zdało, otworzona bydź ma wedle iedney ligi, y z osobą krolewską. Podatki, ktore rzecz pospolita uchwalać będzie na seymie, w woiewodztwach kiiowskim, bracławskim, czernihowskim maią się obracać na żołnierza pieniężnego pod władzą hetmana woysk ruskich zostaiącego [2]).

[1]) В других оригіналї є отсей додаток: „nie oddalaiąc od tego urzędu rodzoną wielmożnego hetmana ruskiego bracią.

[2]) В Voluminach т. IV, ст. 299 сього останнього постуляту нема.

Spolna rada, y spolne siły być maią tych narodow przeciw każdemu nieprzyiacielowi.

Starać się maią te trzy narody spolnie wszelkimi sposobami, aby wolna była nauigatia na czarne morze rzptey [1]).

Jesli iednak car iego mść prouincyi rzptey przywrocić nie zechce, y na rzptą następować będzie, tedy wszystkie siły, tak koronne, iako y w. x. littgo, iako y woyska ruskie zaporoskie pod regimentem hetmana swego łączyć się y woiować będą.

Dobra leżące y ruchome, krolewszczyzny, także y summy pieniężne obywateli ruskiey ziemie, ktorzy się lubo przy szwedzkim woysku, lubo przy zaporoskim wiązali, y teraz do oyczyzny powracaią, confiscowane, przywrocone być maią, y zasługi ych w woysku koronnym y w w. x. lit. rowno z zasługami woysk koronnych y w. x. littgo compensowane, y zapłacone być maią.

A iuż od tego czasu hetman z woyskiem zaporoskim, teraz y na potym będący, odstąpiwszy wszelakich postronnych protectij, więcey się do nich wiązać niema, y owszem w wierności, poddanstwie, posłuszeństwie naiaśnieyszego maiestatu krolewstwa polskiego, y następcow iego, także wszystkiey rzptey ma y maią, będzie y będą, wiecznymi czasy, nie deroguiąc iednak nic braterstwu z chanem iego mcią krymskim zawartemu [2]).

Legatij zadnych od postronnych przyimowac niema, y iesliby się iakie trafiły, one do iego k. mości odsyłać będzie. Także ani woysk postronnych wprowadzać, ani żadnego ź postrennemi porozumienia mieć nie będzie, na szkodę rzptey, chyba z dokładem iego k. mci.

Priuatis wszystkim z oboiey strony, tak duchownym ritus romani w woiewodztwach kiiowskim, bracławskim, czernihowskim, podolskim, także we wielkim x. lit., y na Białij Rusi, y w Siewierszczyznie do biskupstw, probostw, canonij, plebanij, y dobr do nich należących, także zakonnikom wszystkim do kosciołow, klasztorow, dobr, fundatij, tudziesz swieckim z oboiey stronij do dobr dziedzicznych, starostw, dzierżaw, y własnosci swoich dożywotnych, zastawnych y inszemi contractami należących, w tychże woiewodztwach pomienionych, y w w. x. lit., na Białey Rusi y Siewierzu zostaiących, bes-

---

[1]) Другий текст оріґіналу має еще цікавий постулят, якого нїде инде не стрічаємо і якого нема в „Voluminach legum" т. IV, ст. 297—301. Видко ся точка була спірною квестією. Кажеть ся ту, що „Z carem iego moscią moskiewskim iesliby przyszło iego krolewskiey mości y stanom koronnym y w. x. litkiemu bellum offensivum podnosić, woyska zaporoskie do takiey woyny necessitowane nie będą.

[2]) В першім текстї слїдують слова: y iesli może byc salva integritate rei publicae i cara moskiewskiego.

pieczny powrot y reiinductia otwiera się. Czas iednak powrocenia y reinductiey iego k. mść zniosszy się z hetmanem zaporoskim naznaczyć ma. Sposob zaś reiinductiey ten ma być zachowany, aby żaden do swoiey własnosci nie powracał, ieno za uniwersałem iego k. m. y wielmożnego hetmana woysk zaporoskich. W czym ma być wzaiemna z obu stron conferentia.

A dla rossądzania rożnych spraw, tak criminalnych, iako y potocznych, maią mieć w tych trzech woiewodztwach swoy osobliwy trybunał według takiego porządku, iaki sami sobie uformuią. Procz tego owruckie y zytomierskie z osobna starostwa sądowe być maią.

A dla lepszey pewności, poniewasz hetman z woyskiem zaporoskim y woiewodztwa oderwane, wszystkie insze postronnych narodow protectią odrzucaią, a dobrowolnie, iako wolni do wolnych, rowni do rownych, y zacni do zacnych powracaią, przeto dla pewnieyszego dotrzymania tego teraznieyszego postanowienia pozwala temuż narodowi ruskiemu iego k. mść y rzpta osobnych pieczętarzow, marszałkow, podskarbich cum dignitate senatoria, y inne narodu ruskiego urzędy, ktorzy według roty urzędnikow koronnych przysięgę wykonac maią, przydawszy ten punkt, yż nic przeciwnego teraznieyszemu postanowieniu pieczętowac nie będą, y owszem tego przestrzegać będą, iakoby temu postanowieniu przez constitutie, albo decreta seymowe, y zadworne rescripta, uniwersały, przywileia, nic się przeto nie działo. Do ktorych pieczętarzow, urzędu, y cancellaryey, należeć będą, wszystkie tylko duchowne gratie, metropolie, episcopie, ihumeniie, y beneficia, do ktorych podawania należy iego k. mść. pan nasz młciwy w woiewodztwach, ruskim, kiiowskim, wołynskim, podolskim, bracławskim, czernihowskim, także wszystkie gratie nie tylko duchowne, ale y swieckie w woiewodztwach, kiiowskim, bracławskim, czernihowskim tylko, także y sądy z miast krolewskich y pomienionych tylko trzech woiewodztw, y decreta wszelakie tak zadworne y seymowe. A cokolwiek by in contrarium tego postanowienia wyszło z cancellariey koronney, albo w. x. litgo, to pro irrito być ma, y imperator takowego przywileiu, nie tylko przywiley tracić, ale y poenae dziesięciu tysięcy kop litewskich podlegać ma: a co forum przed krolem iego k. mcią ex speciali regestro.

Aby occasione litium względem poddanych o swawolą inculpowanych do nowey nie przychodziło confusiey, wszystkie proceßy o stawienie poddanych ratione naiazdow, zaboiow, szkod pod czas wnętrznych zapałow poczynionych, ziemskie, grodzkie, trybunalskie, by też y decreta trybunalskie ex personali w tych sprawach zaszły, osobliwie w woiewodztwach kiiowskim, wołynskim, bracławskim, czernihowskim caßantur.

Z carem iego mscią moskiewskim, iesliby do zawarcia pact iego k. mci y stanom koronnym y w. x. littgo przyszło, ma indemnitas reputatiey y teraznieyszego postanowienia w. hetmanowi y woysku zaporoskiemu praecaueri.

Ktorą to commißią, tak ich mść panowie commißarze, iako y w. hetman xięstwa ruskiego de facto przysięgą potwierdzili, tak iako roty iuramentu ręką ich msciow extant podpisane. Nadto taż commißia przysięgą cielesną z senatu przez iaśnie przewielebnego iego mści xiędza arcybiskupa gnieznienskiego, primasa koronnego, y iego mści xiędza biskupa wilinskiego, także ich mściow panow hetmanow czterech koronnych, y w. x. littgo, y pieczętarzow oboyga narodow, iako y przez marszałka poselskiego, strony koła rycerskiego na seymie, ktory ma być iako nayprędzey złożony, in praesentia posłow od w. hetmana woyska zaporoskiego wyprawionych, confirmowana będzie.

A co się tknie przysięgi iego k. msci pana naszego miłosciwego, tę z clementiey swey panskiey, na pokorną prozbę woyska zaporoskiego uczynić raczy iego k. mść, y za nię ich mść panowie commißarze aßecuruią.

Przysięgi zas pułkownikow, setnikow y wszytkiey starszyny woyska zaporoskiego po seymie, na ktorym się dość stanie teraznieyszemu postanowieniu przed commißarzami na to deputowanemi będą wykonane.

Ażeby ta commißia wieczną wagę i powagę miała, tak iako w sobie brzmi z początku do ostatka w prawo pospolite, to iest w constitutią inserowana, seymem approbowana, y za wieczne y nieodzowne prawo, rozumiana y trzymana będzie.

Do buławy wielkiey ruskiey nalezeć ma czehyrynskie starostwo, tak iako continetur w przywileiu urodzonego niegdy Bohdana Chmielnickiego od iego k. mci conferowanym. A hetman woysk ruskich od residentiey przy iego k. mści ma być wolen.

Conwocatia woiewodztwom, kiiowskiemu, bracławskiemu, czernihowskiemu, po seymie przyszłym, da Bog iako nayprędzey od iego k. mci pana naszego miłosciwego, uniwersałem złożona będzie.

Działo się ut supra w taborze pod Hadiaczem, dnia y roku wyżey mianowanych.

Jan Wyhowski Hetman woysk ruskich,
ręką własną.



З сорокових років.

Студії **Олександра Грушевського.**

3) Етноґрафічні видання й пляни.

Шукаючи певної дати до початків української етноґрафії, згадують звичайно маленьку книжочку „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи, также и въ великороссійскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами, употребляемыхъ". Вийшла ся коротенька книжочка з довжезним заголовком в 1777 р. Автор її Калиновський — „прапорщикъ армейскихъ пѣхотныхъ полковъ состоящихъ въ украинской дивизіи" нераз бачив українські весіля і описав їх тут з своїх власних вражінь.

Як згадати тодішні (1777 р.) літературні відносини, погляди і оцінки, книжочка ся набуває специяльного інтересу для дослідника. Сама тема — українське весіле — досить оріґінальна. Цікавість до народнього житя була вже збуджена, але в звязку з тодішніми літературними течіями і напрямами, инакше ставили ся до таких тем, инакше їх розроблювали.

Автор взяв ся до своєї теми уважно, серіозно.[1]) Без жадних передмов і вступів починає просто з фактів. „Сватовство у Малороссіянъ и Украинскихъ слобожанъ между простымъ народомъ происходитъ слѣдующимъ образомъ: пришедшій въ возрастъ сынъ объявляетъ отцу своему подъ веселый часъ, что ему такая-то сосѣдняя дѣвушка понравилась и онъ имѣетъ на-

[1]) Дата видання 1776 р.; присвячена „милостивой государинѣ моей матушкѣ Харитинѣ Григорьевнѣ Калиновской урожденной Рубановой въ Кролевцѣ".

мѣреніе на ней жениться“... Ся перша частина „Описанія свадебныхъ обрядовъ“ написана дуже загально, навіть не зазначено теми розмов між батьком дївчини і старостами. „Хазяинъ просить ихъ сѣсть, спрашиваетъ ихъ о разныхъ вещахъ, они, отвѣтствуя на хозяйскіе вопросы краткими рѣчами постукиваютъ о полъ своими посохами, въ изъявленіе, что имъ не о томъ говорить надобно: при чемъ стараются изъявить свое намѣреніе прямыми словами“...

Дальші події описані вже більш детально. Ось наприклад уривок: „Мать невѣстина даритъ дружка и подружого ручниками и повелѣваетъ въѣзжать на дворъ, гдѣ посреди двора стоитъ квашня накрытая скатертью, а на квашнѣ хлѣбъ и стклянка горѣлки. Тутъ выходитъ въ стрѣчу мать въ вывороченной шубѣ, сидя на вилахъ или кочергѣ и держа въ рукахъ горшокъ съ водою и овсомъ, который она даетъ по привѣтствіи зятю; а сей, взявъ отъ ней, льетъ на гриву лошади и отдаетъ старшему боярину; бояринъ принявъ отъ жениха бросаетъ въ сторону и примѣчаетъ, буде расшибется горшокъ, то родится сынъ, а когда уцѣлѣетъ, то дочь“.

Характеристичний додаток — „Смѣта во что обходится простолюдину. Съ невѣстиной стороны... На подарки... Столовыхъ припасовъ (не забуто навіть — „перцу на 10 к.“)... Съ жениховой стороны... итого 16 р. 79 к., а всего съ обѣихъ сторонъ — 33 р. 20 к.“

Розглядаючись в пізнїйшій українській етноґрафічній літературі, в статях та замітках, легко зауважити, що вибір Калиновського не зовсім був припадковий. Найбільш уваги у етноґрафів-амагорів викликали поруч з народнїми піснями як раз сї народні звичаї, свята, обряди. Се легко зрозуміти. На кожнього, хто лише мав чутливу душу, глубоке враження робили і мельодія і почуте народнїх пісень. Так само зацікавлювали і захоплювали навіть стороннього свідка краса символів і глубока щирість почутя в ріжних проявах народнього житя. Не треба забувати, що тодїшнїй етноґраф-аматор не працював з готовим, вже зібраним етноґрафічним матеріялом. Він передовсім був збирач свого етноґрафічного матеріяла, він писав з власних вражінь. Чи описував він святкуванне Купала, чи поясняв окремі моменти весїльного рітуалу, всюди у нього помітні власні враження, яскраві та захоплюючі. І на перших кроках етноґрафічного студіовання брали звичайно те, що лишило по собі найбільше вражінне, що яснїйш заховало ся в памяти. Так вири-

нали наперед народні пісні і народні обряди, тим часом як казки, наприклад, чекали ще своїх збирачів та дослідників.

Розуміеть ся, аматорська етноґрафічна література не дуже була серіозна. Не завсїди стояла вже на рівню навіть „Описанія“ Калиновского. Хоч опис весілля зроблено тут неповний, без пісень, хоч в основу покладено тут матеріал одної місцевости без порівнянь і відтїнків, але „Описаніе“ було користне, як докладний — по свойому — опис, уважний і суцїльний.

Цікавість до народнього житя збуджена, етноґрафічні теми стають на якийсь час модними, але техніка етноґрафічного студіовання ще не зовсїм ясна. Що збирати, як потім зібране використати? Завдяки сьому неясному розумінню завдань етноґрафії та ще браку спеціяльного знання у аматорів-етноґрафів, література етноґрафічна якусь чверть віку обмежуеть ся переважно дописями, дрібними замітками, коротенькими згадками.

Переглядаючи старі часописи ми знаходимо богато таких дописей та заміток. В основі лежить який небудь окремий етноґрафічний факт, безпосередні враження. Який небудь дїдич живе постійно у себе на селї та „любя невинныя занятія нашихъ украинскихъ поселянъ, часто слушаетъ черезъ рѣку ихъ пѣсни“. У нього е в памяти певний запас народнїх пісень, казок, приказок, повірь, звичаїв. І ось раптом приходить в голову гадка зложити і від себе вкладку в загальне діло студіовання народнього житя. Кілька загальних вступних уваг про сучасну цікавість до народньої творчости; пару слів про село або місцевість, нарештї безпосереднї враження, коротенький опис народнього святкування, народнїх звичаїв, забобон або лїків, і допис готовий. Ще так неясні були вимоги повноти або порівняного студіовання подібного матеріялу з ріжних місцевостий, з ріжних кутків рідного краю.

Иноді до сьогочасного додае автор ще дещо з минулого, задля певного контрасту або доповнення напів забутих звичаїв. Ось наприклад невелика замітка Пл. Лукашевича „О примѣчательныхъ обычаяхъ и увеселеніяхъ Малороссіянъ на праздникъ Рождества Христова и въ Новый Годъ“.[1]) „У Малороссіянъ праздникъ Рождества Христова и Новый Годъ примѣчательны по многимъ древнимъ обычаямъ и увеселеніямъ, въ народѣ сохранившимся и безъ сомнѣнія заслуживающимъ вниманіе всякого просвѣщеннаго наблюдателя отечественнаго. Изъ нихъ

[1]) Сѣверный Архивъ, 1826, VIII.

главнѣйшія: кулачный бой, колядованье и щедрованье... Кулачный бой есть самое древнее и любимое увеселеніе Малороссіянъ... Въ старину сія игра была во всеобщемъ употребленіи: тогда не только простой народъ, но и вельможные паны становились въ рядъ съ простолюдинами и бились на ряду съ прочими: ежели какая сторона одерживала верхъ, то побѣжденные должны были платить побѣдителямъ установленную дань, которая состояла въ бочкѣ, а иногда и болѣе, наливки, меду или другого какого нибудь напитка"...

В инших статях подібного ж характера ми зустрічаємо вже серіознійше розробленнє. Коло місцевого українського матеріяла ґрупує автор паралелї з етноґрафії инших народів, славянських або ґерманських. Візьмем наприклад статю в часоп. Украинскій Журналъ „Троицынъ день или Русальная недѣля".[1]) Цікавий тут самий початок статї. „На кануне праздника Св. Троицы... ходилъ я по городу Х. съ моимъ другомъ М. А. Б. Одинъ изъ множества попадавшихся намъ на глаза предметовъ особенно обратилъ на себя наше вниманіе. Это выражаясь Малороссійскимъ нарѣчіемъ было клеченье т. е. молодыя, зеленыя, прекрасныя деревца кленовыя, липовыя, орѣховыя и др."... Після такого вступу йде розмова про сей давнїй звичай; вказівки про старовину узято з відомої тодї книжки Успенского „Опытъ повѣтствованія о Древностяхъ Русскихъ", паралєлї наведено з великоросійського побуту. Більше паралєлей в другій статї тогож автора „Иванъ Купало"...: звичаї Арханґельської ґубернії і у Сербів, польська sobotka і німецькі обряди.[2])

При певній ріжниці в розробленню взятої теми всеж таки є богато спільного. Всюди окремі дрібні факти з народнього побуту, з народньої етноґрафії. Припадково автор відокремлює одну-дві піснї, якесь народне свято, якийсь народнїй звичай. Автор при тім і не почуває, на скільки штучне і припадкове таке відокремленнє від цїлого ряду подібних фактів, від цїлої ґрупи анальоґічних моментів.

Півстолїтє відділяє „Описаніе" Калиновського від збірника Максимовича „Малороссійскія пѣсни". Як на тодїшний стан завдань і вимог української етноґрафії, сей збірник мав велике значіннє, а серед тодїшньої лїтератури часописних дописів і заміток він виглядає зовсім на ґіґанта. Видавець дуже добре зро-

---

[1]) Украинскій Журналъ, 1824, XI.
[2]) Украинскій Журналъ, 1824, XII.

зумів усю вагу енерґічного збирання етноґрафічного матеріяла. Згадати лише, скільки мала тодїшня читаюча публїка українських пісень в друку: тільки два-три десятка. Максимович не тільки значно збільшував етноґрафічний запас народнїх пісень, але вперше давав науковий збірник пісень, тодї як попереднї видавцї давали їх на зразок по декілька в своїх виданнях.

В передмові своїй Максимович зазначує в коротких словах плян своїх робіт коло збирання і студіовання пісень і в тодїшнїй невеликій лїтературі етноґрафічній сї уваги і вказівки також мали значіннє. „Изъ великаго множества въ народѣ обращающихся пѣсень, нѣкоторыя были помѣщаемы болѣе или менѣе исправно въ разныхъ повременныхъ изданіяхъ: въ пѣсенникахъ весьма нерѣдко искаженныя, найболѣе же противъ языка. Особаго собранія собственно малороссійскихъ пѣсень еще не было. Переходя изъ устъ въ уста, онѣ часто лишаются многихъ стиховъ, либо оные измѣняются; часто пѣсни не допѣваются, или даже перемѣшиваются; такимъ образомъ постепенно отходятъ отъ первобытнаго вида. Нельзя и думать, чтобы можно было востановить оный, но я старался сличать и соглашать разноразногласія: случалось сводить иногда двѣ въ одну, либо одну раздѣлять на двѣ; я избиралъ, какъ находилъ сходственнѣе съ правильнымъ смысломъ и — сколько понималъ — съ духомъ и языкомъ народнымъ.[1]) На первый разъ я не могъ болѣе: кто будетъ имѣть случай — соберетъ больше, искуснѣйшіе — сдѣлаютъ лучше. Я желалъ показать доселѣ еще не совсѣмъ извѣстныя сокровища народной поэзіи въ настоящемъ видѣ“...

Таким чином в сїй передмові Максимовича уважний читач або починаючий етноґраф міг знайти деякі цїннї уваги що до збирання та студіовання українських народнїх пісень.

За пів столїтя, що відділяє „Описаніе“ Калиновского від збірника Максимовича не тільки відмінила ся манера розроблення української народньої поезії, але відмінялo ся і саме прінціпіяльне становище супроти народньої поезії взагалї. Застановимо ся на кількох прикладах сеї зміни.

Вище було зауважено про характеристичну прикмету „Описанія“ Калиновського, спокійний обєктивний тон опису. Се характе-

---

[1]) Цїкава примітка до сього уступу: в нїй дає себе почувати пессімізм що до будуччини української народньої поезії. „По сему то пѣсни V и VII суть только отрывки, кои помѣстилъ я, опасаясь, чтобы онц совсѣмъ не потерялись въ народѣ“.

ристично для Калиновського, але разом з сим се не дуже далеко відходить від тодішньої манери етноґрафічних описів. Нема ще сталої певної оцїнки народньої творчости і передаючи свої власні враження, автор ще не думає підвести сей етноґрафічний матеріял як раз під норму сеї або тої літературної течії. Народня творчість для сїх перших етноґрафів стоїть поки що за межами суперечок літературних течій та напрямків. І записуючи ту або иншу пісню, ту або иншу думу народню, етноґраф-аматор ще не дбає про те, щоб вибрати їм місце в клясіфікації, зачислити до тої або иншої катеґорії поетичних творів.

Коли сентіментальний напрям в літературі вернув почесне значіннє почутю, на якийсь час стало ідеалом і гаслом підійти близше до природи. В звязку з сим звернули увагу на селянський побут близший до природи, в противолежність нашому звичайному культурному житю; так само само зацікавились і народньою поезією, бо се щирий вислів сердечного почутя, нестриманого і незіпсованого культурними новими впливами.

Ся основна антітеза природного і штучного потім доповнена була і иншими деталями, але завше в літературі того часу можно під зверхньою верствою зауважити сю основну антітезу сентіментального світогляду. Як сентіментальний подорожник звертає увагу на те, що збуджує почуте в його чулій души, так і етноґраф-аматор з нахилом до сентіменталїзму звертає увагу читача на вислови щирого сердечного почутя. Краса — як така — відступає на другий плян перед почутєм. Етноґраф хоче викликати співчуте читача і через те старанно толкує лірику пісень і траґедію дум.

„Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, когда малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней, собравшись въ множествѣ и сидя на пригоркѣ въ кружокъ, поютъ свои заунывныя пѣсни? — Тогда эхо, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ полей и отъ лѣсовъ къ чувствительному сердцу самые трогательные тоны“... Або сї спомини. „Когда солнце закатится за отдаленный, тихо-пламенѣющій горизонтъ и въ селеніи все умолкнетъ; тогда одна изъ молодыхъ поселянокъ выходитъ на улицу и чистымъ, звонкимъ, уныло-протяжнымъ голосомъ починаетъ пѣть, давая тѣмъ знакъ своимъ подругамъ, чтобы они сходились на игрище. Подобно мнѣ, надобно весною быть въ деревнѣ и слышать таковое пѣніе, чтобы имѣть понятіе о силѣ впечатлѣнія, какое можетъ оно произвести въ сердцѣ и самаго равнодушнаго слушателя“... Або ще сей ко-

ротенький уступ. „Имѣйте охоту прислушаться къ малороссійскимъ пѣснямъ: какая величественная простота въ выраженіяхъ и въ самыхъ чувствахъ! Какое близкое и живое изображеніе природы! Кажется, сочинители сихъ пѣсень пѣли оныя не устами, а сердцемъ. Всѣ препоны, каковыми иногда упрямый языкъ искушаетъ вдохновенною страстію Поэта, побѣждены неприметно и всѣ нѣжнѣйшія черты глубокаго чувства блестятъ въ малороссійскихъ пѣсняхъ живѣйшими красками“...

Я навмисно навів тут три уривки з ріжних етноґрафічних статей, щоб показати, як не вважаючи на ріжні зміни і доповнення всеж таки в основі лишаєть ся таж сама провідна ідея сентіментального світогляду. Можно б навести ще богато подібних прикладів, але вистане і сього. Легко побачити, що всюди критик і етноґраф має на увазї та старанно підкреслює прояви почутя. Підрахувати лише, скілько разів згадуєть ся тут про вислови почутя в народній піснї та про враженнє на чутливу душу слухача. Чувство, чувствительный, нѣжный, трогательный, томный — се все улюблені вирази в характеристиках тодїшньої етноґрафічної лїтератури.

З притиском підкреслюєть ся також, що все се — природний вислов почутя. „Непринужденное выраженіе мыслей“, „близкое изображеніе природы“, „въ пѣсняхъ малороссійскихъ все просто и благородно“, „невысканныя подобія и сравненія“. Пізнїйше, коли прихильникам народньої поезії прийшло ся витримати суперечку з оборонцями клясичної теорії поезії, ми побачимо знов в инших вже руках сї арґументи і сї виясненя прикмет народньої творчости.

Щоб покінчити з проявами сентіментального світогляду в оцінцї творів народньої поезії, візьмемо ще маленьку книжочку, яка мала в своїм часї досить великий круг читачів. Се етноґрафічний начерк Кульжинського „Малороссійская деревня“: етноґрафічний — беручи тодїшнє розуміннє завдань етноґрафічно-побутових описів.

Вже з самого початку входимо в круг думок сентіментального світогляду. Селянське житє близше до природи і через те може уважати ся за щасливе.[1]) „Много есть деревень на свѣтѣ, поподъ кроткимъ небомъ Малороссіи всякая деревня есть сокращенный эдемъ, гдѣ иногда не достаетъ только добродѣтели и чувствительности сердца, чтобы людямъ быть совершенно бла-

[1]) Малороссійская деревня, с. V.

женными... Миръ вамъ обитатели веси уединенной и тихой! У васъ не бушуютъ тѣ бурныя страсти, кои отнимаютъ сонъ у очей, а счастье у сердца"...[1])

Подивимось тепер, які відтїнки прибирає у сентіментального етноїрафа звичайний побутовий малюнок. Оповідається ся про слїпця-бандуриста. „Смѣйтесь или не смѣйтесь, друзья мои, а я всегда съ живѣйшимъ почтеніемъ снимаю шляпу одному слѣпцу, который съ бандурою за плечами и съ посохомъ въ рукѣ приходитъ каждое лѣто въ нашу деревню и — окруженный красными дѣвушками играетъ и поетъ имъ славныя пѣсни о богатыряхъ древняго времени!... Вдругъ — глубокія морщины лица освѣжаются піитическою живостію, бандура затрепетала въ рукахъ, длинные костистые пальцы полетѣли по струнамъ; громъ и звонъ полетѣлъ по долинамъ и рѣсницы темныхъ очей своимъ гармоническимъ движеніемъ повторяютъ каждый тактъ очаровательной музыки!... Вотъ картина, которая для любителей всего Оссіановскаго имѣетъ великія прелести!"...[2])

На закінчене уривок з коментаря до пісень. „Языкъ страсти всегда былъ и будетъ языкомъ неподражаемымъ! Прислушайтесь, какъ сей несчастный любовникъ проситъ своего друга, чтобы онъ доставилъ ему свиданіе съ его милою... Онъ готовъ имѣть его за роднаго отца, за роднаго брата, лишь бы только увидѣться со своею милою!... Довольно! здѣсь все уже сказано, и болѣе не нужно никакихъ доказательствъ!"...[3]) Не звертаючи уваги на подібні шабльонові вислови, мусимо памятати, що в основі всеж таки лежить тут прихильне становище до народньої поезії, хоч і не дуже глубоке.

Коли своєю чергою романтичні оцїнки замінили попередні сентіментальні, вже істнували щирі, хоч і не дуже глубокі симпатії до народньої поезії. Романтизм поглубив сї симпатії та підійшов до народньої поезії з иншого боку, мов доповняючи ті попередні оцїнки. Ріжницю сю можно простежити і в самих виразах характеристик. Ранїйше зустрічали трогательный, чувствительный, нѣжный: тепер натомість — порывистый, необузданный, бурный.

Ось, наприклад, кілька виразів з характеристик старовини українського народа. „Недовольство и отчасти угнетеніе свели ихъ въ одно мѣсто; а желаніе хоть скудной независимости, мстительная жажда набѣговъ и какое-то рыцарство сдружили ихъ.

---

[1]) Малор. дер., с. 20. [2]) ib. с. 76. [3]) ib. с. 125.

Отвага въ набѣгахъ, буйная забывчивость въ весельѣ и безпечная лѣнь въ мирѣ: это черты дикихъ азіатовъ-жителей Кавказа, которыхъ невольно вспомните и теперь, глядя на Малороссіянина въ его костюмѣ съ его привычками"...[1]) „Жизнь народа, всею душой своей привязавшагося пламенно, бѣшенно къ воинской славѣ и чѣмъ долѣе упивавшагося ею, тѣмъ болѣе жаждавшаго, народа, у котораго желѣзная славянская мощь достигла высшей степени разгара, своего зенита, безъ всякой посторонней помощи и сотрудничества, но при лично-собственныхъ силахъ, такая огненная жизнь"...[2])

Ся зміна літературних впливів ясно почуваєть ся в характеристиках козацтва. Тепер „козакъ вездѣ является существомъ высокимъ, но вмѣстѣ буйнымъ и дикимъ; сцена дѣйствія его покрыта туманомъ и слезами".[3]) Згадаймо хоча б сей уривок з „Запорожской Старины" — „то пѣсни юноши, коего сердце, почерствѣвши для умильнаго чувства любви, суровое, непреклонное, радуется одною радостію побѣды и добычи, питается однимъ желаніемъ битвъ, юноши, который неравнодушно взирая на гибель своихъ сподвижниковъ, съ отчаяніемъ отмщевая за смерть ихъ врагамъ, равнодушно ждетъ собственной своей участи, равнодушно, съ надеждою жить въ памяти потомства"...[4]) Можно навести ще з Бодянского такі вирази, як „широкая, безграничная козацкая или рыцарская воля", „исполинская, бездонная, адамантовая козацкая воля"...[5])

Ті ж самі нові відтїнки і в характеристиці пісень. „Малороссійскія пѣсни будучи выраженіемъ борьбы духа съ судьбою отличаются порывами страсти, сжатою твердостію и силою чувства"...[6]) „Въ пѣсняхъ и думахъ запорожскихъ все дико, подобно дубровамъ и степамъ, воспринявшимъ ихъ на лоно свое при рожденіи, — все порывисто, подобно полету урагана степнаго, подъ глухія завыванія котораго онѣ взлелѣяны, все бурно подобно минувшей жизни Запорожья"...[7]) Або сей вислов письменника: „Камень съ красноръчивымъ рельефомъ, съ историческою надписью — ничто противъ этой живой, говорящей, зву-

---

[1]) Максимовичъ, „Малороссійскія пѣсни", передмова.
[2]) Бодянскій, „О народной поэзіи славянскихъ племенъ".
[3]) Костомаровъ, „Обзоръ сочиненій писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ". [4]) Срезневскій, „Запорожская Старина", передмова.
[5]) Бодянскій, „О народной поэзіи".
[6]) Максимовичъ, „Малороссійскія пѣсни", передмова.
[7]) Срезневскій, „Запорожская Старина", передмова.

чащей о прошедшемъ лѣтописи. Въ этомъ отношеніи пѣсни для Малороссіи — все: поэзія и исторія и отцовская могила... Вездѣ проникаетъ ихъ, вездѣ въ нихъ дышитъ эта широкая воля козацкой жизни. Вездѣ видна та сила, радость, могущество, съ какою козакъ бросаетъ тишину и безпечность жизни домовитой, чтобы вдаться во всю поэзію битвъ, опасностей и разгульнаго пиршества съ товарищами"...[1]) В сїх словах Гоголя ми відчуваємо відгомін тих же самих думок, які виступають так ясно в увагах Максимовича і Срезневського.

Збірник Максимовича і „Запорожская Старина" Срезневського се два зразки оброблення етноґрафічного матеріяла.

Вище навели ми з передмови Максимовича деякі його уваги про народню поезію та наукове її студіованнє. При глубокім захопленню народньою поезією Максимович всеж таки не заплющує очи на теперішний її стан. „Переходя изъ устъ въ уста, онѣ (пѣсни) часто лишаются многихъ стиховъ, либо оные измѣняются; часто пѣсни не допѣваются или даже перемѣшиваются; такимъ образомъ постепенно отходятъ отъ нервобытнаго вида". Спостерігали се инші сучасники Максимовича, але у тих приймало се більш сумний вигляд, немов memento mori цілої української народньої поезії.

Поруч з сими увагами про плян та сістему видання, Максимович пробує намітити головні прикмети української поезії. „Пѣсни нѣжныя отличаются неподражаемымъ простодушіемъ и естественностью, которой ни мало не противорѣчать безпрерывныя сравненія. Духъ, не находя еще въ себѣ самомъ особенныхъ формъ для полнаго выраженія въ его глубинѣ зарождающихся чувствъ, невольно обращается къ природѣ, съ которою онъ, по своему младенчеству, еще друженъ и въ ея предметахъ видитъ, чувствуетъ подобіе свое гораздо явственнѣе и вѣрнѣе. По сему то находите столь частыя сравненія съ окружающею безукрашенною природою — столь частыя бесѣды съ буйнымъ вѣтромъ, д р ô б н ы м ъ дождемъ, черными тучами"... Иноді письменник йде шляхом порівнянь з росийськими піснями. „Въ русскихъ пѣсняхъ выражается духъ, покорный своей судьбѣ и готово повинующійся велѣніямъ. Русскій не привыкъ брать дѣятельнаго участія въ переворотахъ жизни, потому онъ содружился съ природою и любитъ живописать ее, часто прикраши-

---

[1]) Гоголь, „О малороссійскихъ пѣсняхъ"...

вая; ибо здѣсь только можетъ свободно излиться его душа... Посему русскія пѣсни отличаются глубокою унылостію, отчаяннымъ забвеніемъ, какимъ-то роздольемъ и плавною протяженностью“...

Ще крок і письменник переходить до вияснення загального звязку між народньою творчістю і минувшею долею. Минуле накладає свій слід на самопочуте народа і память пережитого лишаєть ся завше в свідомости потомків. Через те спокусливою для дослїдника зявляєть ся гадка — знайти в минулім причину основним прикметам народньої творчости.

Уважному дослїднику завше кидаєть ся в вічи сумний ляйтмотів цїлої української народньої поезії. Звернено увагу на се вже на початках систематичного студіовання українських пісень. Застановляєть ся на сїм і Максимович.[1]) „Возникшая подобно кометѣ Малороссія долго тревожила своихъ сосѣдей, долго перепадала съ одной стороны на другую и была только обуреваема бѣдствіями и безпокойствами, которыя не дали развиться духу народному и произвели только внутренное волненіе... Тоска, которая составляетъ важнѣйшее свойство Малороссійскихъ пѣсней, не прикрываетъ ихъ, но проницаетъ. Она отзывается во всѣхъ пѣсняхъ: даже иронія, къ коей весьма склонны Малороссіяне, часто смѣшиваются съ оною... Онѣ (пѣсни), будучи выраженіемъ борьбы духа съ судьбою, отличаются порывами страсти, сжатою твердостію и силою чувства, а равно и естественностію выраженія“...

Таким чином мета автора — осьвітити читачу етноґрафічний матеріял збірника, зауважити основні погляди, простежити в провідних гадках схему подїлу пісень, вияснити психольоґічний підклад. Вага лежить тут в самім збірнику пісень, примітки дослїдника мають лише осьвітити, пояснити сей матеріял неосьвідомленним читачам. Се дійсно „Малороссійскія пѣсни“ з примітками видавця.

Зовсїм инакше задумане виданнє Срезневского. Перша книжочка має підзаголовок — „Пѣсни и думы о лицахъ и со бытіяхъ до Богдана Хмельницкаго“. Але коли дійсно історичні пісні і думи були первісною основою видання, сей плян значно потім змінив ся. „Бытъ, нравы, обычаи, подвиги“ — се заваданнє значно поширило первістні межи видання. В першій

[1]) Всї сї уривки з передмови до видання „Малороссійскія пѣсни изданныя М. Максимовичемъ“, 1827.

книжочці ми знаходимо 12 пісень та 6 дум: в слідующій справа різко міняеть ся. Поруч з піснями та думами друкують ся і инші історичні матеріяли і заслонюють сю первістну основу. Пояснення до пісень — з початку лише з другорядним значінием — набувають тепер особливої ваги. Уривки з хронїчок і народні перекази, уступи з мемуаристів та розділи з наукових праць — се все сполучено разом задля тоїж загальної теми — вияснення минувшого житя було Січи.[1]) Так поширюють ся межі видання і з простого збірника етноґрафічних матеріялів, як у Максимовича, книжочки стають збірником ріжнородних матеріялів до характерики житя Запорожя.

І „Запорожская Старина“ і Збірник пісень дуже зацікавили тодїшню інтелїґенцію українську, але се дві зовсїм відмінні системи і починаючому етноґрафу приходилось вибирати між пляном Срезневського і пляном Максимовича. І Кулїш дав в сорокових роках „Украинскія народныя преданія“, а десять років пізнїйше „Записки о Южной Руси“.

В сїх двох виданнях богато спільного, хоч і розділяе їх ціле десятилїте. Вже обробляючи збірник „Украинскія народныя преданія“ Кулїш думав, чи не „розложить преданія такъ, какъ онъ самъ выпрашивалъ и изыскивалъ, при чемъ сами разкащики ихъ обрисуются читателю и представятъ много характерныхъ чинностей“.[2]) Се як раз і виповнено в „Запискахъ о Южной Руси“.

Значну частину свого етноґрафічного матеріялу записував сам Кулїш з народнїх уст. Цікавість до селянського побуту збудив збірник українських пісень Максимовича разом з українськими оповіданнями Гоголя, зовсїм так як було з Костомаровим.[3]) Зацікавившись Кулїш і сам почав записувати народні перекази. Робив він се з великим запалом. „Я теперь хожу, какъ пчела по сотамъ: гдѣ только встрѣчу сѣдую бороду, не отойду отъ нея безъ того, чтобъ не выжать изъ нея пахучаго цвѣтка

---

[1]) Нагадую тут задля прикладу — „Лѣтопись“ (Запор. Стар. І, 3, ст. 11—64), уривки з т. зв. Кониського, звістки з Боплана та самостійні примітки автора: „Свѣдѣнія о правахъ данныхъ грекороссіянамъ королями польськими“ або „Привиллегіи данныя Сигизмундомъ III грекороссіянамъ“....

[2]) В листї до Юзефовича з р. 1843, Кіев. Стар. 1899, II, 196.

[3]) Кулїш сам підкреслив сю спільну рису, як Збірник Максимовича однаково і його самого й Костомарова зробив „изъ народниковъ великорусскихъ народниками малорусскими“ — Новь“, 1885, № 13.

народной поэзіи или въ преданіи или въ пѣснѣ".[1]) Познайомившись з Ґрабовскими, Куліш поїхав до нього в маєтність його в Чигиринщину і думав звідти „углубляться въ разныя мѣста Украины для изысканія развалинъ народной поэзіи"...[2]) В передмові до книжки Преданій Куліш згадує, як „изучая источники исторіи южнорусского народа, не разъ объѣзжалъ обитаемыя ими губерніи для собиранія народныхъ пѣсень и преданій"...

При своїм щирім та глубокім зацікавленню народньою поезією Куліш не був етноґрафом-дослідником. Він занадто відчував поетичну цілість народнього побута, щоб відокремлювати та аналізувати: його не тягнуло до таких праць, як книжка Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи". Згадуючи свої давні етноґрафічні екскурзії, Куліш так пише в передмові до „Записокъ". „Надобно сознаться откровенно, что странствуя изъ села въ село по малороссійскимъ губерніямъ, въ періодъ моей юности, я рѣдко имѣлъ въ виду собственно науку. Меня увлекала поэтическая сторона жизни народа. Я гонялся за драмою, которую разыгрываетъ мелкими отрывками цѣлое малороссійское племя. Мнѣ нужно было видѣть постановку сельской жизни на театрѣ природы и то, что́ внесъ я въ свои записныя книжки, составляетъ только малую часть моихъ изученій, которыя управлялись постоянно однимъ только чувствомъ — неопредѣленнымъ желаніемъ увидѣть и слышать народъ въ разнообразныхъ особенностяхъ единицъ его"... Сї ретроспективні згадки підтвержують ся тепер посмертною спадщиною Куліша, думками висловленими в листї до Юзефовича з 1844 р. Ся сповідь Куліша Юзефовичу нераз викликала різку оцінку і суворий осуд, але ми не повинні забувати про тодїшню перевагу в світогляді Куліша поетичного сінтезу. „Политическая жизнь Малороссіи давно кончилась; та жизнь, которая выражается въ языкѣ, костюмахъ, обычаяхъ и пр., — назову ее хоть поэтическою, — также съ каждымъ годомъ теряетъ свою выразительность. Малороссія скоро сольется въ одно тѣло съ Россіею... Но не хорошо то, что она, разцвѣтая около двухъ вѣковъ такою сильною, такою пышною народною жизнью, при сліяніи съ народомъ русскимъ мало принесла въ него элементовъ новыхъ, выработанныхъ собственными силами во время

[1]) Листи — Кієв. Стар., 1899, II, 190.
[2]) Також.

отдѣльнаго своего существованія. Было время, когда мы, малороссіяне, въ соприкосновеніяхъ съ русскими могли бы, такъ сказать, напитать ихъ запахомъ своихъ степей, придать имъ богатства колорита своими народными красками, осіять ихъ блескомъ своей поэзіи"...[1])

З сих висловів легко побачити, щó саме в народнїм побутї, в народній творчости найбільш приманювало тодї молодого письменника. Поетичний сінтез народнього житя найбільш цікавив і через те Кулїш не відокремлює певної ґрупи етноґрафічного матеріяла, не аналізує його, але хоче навпаки намалювати, як в поетичній уяві українського народа перекручуєть ся минуле, освітлюєть ся, відміняєть ся природа, дійсне та леґендарне. Для Кулїша мало навести ґрупу, наприклад, історичних пісень та простежити в них, як памятає нарід про старовину — питаннє важне для етноґрафа, або щó памятає — питаннє історика. Кулїшу — сього за мало, він хоче навести зразок народньої псіхольоґії, народньої самосвідомости, він не тільки подає самі перекази та піснї, результат довгої працї численних поколїнь, але хоче простежити і самий процес витворення переказів і пісень. Він хоче схарактеризувати самі обставини, лїрників та кобзарів, старих людей, що переказували про історичну старовину, побожних бабусь, що оповідали про померші душі на тім світї, самі відтїнки переказів та мови.

Сей плян і виповнив Кулїш в своїх „Запискахъ". Подібно тому, як Срезневский в своїм виданню „Запорожская Старина" сполучив разом історичні піснї та думи з уривками з компіляций, з уступами з Бопляна та з власними історичними статями. „Записки о Южной Руси" містять в собі властиві етноґрафічні матеріяли вкупі з поясненнями Кулїша, з його споминами про оповідачів лїрників та кобзарів, з спеціяльними статями, наприклад Ґрабовского в другім томі.

Так перевів свій плян Кулїш в „Запискахъ", але і „Преданія" задумано по томуж пляну. Не застановляючись спеціяльно на якійсь одній ґрупі Кулїш, сполучає на 90 сторінках історичні перекази, казки, загадки, зразки народньої розмови. Ще думав Кулїш завести сюди[2]) релїґійні леґенди, але на перешкоді стала, здаєть ся, цензура і оповіданнє про померші душі на тім світї чекало аж десять років до „Записокъ". Таким чи-

[1]) Листи — Кіев. Стар., 1899, II, 199.
[2]) Листи — Кіев. Стар., 1897, IX, 406, X, 27.

ном Куліш задумав не спеціяльний систематичний збірник етноґрафічного матеріяла, як Максимович виповнив, а Костомаров — задумував, але не встиг закінчити. Куліш збирає разом зразки народніх переказів, народньої психольоґії, додаючи до сього матеріял з мемуарів („Чупрына и Чортоусъ") та власні пояснення (про гайдамаків).

Застановимось трохи на сім збірнику: „Украинскія народныя преданія". Motto з Пушкіна — „разговорный языкъ простого народа, не читающаго иностранныхъ книгъ и, слава Богу, не искажающаго, какъ мы, своихъ мыслей на французскомъ языкѣ, достоинъ также глубочайшихъ изслѣдованій"... Таким чином видавець своїм motto підкреслює фільольоґічну сторону: в звязку з сим в передмові упереджує читача, що „записывалъ ихъ стенографически, какъ пѣсни, дорожа каждымъ оборотомъ и словомъ народной пѣсни. Я позволялъ себѣ исправлять нѣкоторыя фразы только въ тѣхъ преданіяхъ, которыя доставлены мнѣ моими пріятелями, но и объ этомъ жалѣю: гораздо лучше было бы напечатать ихъ такомъ видѣ, въ какомъ они были мнѣ доставлены"... В листї до Бодянського Куліш зауважив — „я сохранялъ частности выговора, свойственныя разнымъ провинціямъ" — знов таки спеціяльне бажанне заховати відтїнки місцевої розмови.[1])

„Преданія" поділено на 3 відділи: „преданія историческія, преданія фантастическія и смѣсь". Зміст першого віддїла ясний з заголовка; другий — „преданія фантастическія" містить в собі казки, з котрих першу — „Кирило Кожемяка" — можна зачислити до попереднього віддїлу — переказів історичних. Остатнїй віддїл — „Смѣсь" — містить зразки народньої розмови (3), „Не любо — не слушай", „Загадки"...

Під записами звичайно занотовано, де який переказ записано. Тут читаємо детальні пояснення: „разсказывалъ Климъ Бѣликъ въ Кумейкахъ Кіевской губ."; „Омелько Каплаухій, въ Суботовѣ"; „пріятель Таранухи бондарь въ Смѣлой"; „Харко Цехмыстеръ въ Черкасахъ".[2]) Иноді більш загально: „разсказовалъ одинъ старикъ-нищій въ Кіевѣ"; „одинъ старикъ возлѣ Канева"; „тамъ-же другой старикъ"... Або загальне означенне місця — „разсказывали въ Мотренинскомъ манастырѣ"; „разсказывали въ Мартиновкѣ"...

---

[1]) Листи — Кіев. Стар., 1897, IX, 405.

[2]) Спомини Куліша про Погорілого і Тарануху — Записки о Ю. Р., I, ст. 93, 99.

Розглядаючи сї нотки під поодинокими переказами можно легко простежити, де сам Куліш записував свій етноґрафічний матеріял. Київ, Канев, Кумейки, Корсун, Звенигородка, Суботов, Черкаси, Сміла, Александровка — маєтність Грабовського, Мотренинський манастир, Мартинівка — Черниг. ґуб.

Доставили Кулїшу перекази для його видання — В. М. Білозерський, Т. Г. Шевченко, А. В. Маркович, П. Е. Чуйкевич — звичайно з поясненнєм, де ті чули сї перекази й від кого. Шевченко передав Кулїшу переказ про Запорожців.

Історичних переказів заведено всього 45, але між ними знаходимо уривки з дум та пісень, або й цїлу пісню — про Швачку.[1]) Як взагалї етноґрафічний матеріял „Преданій", пісня ся наведена тут в народнім переказї про колїїв, що відсижували ся в лозах: кілька вступних прозаїчних рядків, пісня, та на кінцї — запитаннє слухача, чи співали гайдамаки пісень на походї, з відповідю, що співали лише сидючи в вязницї.

Зґруповано сї перекази коло окремих історичних імен та подій, кілька переказів звязаних з іменем Б. Хмельницького, більш про Запорожців, найбільш усього присвячено гайдамакам. Оповідання про гайдамак заведено звичайно під прізвищами окремих ватажків — „Шелестъ, Лусконигъ, Гныда и Зализнякъ", „Максымъ Шыло", „Вовчокъ". Иноді — окремі події — „Гайдамакы въ Черкасахъ", „Гайдамакы въ Мотренинскомъ монастырѣ", а то як окремі випадки — „Наймытъ Гайдамака", „Гайдамака и пасичныкъ". З польського недрукованого мемуара наведено оповіданнє про Чуприну та Чортовуса, але оброблено його в стилю народнього оповідання.

Хронольоґічно народні перекази починають ся з оповідання про Київську золоту браму та про Кирила Кожемяку і доходять до кінця XVIII в. Поруч з довгими, як наприклад про Шелеста зустрічаємо і зовсім маленькі перекази, як наприклад сей „Якъ ставъ Хмельныцькый надъ Случчу, на гори, то обобравъ своє військо такъ, що не зосталось у Козакивъ грошей, ни въ кишени, ни зашытыхъ".[3])

Деякі з сих переказів фіксіровані топоґрафічно, такі, наприклад, „Урочища въ Смѣлой" та „Урочища въ Звенигородкѣ" — спомини та перекази звязані з тими або иншими місцевостями. Занотуємо ще між історичними переказ про „Жи-

[1]) Преданія, ст. 43. [2]) Преданія, ст. 3, 5, 36.
[3]) Преданія, ст. 2, 4, 41, 42, 46, 60.

довскіе откупы" — маленьку згадку про арендарів, бравших на аренду церкви. Цікава також економічна замітка — „Прежнія времени въ Украинѣ" — згадки старого діда про грошові датки і натуральні повинности з селян в минулих часах, про економічний добробут та про ціни, з загальним осудом — добре було жити, теперь-то вже стало погано...[1])

Пояснень видавця не дуже богато. Деякі примітки пояснюють окремі місця оповідань, наприклад, про ворожбитство — „народъ каждому своему лыцарю приписываетъ характерство, т. е. чародѣйную науку воевать. Въ словѣ навченъ здѣсь разумѣется наученъ характерству"[2]) або під переказом про Степана Плахту читаємо: „это тотъ же самый Семенъ Палій, переименованный народомъ, видно по ошибкѣ; Мазепа является здѣсь Мазепенкомъ"...[3]) Ширше поясненнє лише одно під тим же переказом про Степана Плахту — се коротенький екскурс про гайдамаків та взагалї про походженнє гайдамацтва на тлї тодїшнїх відносин національних, економічних і релїґійних. „Не смотря на то, что украинцы въ XVII в. выгнали изъ Украины католиковъ, въ XVIII в. католики опять были господствующимъ классомъ народа въ этой странѣ, ибо Россія не могла удержать за собою всѣхъ земель отвоеванныхъ у Польши козаками и уступила Полякамъ всю Украину праваго берега Днѣпра, удержавъ за собою только Кіевъ"... Далї згадує видавець про аренди, як Поляки-магнати „отдавали свои села въ аренду жидамъ и мелкой шляхтѣ, старавшимся всѣми мѣрами выжать изъ крестьянъ побольше доходу или же управляли своими имѣніями посредствомъ губернаторовъ (управителей), экомовъ, лѣсничихъ и т. п., все шляхтичей позволявшихъ себѣ всякія наглости съ крестьянами для своего обогащенія. Господство ихъ поселяло къ нимъ глубокую вражду въ украинцахъ. Къ сему присоединялось еще насильственное введеніе Поляками въ Украинѣ Уніи"... Таким чином сполучали ся разом обставини та впливи національні, релїґійні, соціяльні і економічні та підтримували споконвічну опозицію проти ворожого режіма...[4])

Треба признати взагалї, що перекази про гайдамак найбільш цільна і цінна частина сеї збірки „Преданія"...

---

[1]) Преданія, ст. 63 (дата запису — 12/VIII 1843).
[2]) Преданія, ст. 7. [3]) Преданія, ст. 8.
[4]) Преданія, ст. 10—11.

З сього коротенького перегляду змісту можно зауважити, що тут в „Преданіях“, як пізнійше в „Записках“, Куліш відходить в своїм пляні видання від звичайної схеми етноґрафічних збірників і можливо се було не без впливу „Запорожско-ї Старин-и“ Срезневского.

Збірничкови „Преданія“ надавав Куліш велике значіннє і дуже його високо оцінював. В листах до Юзефовича та Бодянського Куліш пише — „мое собраніе народныхъ преданій просто superbe“, „я сообщу Вамъ сокровища, о которыхъ существованіи Вы и не думали“...[1]) Тим більш непокоїла Куліша цензура: пришлось було викинути назву „Унія“, відрізати кінець в переказї про Степана Плахту та затерти згадки про Потьомкіна в переказї „Очаковская бѣда“.

Окрім того Куліш думав завести в сей збірничок релїґійні леґенди, але з'явили ся перешкоди від духовної цензури і гадку про се було залишено, хоч Кулїшу дуже подобали ся леґенди, наприклад оповіданнє про померші души на тім світї, яке Куліш рівняв до леґенд, що вплинули на „Divina comedia“ Данте.[2])

Друк в „Чтеніяхъ“ поменшив сї цензурні трудности, але всеж таки Бодянський не хотїв лишати нїчого небезпечного і деякі зміни Кулїша задля цензури перейшли і в друкований текст „Преданій“. Релїґійні леґенди так і не були надруковані.

Підготовляючи до друку „Преданія“ Куліш обдумував ще оден величезний плян. Плян спільного видання великих етноґрафічних збірників, де були-б сполучені разом матеріяли ріжних збираців. „Будетъ отраднымъ явленіемъ, что пять профессоровъ различныхъ университетовъ, раздѣленныхъ другъ отъ друга огромнымъ пространствомъ дѣйствуютъ, какъ одна душа!“ Се пять професорів — Максимович, Костомаров, Метлинський, Срезневский, Бодянський та сам Куліш.[3])

В листї до Бодянського Куліш пише, що він вже умовив ся з Костомаровим, Метлинським, Срезневским сполучити разом всї окремі збірники пісень і видати оден спільний великий збірник пісень.[4]) „Мы соединили свои сборники украинскихъ пѣсенъ въ одинъ и теперь занимаемся указаніемъ всѣхъ варіантовъ по разнымъ спискамъ такъ, чтобы ни одно слово не по-

[1]) Листи — Кіев. Стар., 1897, IX, 404.
[2]) Листи — Кіев. Стар., 1897, IX, 406, X, 27.
[3]) Листи — Кіев. Стар., 1897, IX, 406.
[4]) Листи — Кіев. Стар., 1897, IX, 403 (VIII, 1846).

гибло“. Далї Кулїш признаєть ся, що на Максимовича мало реальних надій: він сам не видає своїх збірників, але не дасть і иншому для видання. За те Кулїш сподїваєть ся зацїкавити сим Бодянського. „Но Вы, я увѣренъ, присоединитесь къ намъ. Въ такомъ случаѣ, подъ каждою пѣснею прошу васъ означить уѣздъ, въ которомъ она записана и кѣмъ, если можно, и прислать ваши пѣсни мнѣ“. Для історичних пісень обіцяв свою редакцію Срезневский, якому і думали передати усї історичні пісні. По закінченню окремих відділів Кулїш думав самому переглянути ціле виданнє і дати загальну вступну статю.

Так уявляв собі Кулїш цїлу систему видання етноґрафічного збірника, але не здійснились сї пляни Кулїша. Передовсїм Бодянський не згодив ся дати свої пісні для спільного видання. На відмову Бодянського відповідає Кулїш дуже лагідно, але не зовсїм спокійно — „отказъ въ сообщеніи мнѣ пѣсенъ не только не огорчаетъ меня, но восхищаетъ. Печатайте“.[1]) Він навіть думає, чи не передати цїлої справи до рук Бодянського: „можетъ быть и я склоню Срезневского и Костомарова передать Вамъ нашъ сборникъ“. Разом з тим Кулїш робить деякі уваги що до технїки етноґрафічного видання: „только, ради Бога, отмѣчайте, гдѣ какая пѣсня записана и не составляйте изъ двухъ одной“...[2])

Але сї поради Кулїша лишили ся без здійснення. Бодянський не видав свого збірника пісень і не дав можливости иншим скористати ся сим коштовним збірником.

Суперечки і непорозуміння виникли також між співробітниками Кулїша. З Харкова не присилають йому обіцяного вже етноґрафічного матеріялу і палкий Кулїш обурюєть ся: „какъ гнусна такая недовѣрчивость, необщительность и какая то безсмысленная любостяжательность“...[3])

Костомаров справдї дав свої пісні, а Срезневский зовсїм відійшов від сеї справи: у Кулїша лишили ся від Срезневского неприємні враження.[4])

Взагалї сей ґрандіозний, але нездійснений плян лишив в душі Кулїша сумні спомини. Десять років пізнїйше він згадував про се в листї до тогож Бодянського.[5]) „Я служилъ Вамъ

[1]) Листи — Кіев. Стар., 1897, IX, 407. [2]) ibid.
[3]) Листи — Кіев. Стар., 1897, X, 28.
[4]) Листи — Кіев. Стар., 1897, X, 35.
[5]) Листи — Кіев. Стар., 1897, XII, 460.

вѣрно и правдою по этой части, пока не явились люди, которые нашли средства обнародовать эти драгоцѣнные памятники нашей старины. А приступайте къ печатанію Вашего сборника, я Вашъ покорнѣйшій слуга и уже тогда никому не дамъ. Вѣдь я сперва давалъ Максимовичу — медлитъ и медлитъ; потомъ Срезневскому — медлитъ и грабитъ, потомъ Вамъ — выжидаете и выжидаете. Я вездѣ суюсь съ своими находками, я не жадничаю, не придерживаю у себя, у меня нѣтъ того, чѣмъ бы я не готовъ былъ снабдить каждаго, работающаго для общей пользы, и потому не смотрите на меня, какъ на нѣкоего отступника. Я все тотъ же, что и въ 1846 г.“...

Так лишив ся без здійснення плян Куліша. Лише виданнем „Труды этнографическо-статистической экспедиціи“ Чубинського виповнено по иншому сей цінний плян спільного розроблення несчисленого богацтва української народньої творчости.

Студії

над галицько-українськими граматиками XIX в.[1]

Написав ***Михайло Возняк.***

I. Вступ.

В „Предислові-ю къ любезнымъ Читателемъ“ до рукописної граматики: „Руская практичная Грамматіка“ — „написанна Іоанномъ Малѣцкимъ Учителемъ трівіалного училыща, въ Угновѣ 1848 года“ довідуємо ся про ось які прінціпи, яких держав ся автор при укладанню своєї граматики: „При уложеніи сего незначного дѣла моего употребилемъ средною пути между церковнымъ и малорусскомъ галицко-гражданскомъ языкомъ; цель или намѣреніе мое въ томъ было тое(,) абы малорускій галицко-гражданскій языкъ, языку церковному приближити можна, тои убо языкъ есть правдивій источникъ, изъ которого всѣ славяне: Чехи, Моравцѣ, Серби, Волохи, Россіане, Поляки и инныи черплютъ, и который нашъ малорускій галицко-гражданскій языкъ до великого совершенства то есть досконалости привести можетъ“.[2])

Чому автор вибрав таку „средную путь“ межи живою мовою а мертвою церковщиною, поясняє нам у кінцевій статї: „Еще чтось о рускихъ провѣнціалѣзмахъ“. „Розмавляючи разу едного, читаємо в сїй статї, съ певнымъ розумнымъ, добродушнымъ(,) до того еще жартобливымъ, ученымъ и остроумнымъ русиномъ о власностехъ нашего языка руского, запыталемъ его: Откуду или звѣтки то ся выразы, то есть, слова: мѣй, твѣй, вѣнъ, нѣжъ, вѣзъ, стілъ, пѣдъ, сніпъ, вѣлъ, кѣтъ, кѣнь — и много инныхъ безчисленныхъ

[1]) Читано на семінарі Проф. Дра К. Студинського.

[2]) Рукопись сеї граматики находить ся в Бібліотецї „Народного Дому“ у Львові (АСП. ч. 306).

взяли, когда они: мой, твой, онъ, ножъ, возъ, столъ, подъ, снопъ, котъ, конь вымавляти и писати ся повинни. Но онъ менѣ на тое отповѣлъ, же правдивои причини того не знаетъ, еднакже домыслятн ся можна, же есть правдивій плодъ или племя жидовъ; когда бовѣмъ въ перейшлыхъ вѣкахъ жуди (sic) Корчмы, млыни, ставы а наветь и церквы арендовали, рускій народъ, особливе по селахъ, будуче уярмленъ жидамъ мусѣлъ служити и голдовати. Тогда жидъ маючи слугу русина и хотяще его о чтось запытати ся, такъ до него кликавъ или заговорилъ: Іванъ, а де мѣй нѣжъ; а де твѣй розумъ; а де вѣнъ пѣшовъ; намасти вѣзъ; положи сніпъ; запрѣжи кѣнь; постирай стілъ; выжени кѣтъ на двѣръ; а то ты мѣдъ и горѣлку выпилъ, бо ти шось нѣсъ почервонѣлъ и проч. — Тіи слова или выразы вкрадали ся найперше между слугъ жидовскихъ русиновъ, потомъ помало между селянъ русиновъ часто въ корчмѣ (коршмѣ) сѣдящихъ, на остатку незначне и до насъ писменниковъ (sic) загостили. — Можнажъ такихъ словъ въ писмѣ уживати; есть же намъ ȏ въ літературѣ потребное? — Останьможъ нашой красной славенно-руской Етімолоґіи вѣрными, а упевняю, же ся безъ тыхъ непрошенныхъ гостей и въ галицкомъ руско-гражданскомъ языцѣ обыйдемо“.

Я навмисно навів сї дві виписки, бо вони mutatis mutandis, як не можна краще, характеризують погляди більшости україньского загалу в Галичині на протяг яких пятидесяти літ у граматичній літературі, а ще й доси в поглядах на правопись у одної частини української суспільности в Галичині, яких провідники ролю церковщини замінили на великорущину. Між історично-культурними обставинами, в яких треба шукати такої розвязки граматичного питання у галицьких Українців, одно з перших місць займає той факт, що в відродженню галицької України взяло таку визначну участь духовенство, так тїсно звязане з церковно-славянською мовою. Видно се найкраще по закордонній Україні, де православне духовенство не могло відогравати так великої ролї в відродинах своєї вітчини, як в Галичині уніятське. В закордонній Україні в одній з перших граматик мужицької мови — граматиці Павловського — в основу взяв автор народню живу мову. Тою самою дорогою пішли й пізнійші дослїдники української мови, Українці і Великороси, Срезневський, Лавровський, Максимович, Даль, Потебня, Михальчук, Житецький, Тимченко і и. А „у Галичині, каже Драгоманів, не тільки Лозінский, Левицкий, але й Головацкий и Осадця не посміли узяти за основу своіх виводів граматичних малоруску простонародню мову, а намішали з нею у свої граматики и церковних и россійских елемен-

тів".[1]) Хоч і не можна ставити на рівні Левицького та Лозинського тай хоч Головацький не далеко відбіг від Лозинського, все таки основна думка вірно підхоплена Драгомановим.

Другою причиною недопускання живої мови до галицьких граматик української, sit venia verbo, мови був за сильний вплив граматики Смотрицького, яка, як звісно, через двіста літ по своїм виході була шкільним підручником не тілько на Україні, Білоруси та Московщині, але й у південній Славянщині. Вкінці трета причина сього явища — се своерідний аристократизм, бажанне відрізнити ся від маси простолюдя, чи, як дехто хотів, „пастухів" письменною мовою, а таку можна було найти, як не в польських, то в церковних книжках і — великоруських, тим більше, що політичні, церковно-культурні і суспільні обставини промощували дорогу великорущині до Галичини.[2])

Та випадки шукання образованої мови в великорущині були в першій половині 19 віку спорадичні, стали частійші щойно в другій половині тогож століття. За то дуже часто була в тім часі образованою мовою освіченої української суспільности в Галичині в слові і письмі польська мова, а побіч неї здобувала собі ширше чи вузше приложенне до житя і церковно-славянщина. Про відносини церковно-славянської мови до народньої української довідуємо ся з „Rozprawy o języku ruskim" Могильницького, в перекладі Набеляка[3]), але першим, що прилюдно в граматиці дав менше-більше заокруглений погляд на ту справу, був Лучкай Михайло. Та до часу появи як статї Могильницького, так граматики Лучкая три галицькі Українці працювали над написанием систематичних підручників граматики української мови. Се були: згаданий Могильницький, Петро Паславський і Лаврівський Іван.

II. Граматики Паславського Петра й Лаврівського Івана; значінне Івана Могильницького в відродинах Галицької України, ґенеза й замір видання його граматики.

Петро Паславський[4]) написав „Скорочену руську граматику", якою користував ся „первый нашъ языкословъ Іосифъ Ле-

[1]) Література российска, великоруска, украінска и галицька. Правда, 1873, ч. 21, стор. 715—716.

[2]) Пор. дра Іл. Свенціцкого: Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. Спб. 1906.

[3]) Czasopismo naukowe księgozbioru im. Ossolińskich, Львів, 1829, зошит III, стор. 56—87.

[4]) Родив ся 1792 р., син дяко-вчителя у селї Лавах коло Ярослава. Власними трудами покінчив середню і вищу школу 1818 р., ви-

вицкій".[1]) Не богацько відомо також про граматику Івана Лаврівського. Її рукописи доси не віднайдено. Заголовок у німецькім перекладі її такий: Versuch über die Sprachlehre der Ruskischen Sprache, wie solche sammt ihren Unter-Mundarten in den Königreichen Galizien und Lodomerien gesprochen wird. Сповіщаючи Кеппена про повищий загаловок своєї граматики арґументував Лаврівський: Die Ausdrücke: Rusniak, Rusniakische Sprache, darf ich nicht brauchen, indem sie beide hierlandes eine Verachtung hindeuten, und die obige Sprache gemeiniglich рускїй ıазыкъ genannt wird. Der Ausdruck: russische Sprache ist dem россїйской ıазыкъ vorbehalten.[2]) З уваги на се, що Лаврівський узгляднював у своїй граматиці українські діялекти в Австрії, подам його відомости з обсягу сеї діялектольоґії, уділені ним Кеппену 1822 р.: 1) в ярославськім окрузї коло Сонча (Sandetz) хóдино, хóйди, коло Дуклї — пóйдино, пóйди; 2) коло Балигорода в сяніцькім окрузї — ходьлем, подьлем; 3) коло Сможа та Стрия — велика грубість у виголошуванню, тверді букви; 4) та ще грубше (твердше) близько Буковини (а в самій Буковинї говорять „болѣе по руснякски, смѣшивая оное съ молдаванскимъ"); 5) коло Перемишля змішано з польським: поѣдемо телегою; поѣхавъ (польське); 6) „чистѣйшее нарѣч." на Поділлю коло Тернополя, Збаража. В Угорщинї три або й більше українських нарічій.[3])

Хотяй ще 1822 р. згадував Лаврівський в листї до Востокова о своїй граматиці „близкой окончанія, языка карпаторусскаго съ его

святив ся і став парохом у Боратинї коло Ярослава. В два роки пізнійше повдовів, а в марцї 1821 р. за стараннєм Ів. Снїгурського вислав його митр. Левицький на сотрудника парохіяльної церкви св. Варвари в Віднї, де по Снїгурськім був парохом старенький о. Іван Фогороший (автор „Рѹсько-оугорск-oї їлї мадѧрск-oї Граммaтик-и, виданої у Віднї 1833 р.). 1835 р. став парохом, а 1844 почесним крилошанином. Згинув під ударом сокири з рук местника-дяка 24 червня 1846 р. (Б. Дїдицький: Михаилъ Качковскій и современная галицко-русская литература. Ч. I. Львів, 1876, ст. 79—80).

[1]) Дїдицький, op. cit., ст. 80. Рукописи сеї граматики, як і великого збірника „руських проповідий" Петра Паславського, списані ним читкою скорописею, зберігали ся довший час у його брата о. Гаврила Паславського, пароха Рави руської, який від часу ґімназії навіть до покінчення богословія в 1833 р. жив і виховував ся в домі тогож свойого старшого брата в Віднї. Дїдицький видів ті рукописи 1848 р.; пізнійше 1863 р. згоріли вони підчас великого пожару в Раві (ibidem).

[2]) I. С. Свѣнцицкій, Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси. I. (Львів, 1906). Ст. 140. Лист датований 1823 р.

[3]) Ibidem, ст. 124. (Кеппена „Путевыя Записки 1821 и 1822 года").

діалектическими отличіями"[1]), щойно „godna uwielbiania troskliwość Prześwietnego Zakładu narodowego imienia Ossolińskich i Szanownego Muzeum narodowego czeskiego", що допитували ся за виданнєм „na widok publiczny mownika (besidosłowa) języka ruskiego", викликали в Лаврівськім „popęd i czucie do jak najprędszego ukończenia pomienionego besidosłowa, którego tylko małej części składni brakuje".[2]) Так писав Лаврівський 8 червня 1832 р. до директора Інституту Оссолїнських Слотвіньского, в якого інформував ся про сю справу Вячеслав Ганка. Пишучи про ріжні перешкоди: урядованнє, перенесеннє зі Львова до Перемишля і обтяженнє ту ріжними та численними обовязками, які загамували його роботу, заявляв він, що зачав писати свою граматику перед 17 лїтами, отже 1815 р. На запитаннє про вихід граматики української мови Могильницького відповів, що про се нїчого не чути й вона „podobno w ciemnym zakątku zapomnienia na zawsze spoczywać będzie". За то може вийде небавком подібна книжка Лаврівського, бо він „jeszcze w roku 1815 zaczął pisać grammatykę (besidosłow) języka ruskiego i to dało powód X. Mogilnickiemu do przedsięwzięcia podobnéj pracy"[3]) Чи Могильницький зачав писати свою граматику в благородній емуляції з Лаврівським, що в часї свойого ректорства, а саме між роками 1814—1820, підіймив ся учити питомців українського письма та граматики й церковно-славянської мови[4]), чи приневолило його до того заснованнє товариства, так тїсно звязаного з його іменем — наслїдок той сам. Нема даних також ствердити, чи скінчив Лаврівський свою граматику української мови, якої посїдав „основне знаннє", бо „її навчив ся цїнити від дитинства, в нїй виголошував проповіди, нею конверзував".[5])

Що Могильницький[6]) не тілько зі самої емуляції з Лаврівським, як се виходило би з листу його до Слотвіньского, почав

[1]) Переписка А. Х. Востокова, ст. 35, № 12.

[2]) В. А. Францевъ, Письма къ Вячеславу Ганкѣ изъ славянскихъ земель. (Варшава, 1905), ст. 919. [3]) ibidem.

[4]) М. Тершаковецъ, Галицко-руске лїтературне відродженє. (Львів, 1908). Ст. 12.

[5]) Йос. Левицький, Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien. (Перемишль, 1834), перший бік посвяти книжки Лаврівському.

[6]) Іван Могильницький*) уродив ся 1777 р. По скінченню теольоґії у львівськім унїверситетї оженив ся з дочкою пароха Болонович Анною

*) Біоґрафічні вістки: Новыя данныя до біографіи Іоанна Могильницкого. Ю. Ж(елехівський) (Новый Галичанинъ, Львів, 1889, ст.

писати граматику української мови, але був ту також глибший, ідейнійший підклад, доказом сього третїй параґраф першого українського просвітного товариства в Галичині, затвердженого цїсарем Францом I 5 липня 1816 р. „Вже з першого параґрафу видимо, читаєть ся там, що книжки мають бути так написані, щоби „etiam rudis plebecula usum eorum facere valeat; itaque societas opera sua sermone vulgari per pagos et vicos usitato atque stilo simplicissimo elaborabit“. Вправдї на цїлком народню мову не зважило ся товариство, бо „duros loquelae plebeae errores vitabit, et explanationes suas ita elucubrabit, ut a simplicissimo quoque facie (sic!) quidem intelligantur, ad elegantiorem tamen sermonem omnino vergant, ut hoc modo et sermo plebeius indirecte lice(a)t perfici, et plebs elegantiori loquelae assueta facilius dein illa intelligere valeat, quae pro publico divino officio in Ecclesiis legi atque

Марцїнкевичівною і одержав висвячення 1808 р. Зразу був парохом у Дроздовичах, а потім став ніжанковецьким деканом. 23 мая 1817 р. підніс його перемиський епископ, тодї уже номінат-митрополит Михайло Левицький, до гідности крилошанина соборного перемиського крилоса. На тім становищі застав його нововибраний в 1818 р. епископ Іван Снїгурський, що слїдом попередника повірив йому верховний надзір над школами в своїй епархії. Заразом іменовано його кустосом капітули.*) Умер 1831 р. 24 червня на холеру**), що позбавила тодї саму перемиську епархію 70 священиків. Будучи бездїтним, приймав Могильницький у свій дім на виховання сироти-дївчата по далеких свояках, вінував їх і віддавав заміж за укінчених богословів. Перед смертию записав каменицю у Перемишлї в ринку під ч. 2, де мешкав, руській капітулї на стипендії для 15 бідних учеників перемиської ґімназії, синів і сиріт по священиках, але застеріг доживотне користання для своєї жінки та її матери. Жінка, яка небавком умерла, записала на фонд для сиріт і вдів по руських священиках перемиської епархії 800 дукатів.***) Їїж мати умерла в глубокій старости коло 1840 р. Біблїотеку по Могильницькім упорядкував і списав з поручення епископа Снїгурського Йосиф Лозинський.****)

142). Ів. Левицький, Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820. (Львів, 1903), прим. на ст. 30—32.

*) Schematismus перемиської епархії на 1828 р., де Могильницький має такі почести: „P. Rmus D. Ioannes Eques de Mogilnicki, Cathedral. Ecclesiae Premisliensis Custos, Consiliarius et Referens Consistorii, Superior Inspector scholarum nationalium, Examinator Dioecesanus“.

**) Schematismus перемиської епархії за 1833 р.

***) В. З б(оровський), О фондѣ для сиротъ и вдовицъ по русскихъ священникахъ. (Вѣстникъ, 1852, ч. 90).

****) Автобіографическіи записки Іос. Лозинского. (Литературный Сборникъ, Львів, 1885, ст. 115).

decantari solent, quaeve in Psalmis et Hymnis altiori stylo compositis consistunt"[1]), але попуск для народньої мови був значний в порівнанню з дотеперішньою традицією. Що новозасноване товариство було вихідною точкою для Могильницького писати граматику, промовляє за тим просьба митрополита Левицького до ґубернатора ґрафа Тааффе з 18 вересня 1823 р. о дозвіл друку для граматики.[2])

Коли я одержав 31 серпня граматику „der ruthenischen Sprache", писав митрополит, розглянув я її докладно тай ось до чого додумав ся. Науку релїґії здавна удїлюють вірним грецького обряду на селї в українській мові. Уживанне сеї мови стверджено цїсарським рішеннєм з 12 цьвітня і ґубернії з 22 мая 1818 р. ч. 24.852 при навчанню релїґії греко-католицької молодежи в усїх народнїх школах Галичини та Буковини, а одвітно дальшому змістови найвищої постанови що до народнїх шкіл, до яких ходять тільки дїти греко-католицького обряду, там повинна відбувати ся уся наука „in der ruthenischen Sprache". Таке порішенне справи веде за собою конечність в сїй цїли зладжених підручників в українській мові.

Недостачу таких книжок відчувано дуже вже від давна в обох греко-католицьких дієцезіях, перемиській і львівській, тому митрополит ще як перемиський епископ постарав ся о заложенне товариства, „dessen Geschäft es wäre homiletische, katechetische und sonstige Werke religiösen und moralischen Inhalts, zum allgemeinen Gebrauche der gr. kath. Seelsorger bei ihren geistlischen Lehren in der Kirche, und bei dem Religionsunterrichte der Jugend in den Pfarrschulen, in der ruthenischen Sprache zu verfassen". Згадане товариство „Priesterverein" затвердила цїсарська канцелярія рішеннєм з 5 липня, а ґубернія 2 серпня 1816 р. ч. 33.517. Письмом з 3 січня 1817 р. ч. 1 предложив митрополит ґубернії відпис статуту товариства разом із виказом того, що зробило товариство протягом 1816 р.

„Von der Richtigkeit der Sprache, арґументував далї Левицький зглядно Могильницький, який певно сам укладав сю просьбу, hängt auch die Richtigkeit des Unterrichtes überhaupt und des Religionsunterrichts insbesondere ab. Die Arbeiten des Priestervereines wurden seit Anbeginn nicht wenig dadurch gehemmt, dass es an einer Gram-

---

[1]) Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку. (Львів, 1902), ст. 260.

[2]) Перебіг старання о дозвіл друку подаю завдяки проф. Студиньському на основі Його копій одвітних просьб і повідомлень, які будуть пізнїйше опублїковані.

matik der ruthenischen Sprache fehlte, da doch Regeln einer richtigen Aussprache und eines richtigen Schreibens nothwendig waren, um in dem zum allgemeinen Unterrichte zu verfassenden Werke die Fehler der gemeinen Aussprache zu vermeiden und durch richtige Redensarten die Begriffe des Unterrichts richtig zu entwickeln. Wegen Mangel einer ruthenischen Grammatik ist auch der Religionsvortrag der Seelsorger an ihre Pfarrlinge in der Kirche, nicht immer sprachrichtig, und daher oft der Richtigkeit der Religionsbegriffe nachtheilig".

Зарадити сїй подвійній потребі підіймив ся перший член і голова сього товариства, розуміеть ся Могильницький, вже 1816 р., який „die gegenwärtige Grammatik der ruthenischen Sprache, nachdem er die Natur, die Eigenheiten, und den gewöhnlichen Gebrauch dieser Sprache durch mehrere Jahre sorgfältig beobachtet, geprüft und mit den in verschiedenen in älteren theils gedruckten, theils geschriebenen ruthenischen Werken und Urkunden vorkommenden Redensarten verglichen hatte, mit Zuhilfenehmung der Grammatiken sowohl der slavischen Ursprache, als anderer Schwestersprachen, der böhmischen, pohlnischen, russischen etc. welche sämtlich nebst der ruthenischen von der slavischen abstammen, zu Stande gebracht".

Зладжена Могильницьким граматика відповідае визначеній цїли й тому просив митрополит о „imprimatur" і дозвіл на видрукуванне її. З просьбою о „das gesetzliche imprimatur im vorgeschriebenen Wege" удав ся також епископ Снїгурський письмом з 12 жовтня 1823 до львівського „Bücher-Revisions- und Censur-Amt-y".

Згаданий уряд предложив рукопись Могильницького в 68 аркушах і 8 таблицях ґубернії „zur Veranlassung der Censur". В залученім письмі з 21 жовтня 1823 р. мотивовано сей крок недостачею цензора „für russische Schriften" і просило ся передати рукопись „der k. k. Centralcenzur zur Censurierung", як що ґубернїя не вважала би відповідним в тім разї її „dem hiesigen gr. kath. Metropolitan-Consistorium oder einem bestimmten Individuo aus der hiesigen ruthenischen Geistlichkeit zur Censur anzuvertrauen", бо правдоподібно навіть у Віднї нема жадного спеціяльного цензора для письм в українській мові. З ґубернії повідомлено письмом з 23 жовтня 1823 р. ґрафа Седлнїцкого, що граматику переслано митрополитови „zur Vergutachtung in Absicht auf die der Auflage dieses Werkes etwa im Wege stehenden Bedenken". „Da solche für den unbedenklichen Inhalt dieses Werkes hinlänglich Bürgschaft gewährt, so (glaubt er) auf die Druckbewilligung derselben antragen zu können". Рівно-

часно прошено митрополита піддати граматику докладній цензурі і прислати результат сього цензуровання.

Митрополит видав прихильне ореченне, як виходить з письма ґр. Седлніцкого до ґр. Тааффе з 20 січня 1824 р., писаного з Відня, куди вкінці відіслано рукопись до тамошньої цензури. Ґр. Седлніцкий доносив, що рукопись „einer Grammatik der ruthenischen Sprache mit der Eröffnung danknehmig“ звертае, „dass auch (мое підчеркненне) nach h. o. Prüfung der Drucklegung dieses Manuscripts kein Hindernis entgegen stehe“. По такій опінії президента віденської „Polizei-Hofstelle“ звернув рукопись Сахар 10 лютого 1824 р. з повідомленнем, що друкови рукописи не стоїть нічого на перешкоді.

Та до друку граматики не прийшло. Що саме перешкодило тому, певно не знати. Видання сеї граматики домагав ся уже Шашкевич Маркіян, зазначуючи, що еї „wspaniałomyślny właściciel włoży na nas dług najszérszej wdzięczności co rychlejszém jej wydaniem“.[1]) Властителем рукописи був митрополит Левицький, якому й дорікав Осип Левицький, що від 12 літ не спроміг ся зібрати 200 зр., аби її видати, коли вже іронія судьби хотїла, що Могильницький написав граматику, „allein nicht zum Gebrauche des Volkes, noch um selbst Gewinn damit zu machen“, бо не видрукував її на свій кошт помимо великих грошевих засобів.[2]) Лозинський боронив митрополита тим робом, що причиною невидання граматики уважав се, що вона „den gegenwärtigen Bedürfnissen der russischen Mundart nicht mehr entspricht“.[3]). Глузуючи відповів на таку оборону Левицький, що софістеріею е говорити таке, щоби українська мова від 1831 р. (Левицький помиляв ся, граматика була готова 1823 р.) до 1843 р. так сильно виобразувала ся або дізнала таких змін, щоби в 1843 р. не можна було ужити граматики з 1831 р. Ту й навів дійсну причину непоявлення граматики Могильницького — скупство митропо-

---

[1]) М. Шашкевич, Азбука і abecadło. (Перемишль, 1836), ст. 19.

[2]) Доля галицко-руского языка (Денница, Варшава, 1843, ст. 192—193). В перекладі на німецьку мову появила ся ся статя в „Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft“ Йордана за 1844 р. п. з. „Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur“, (ст. 207).

[3]) Bemerkungen über den Artikel: Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, Jahrbücher, 1845, ст. 26. Що се статя Лозинського, признаеть ся до того він сам у своїй автобіоґрафії: Автобіографическія записки Іос. Лозинского, op. cit., ст. 119).

лита, який не хотів видати її власним накладом, але в дорозї передплати, яка, як виходить зі сього, не обильно плинула.

Одначе не лише товариство українських священиків для видавання українських книжок катехитичного та гомілетичного змісту було головно ділом Могильницького й він був головою сього товариства, але він також дав ініціятиву до заснованя в 1816 р. дяко-вчительського Інститута в Перемишлї, в якому був директором і в якім учив питомців льоґіки.[1]) Могильницькому також і його впливови на Левицького як перемиського епископа богато має завдячити народне шкільництво. „Оба вони, каже Іван Левицький, надали тодїшній народній школї напрям народний, вправдї в тодїшньому розуміню, уважаючи церковщину за основу народньої просвіти; але все таки заведена ними школа стала опісля розсадником народньої просвіти в краю, і була тим цїннїйшим культурним здобутком, що ввели вони її в жите не по милости з гори, але по оживленій боротьбі з ріжними противностями“.[2])

Над укладаннєм шкільних підручників для тих шкіл потрудив ся найбільше сам Могильницький. І так Йосиф Левицький[3]) приписав йому авторство отсих книжок, призначених для шкільного ужитку: Наука хрістіанская по ряду катихизма нормалнаго къ ползѣ дѣтей парафіялныхъ (Будин, 1815); Букварь славено-русскаго языка (Будин, 1816, пізнїйші видання з 1817, 1819, 1826, 1827), якого „методъ и поучителное содержаніе“ вказував Юстин Желехівський „за образецъ ко сочиненію теперѣшнихъ учебникôвъ для школъ народныхъ“[4]); Катехизисъ малый для училищь парафіялныхъ (Львів, 1817, 1827) до 1889 р., як стоїть у статї Желехівського про Могильницького, „еще ніякимъ новымъ не заступленый“[5]); Повинности подданыхъ ку ихъ монарсѣ во употребленіе училищъ парафіялныхъ (Львів, 1817, 1827); Правила школная (Львів, 1817). Така велика плідність Могильницького на полї укладання шкільних підручників дала товчок Осипови Левицькому закинути авторови веденне монополю шкільними підручниками.[6]) „So schreibt er vom Domherrn Mogilnicki, боронив Могильницького перед сим закидом

---

[1]) І. Левицький, op. cit., ст. 31, замітка.
[2]) ibidem, ст. 24.
[3]) Доля галицко-русского языка, ст. 192—193. Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, ст. 207.
[4]) Ю. Ж(елехівський), op. cit., ст. 143.
[5]) ibidem.
[6]) Доля галицко-руского языка, ст. 192, Jahrbücher, 1844, ст. 207.

Лозинський[1]), dass er sich mit der Abfassung der Schulbücher sehr gerne befasste, weil er damit ein förmliches Monopol trieb! Zwar schrieb er zu jener Zeit wirklich allein, und that es als Diöcesan-Schulaufseher gewissermassen von Amts wegen; allein obiger Vorwurf könnte ihn nur dann treffen, wenn es Niemandem sonst gestattet wäre, Schulbücher zu verfassen, was nie bewiesen werden kann". Впрочім 1831 р. написав сам „Anonymus" (псевдонім Левицького під сею статею") елегійний вірш на смерть Могильницького, де висказав ся з великим признаннем про заслуги небіщика. Заходить питанне, що лишаеть ся правдою, похвала, чи нагана?[2]) На се відповів Левицький, що се факт, що Могильницький вів монополь шкільними книжками й того факту ніхто не заперечить. Що Могильницький не допускав нїкого до укладання книжок, доказом того мовчанка членів українського наукового товариства (Gelehrtengesellschaft) в Галичинї, якого він був головою. А що тикаеть ся вірша, такий не був ніде друкований.[3]) В сїй відповіди Левицький станув в розріз зі своею попередньою статею, де писав, що крім Могильницького ніхто не видав нічого, „denn sie waren nicht gebildet genug". Товариство заснїтило ся тому, бо нї в члени не зростало, нї не мало підпори.[4])

За то просто з одушевленнем відозвав ся про нього Желехівський. Іван Могильницький, писав він, „мужъ высокихъ дарованій былъ необыкновеннымъ явленіемъ въ тогдашнôмъ времени, належалъ бо ко весьма малому числу тыхъ, которыи почувствовали ся уже тогды русскими по народности и полюбили свою церковь и свôй народъ. Ôнъ былъ предитечою пробужденія Руси Галицкой, но совокупно и гласомъ вопіющого въ пустини или запустѣнія и скостенѣлости духа русского, понеже изъ малыми изъятіями не поняли его духа и стремленія современники его. Сильнымъ однакже владѣючи духомъ могъ ôнъ еще межи тогдашнимъ по бôльшôй части безъ всякои идеи живущимъ духовенствомъ русскимъ найти тôлько для себе уваженія, що тоеже въ осуществленію его задушевной идеи просвѣщенія народа заведеніемъ школъ народныхъ парохіальныхъ ему содѣйствовало".[5])

---

[1]) Bemerkungen über den Artikel: Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, ст. 126.

[2]) ibidem.

[3]) Erwiderung auf die Bemerkungen... ст. 184.

[4]) Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, ст. 207.

[5]) Ю. Ж(елехівський), op. cit., ст. 142.

Мимо перешкод з ріжних боків удало ся Могильницькому при помочи деяких ідейнійших і більше освічених священиків довести до такого становища народнього шкільництва в перемиській епархії, що там було в 1833 р. на 697 парохій: 385 парохіяльних шкіл, 24 тривіяльних і одна головна в Лаврові.[1]) До заслуг Могильницького на ролї народнього шкільництва в Галичинї віднїс ся з признанням цісар, надаючи йому за се 1818 р. шляхоцтво.[2])

Від його духових плодів: згаданих шкільних підручників і реєстру перемиських епископів, уложеного разом з Іваном Лаврівським для епархіяльного Шематизма“[3]), стоїть геть вище й величиною і своєю вагою і совісним та довголїтним оброблюванням його „Граматика“, для якої вступом мала бути „Вѣдомость о рускомъ языцѣ“. Її загаловок:

Грâммâтыкâ

ѧ҃зыкâ

Σлâвено-рꙋскогѡ

Юже сочини Їѡáннъ Могѣлнѣцки Скеѵоѱѵлаѯъ Престолнаго гр҃: кад҃: Крилоса Пер(е)мискогѡ, Совѣтникъ Консисторскїй и҃ народныхъ ꙋ҆чилищъ надзыратель,

за и҃зволенемъ правител’ствꙋющихъ.

Переховала ся сеся граматика в двох рукописях: однїй призначенїй для цензури, писанїй кирилицею, другій, якою саме я користував ся, писанїй виразною скорописею. Обіймає вона 136 карток folio (68 аркушів) і 10 таблиць. Замість підчеркувати важнїйші місця, переписчик писав або тільки підчеркував їх червонилом. Обі рукописи зберігають ся нинї в „Церковнім Музею“ у Львові.

Уважаючи всї змагання уводити вчену книжну мову (церковно-славянську) в житє даремними, висказав ся про Могильницького великий прихильник народньої мови Теофан Глинський, він „зачалъ простонароднꙋ граматикꙋ писати“.[4]) На скілько узгляднював Могильницький простонароднї елементи, покаже понизший докладний опис його граматики.

---

[1]) Шематизм перем. епар. за 1833 р.

[2]) Ів. Левицький, op. cit., ст. 31.

[3]) ibidem.

[4]) Вѣстникъ для Русиновъ австрійской державы. 1851, ч. 44, допись: Верница дня 1. марта.

III. Граматика Могильницького.

Вступ: дефініції думання, говорення, граматики; славянські мови; вага граматики української мови.

Могильницького граматику розпочинає Предȣвѣщеніє, яке складаєть ся з трьох параґрафів. В першім з них, що має заголовок Граматика въ ѡбщє, подані дефініції думання, мовлення і граматики:

Мыслити є̃сть то себе самого и҃ рѣчи поверховныхъ свѣдомымъ быти.

Мовити є̃сть то мысли свои поверховными членоѡбразными знаками выражати. Мовимѡ для тогѡ, абысмо мысли нашїє способомъ ꙗ̃сным~ и҃ зрозȣмѣлымъ дрȣгомȣ ѿбявили. Не кождый ꙗснѣ и вырозомѣлѣ мовитъ. Рȣ̃внѣ некождый дрȣгого ꙗсне и зрозȣмѣле мовячого належитѣ поймȣе. Потрѣбное теды є̃стъ, є̃дномȣ и дрȣгомȣ рȣководство къ належитой мовѣ. Рȣководствомъ такимъ є̃стъ Граматика.

Отже: Граматика є̃стъ поряднымъ собранїемъ правилъ и҃ ѡ̃ȣвагъ надъ оу̃стною и҃ писаною мовою, абыся люде межи собою легкѡ и҃ належитѣ розȣмѣли.

В другім параґрафі говорить Могильницький про: Дїалекты Славен'скїи. Діялектами називає переміни въ кождомъ ꙗ̃зыцѣ є̃днѡгѡ навѣтъ народа. Численний родъ Славенскїй, що заселює велику часть Европи, говорить розмаїтими діялектами. Дїалектъ теды мова є̃стъ, ꙗ̃ковои тотъ а̃бо ѡ̃въ людъ є̃днѡгѡ рода а̀бо краю ѡ̃ȣжываютъ. Славянських діялектів є тілько, кілько є народів ѿ первоначалногѡ рода славенского походячихъ. Знакомитшїє жиючїє дїалекты славенскїє сȣтъ: Ческїй, полскїй, россїйскїй, сербскїй, їллирїйскїй, рȣскїй, словацкїй, карнїолскїй, вендїйскїй.

Вагу знання граматики рідньої мови підчеркує останній параґраф вступу Граматика рȣска:

Граматика рȣска є̃стъ наȣка рȣскимъ дїалектомъ право мови и҃ правописати. Тотъ є̃нѡ хто въ своимъ народномъ дїалектѣ добрѣ мовитъ и҃ пишe, може грȣнтовнѣ и҃нные ꙗ̃зыки и҃ наȣки розȣмѣти и҃ поймовати. Фȣндаментом наȣки граматической є̃стъ на самый передъ: Є̃стество мовы человѣческой всѣмъ ꙗ̃зыкамъ всполное, потомȣ звычай народный.

Звычай тотъ познаемѡ, ѡ̃ȣважаючи способъ выговорȣ тыхъ, которїи теперъ тымъ дїалектомъ чистѡ мовятъ, а̃бо читаючи книги въ дїалектѣ томъ чистѡ сочиненїє.

Перша часть граматики: звучня.

По такім вступі йде далї сама граматика, яку дїлить Могильницький на чотири части: ортепію, етимольоґію, ортоґрафію і синтаксіс. Перша часть Ѡрѳепїѧ а҆бо правоглаголанїе є҆сть наꙋка писмена (litery) познавати, вымовлѧти, и҆ правилнѣ слагати. Що тикаєть ся букв, рꙋскїй дїалектъ ѿ давногѡ славенскогѡ ѧ҆зыка походѧчїй тоты самые мае писмена, що и҆ славенскїй. Азбука отся: а҆, б, в, г, д, є҆, є, ж, ѕ, з, и҆, ї, к, л, м, н, о, ѡ҃, п, р, с, т, ѻу, ꙋ, ф, х, ѿ, ц, ч, ш, щ, ъ, ь, ы, ѣ, ю, ѫ, ꙗ҆, ѧ, ѯ, ѱ, ѳ, ѵ. Побіч букв подані їх назви кирилицею і латинкою, а дальше є примітка, де й в якої нагоди уложили на думку Могильницького Кирило й Методій славянську азбуку.

Писмена дїлять ся на: самогласные і согласные. Самозвуки є подвійні: поединчїе і двоегласные. Перші еднымъ оу҆дарєнїемъ голоса вымавѧные бываютъ, а другі складають ся з двох самозвуків і є або ꙗ҆вные або оу҆таенные. Явними називає самозвуки з додатком й: ай, ей, їй, ой, ѻу҆й, ый, ѣй, юй, ꙗ҆й, а оу҆таенные двогласные сꙋтъ произношенїемъ самогласные, въ которыхъ двѣ самогласные формою писанѧ оу҆таенные постереглаемѡ. Такими є: ꙗ҆, ю, оу, ы, ѫ (ю҆съ).

Співзвуки розріжнюе: простые (б, в і т. д.) і сложенные (бл, ст і т. д.). Останні дїлять ся на раздѣлимые (лл, бд і т. д.) і нераздѣлимые, що й на початку тай у серединї не роздїляють ся (бл, ст і т. д.). Одвітно тому, чи при вимовлюванню самозвуків відбиваєть ся воздух о передню, близшу губу, чи в задній части гортанки, виходять тонкїе або острые і грꙋбые або тꙋпые самогласные. Відповідно до знаряду, при помочи якого виговорюють ся співзвуки, дїлять ся вони на: гꙋбные, зꙋбные, ꙗ҆зычные, поднебен(н)ое (к) і гортанные. Наведений й инший подїл співзвуків на: твердые, мѧгкїе і плавные.

Примѣчанїе до повищої партії про самозвуки твердить, що той, хто добре знає українську мову, легко вислїдить ріжницю в виголошуванню самозвуків: ї, и, ы, ѵ, далї ріжницю між українським ї і польским і, також українськими и҆ і ы і польським y. Щоби пізнати ту ріжницю, на се треба досвідченого слуху. А се различїе є҆стъ дїалектови славенскомꙋ и҆ нашомꙋ рꙋскомꙋ такъ властивое, же го жаднымъ и҆ннымъ выговоромъ чꙋжостранногѡ славенскогѡ дїалекта въ которомъ писмена латинскїе оу҆живаютсѧ, ѿдати не можна. Замісць давнїйшого є уживаєть ся тепер на початку самого е, так само в серединї слів, за то в чужих словах задер-

жує є свій чистий виговір. Про ю каже, що воно на думку Мелетія (Смотрицького) зложене з і і о й читало ся колись як іо. Теперішне його виголошуванне заступлювано тодї знаком ѫ. Але оу҆жє за Мелєтїѧ ю мѣсто ѫ оу҆живано, а на остаткꙋ въ рꙋщинѣ ѫ цѣлкомъ понєхано. По наведенню цитату з Смотрицького граматики зазначує латинкою, як звучать його так звані явні двозвуки.

Латинкою зазначує також ѡ҆собливоє произношєнїє согласныхъ і додає до того параґрафу примітку, де видить совершенство алфавита славєнскогѡ в тім, що на означеннє двох звуків кс, пс, шч і фт пишеть ся один знак. Як свойствѡ рꙋского дїалєкта відмічує недостачу произношєнїѧ латинскогѡ и҆ полскогѡ g въ словахъ gladius, gość. Ту з історії нашої правописи подає факт, що въ всѣхъ бєзмалꙋ давныхъ писмахъ рꙋскихъ, як у перекладї святого письма Скорини, в Статутї великого Князївства Литовського, в книзї Апокрізіс, в Привилеях польських королів, в судових письмах городських руського Київського воєвідства і т. д. замісць теперішнього г находить ся ґрупа кг (кгрꙋнта зам. грꙋнта, кграницѧ зам. границѧ, кгродъ зам. гродъ).

Щоби не ввійти в розріз з народньою вимовою слів, стоячи кріпко на етимольоґічній підставі, зазначив Могильницький, що въ дїалєктѣ рꙋскомъ такъ ꙗ҆къ въ кождомъ и҆нномъ нѣкоторыє самогласныє и҆ согласныє писмєна и҆накшєсѧ вымавѧти звыкли, нєжєлибы нхъ подлꙋгъ рєчєнногѡ означєнѧ голоса вымавлѧти належалѡ. На доказ, що перемін таких у нашій мові небогацько в порівнанню з иншими братнїми мовами, як польською, чеською і великоруською, наводить ріжниції в писанню і вимові в поодиноких словах у тих мовах з заміткою, що польські самозвуки ą, ę можна заступати в нашій мові тілько через он, ен.

Наступає одна з інтереснїйших партій граматики Ѳобствєнныє пєрємѣны рꙋскїє. Виказавши, як богато букв і слів в вище згаданих трьох мовах и҆накшєсѧ пишє а҆ и҆накшєсѧ въ просторѣчїи произноситъ, не дивуеть ся, що й въ нашомъ рꙋскомъ дїалєктѣ нѣкоторыє бꙋквы въ пєвныхъ прикладахъ властивꙋ силꙋ выговора и҆ властивоє собѣ оу҆живанє маютъ.

Потребу й пожиток знання тих перемін арґументує довшим уступом, що творить заразом перший полемічний ексвурс проти поглядів Павловського в його граматиції з 1818 р. Хотѧчи дїалєктъ ꙗ҆ковый бꙋдь належитѣ познати, каже Могильницький, нєдоситъ є҆стъ читати книги и҆ писма въ дїалєктѣ томъ сочинєнныє. Тылко и҆ є҆динѣ чрєзъ оу҆важноє различїє свойствъ просодїи и҆ ордографїи захов҆аєсѧ чистость дїалєкта. Мѣли на то бачность

писатели рȣскіє; ꙗкъ сѧ то съ йхъ писмъ оказȣє. Нѣкоторіи теперѣшніи Ӑвторове ѿ рȣскомъ або въ рȣскомъ діалектѣ пишȣчи, хотѣли собственный выговоръ рȣскій писмомъ выразити. Тым' способомъ не тылко мовȣ рȣскȣ ошпетили, но такъ показали же многѡ словъ въ йхъ писмахъ родовитый наветъ рȣсинъ не розȣмѣє. Минȣвше йнныхъ приводимѡ тȣ сочиненіе Господина Павловского подъ написомъ Граматика малороссїиского нарѣчїѧ. Въ Санктпетербȣрги 1818. Въ Граматицѣ той всѣ слова такъ сȣт' писаніе ꙗкъ мнѣніемъ Ӑвтора ей въ рȣскомъ малороссїйскомъ діалектѣ произношеные бываютъ. Кромѣ всѧкогѡ йзѧтїѧ ȣвѣрае насъ Г. Павловски на листѣ 2. „О въ односложныхъ реченїѧхъ произноситсѧ какъ ї, н. п. сїнъ (sic, сїмъ), пїпъ, бїгъ, стїлъ. Но правило тото не є҆сть ȏсновательно. Сȣтъ бовемъ слова въ рȣскомъ діалектѣ єднословные чисто О заховȣчіє. Сȣтъ также многословные въ которыхъ О ꙗкъ тȣпое Ї чȣти, щосѧ ниже покаже. Ѿ самогласной ѣ мовитъ реченный Г. Павловскїй „ѣ произноситсѧ какъ россїйское мѧгкое Ї н. п. нїжный, лїто, слїдъ, тїнь, сїно >< Показалисмѡ въ нотѣ до § 12. же ѣ мае властивое произношеніе въ діалектѣ рȣскомъ. Тȣ додамѡ тылкѡ же Г. Павловскїй въ обохъ реченыхъ слȣчаѧхъ преображае слова, й творитъ безъ потребы новȣ ȏртографїю, ꙗкои въ писмахъ рȣскихъ, (малоросскихъ) николи не бывало.

У своїй граматиці, в якій уже в самім заголовку зазначено „Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка", підмітив Павловський дуже вірно один з основних законів української мови, що замкнене о в більшині слів переходить в звук і, а в північно-українських говорах у діфтонґи. „О въ односложныхъ рѣченіяхъ, каже Павловський, произносится какъ j, на пр.: сімъ, піпъ, бігъ, стілъ; а ближайшіе къ Литвѣ и грубѣйшіе Малороссіяне выговариваютъ оное такъ, какъ у или ю мѣшая будто съ j, на пр.: куітъ, пуіпъ, буігъ, руідъ, сюіль".[1]) До виступу проти сього свойого вірного помічення дав нагоду таки сам Павловський, бо не підчеркнув умовности переходу о в і, себто замкнености складу, а крім того можливих виїмків (горб, дощ). Які саме погляди на вимову ѣ були в Могильницького, годі сказати, бо в граматиці є відсилки до ноток, самих же ноток нема.

---

[1]) Ал, Павловскій: Грамматика малороссійскаго нарѣчія, Петербургъ, 1818, ст. 2.

Про є каже Могильницький, що самозвук є двояко звучить у нашій мові: чисто, як польське е, й тымъ выговоромъ различаєся діалектъ рускій отъ россійского, де е рівне польському іе або іо, і нечисто. Се так зване перемѣнноє произношеніє є подвійне: або ѡповѣдаe въ падежи именительномъ рускомѹ ѣ въ реченіяхъ: камень, корень, ремень, въ рештѣ падежей чистымъ оста(є)ся або польському іе на початку слів. Ту й додане примѣчаніє: Въ давныхъ писмахъ бѣлорускимъ діалектом сочиненыхъ: якото въ писмѣ с: перевода Скорины, въ Статутѣ велик: Княж: Литовск: въ привилияхъ и актахъ судовыхъ тымъ діалектомъ писаныхъ, видимо слова грехъ, дело, лето, речъ, тело, >< которые до нынѣ Русины образомъ славенскимъ произносятъ и пишутъ: грѣхъ, дѣло, лѣто, рѣчъ, тѣло ><

Чистий і нечистий або перемінний виговір розріжнює також у самозвука о. Чистий виговір зберіг ся у таких словах, як: возъ, борона, Кость (Константин), локоть і т. д. При сїй нагоді ще раз виступає проти Павловського: Мылнѣ теды смѣшнѣ, а навєтъ русинови незрозумѣлѣ говорылъ и писалбы тотъ хтобы идучи за общим примѣчаніємъ Г. Павловского мѣсто чистого выговора и писаня словъ: возъ, борона, горбъ, горохъ >< писалъ и произносилъ: вїзъ, бїрїна, гїрбъ, дїщъ >< Такого выговора реченых словъ нигде въ рускомъ нарѣчїи нема и не было.

Перемінний виговір о є подвійний. Перший виговір є такий, де о маe силу тупого ї в 1 відм. однини: Бôгъ, бобъ, гость і т. д., які звучать, як польські: Bih, bib, hiśt, а в прочих відмінках звляєть ся назад чисте о. В деяких словах находить ся два або три о, з яких то перше то друге є тупе: клопôтъ, покôсъ, парôбокъ. До сих виводів додає Могильницький інтересну для нього, як для фільольоґа, замітку:

Хотя реченый нынѣ нечистый выговоръ самогласнои о чрезъ ї або полскоє і выразилисмо, собственна єднак сила выговора не єстъ єще выображена. Чуе то кождый свѣдомый руского діалекта. Русинъ мовячи: Богъ, волъ, конь, самогласну о носовымъ нѣяко ї выражає. Выговоръ тотъ барзо подобный єстъ выговорови французского u въ словахъ jai vu, lu, >< Чехи оуже давно произношеніє тоє понехали. Єднак съ писма ихъ доходимо аналогїи съ рускимъ про(с)торѣчїємъ. Реченія Бôгъ, вôлъ, дôмъ, кôнь, пишутъ чехи: въ падеж: Имени: wůl, dům, kůn, въ рештѣ падежей u на чистоє о

перемѣнаючи. Прагнучи Инностранныхъ читателей съ властивымъ рускимъ выговоромъ нечистогѡ О по можности засвѣдомити, таковое въ великои личбѣ словъ звѣздою (*) значимѡ.

В деяких словах чисте о в 1 відм. однини має нечистий виговір щойно в инших відмінках: локоть, лѡктѧ, полоть, пѡлтѧ, нога, нѡгъ і т. д. В другім виговорі перемінного о має воно також силу тупого і, але съ придидучою согласною в: ôнъ, win, ôкно, wikno, ôвцѧ, wiwcia, ôвса, wiwsa, Ѿказавъ, witkazaw, Ѿдавъ, witdaw, Ѿшовъ, witiszow. Але такі прикмети просторѣчїѧ руского не є загальними правилами; навів їх автор тільки в намірі показати, як недостаточнѣ знали выговоръ дїалекта ру скогѡ ті, що означили його загальними правилами (в першій мірі, розуміеть ся, Павловський).

Далї говорить Могильницький про заміну в нашій мові у на в: оупасти — впасти, оучити — вчити, оумѣти — вмѣти і т. д. Сю прикмету спостерігаемо вже в перекладї св. письма Скорини, а то в книзї Исходъ: Звелое муки пшиничное все тое вчинишъ (гл. 24) і въ серци человѣка навчоногѡ положихъ мудрость (гл. 31). В виступае також замісць ю в 6 відм. однини въ просторѣчїи рускомъ: водою — водовъ, рукою — руковъ. Там, де в письмі находить ся часто л, чути въ просторѣчїи в: волкъ — вовкъ, долгъ — довгъ, давалъ — дававъ. Звычай тотъ, підчеркує Могильницький, ѡсобливе що до третогѡ лица муж: рода времене проц: єдинств: въ рускомъ просторѣчїи общїи въ парадигматахъ ôбоихъ спрѧженїи ѩкѡ свойство дїалекта тогѡ захованый.

Самозвук и пишеть ся і вимовляеть ся самостійно в нашій мові в двох разах. 2 відм. однини прикметників жіночого роду закінчений на и: красной, милой, і ту наше и = велр. ой, поль. eу. Се и має мягкий виговір і тому замісць нього вживано й писано ѣ: красноѣ, милоѣ. На и кінчить ся також дієіменник (infinitivus) теперішнього часу: давати, де в великоруській і польській мові стоїть мягкий співзвук: давать, dawać. В тім другім випадку сходить ся наша мова з чеською, сербською і инишми. Від нашої мови ріжнить ся що до того великоруська мова, бо въ россїйскомъ дїалектѣ закончене неопредѣл: на и давно устало, ѩкъ насъ Г. Ломоносовъ въ 115. § Граматики россїйскои увѣрае.

Подавши 30 примірів своиствъ дїалекта рускогѡ залежачихъ на доданю ѡставленю або перемѣнѣ нѣкоторыхъ письменъ въ оуравненю съ иными дїалектами (польським, чеським, цер-

ковно-славянським і великоруським), доходить він ось до яких висновків:

a) Дїалектъ рускїй ческому и давному славенскому(,) полскїй россїйскому въ наклоненїи не шпредѣленномъ (infinitivus) дѣйствительногw залога, подобный єсть.

Тотъ самъ дїалектъ рускїй:

b) Наращенїемъ именъ существ: самогласными е и о ѿ инныхъ различаеся якw:

c) Произношенїю полского выговора с въ словахъ: ciało, ciasto, ciotka, ciepły, cicho, kościoł >< ѿповѣдае въ ческомъ дїалектѣ: telo, testo, tetka, tepli, ticho, kostel, >< въ рускомъ тѣло, тѣсто, тютка, теплый, тихо, костѣлъ, а въ бѣлорускомъ: тело, тесто, тетка >< въ тыхъ словахъ полское произношене согласнои с єстъ то самw що латинскогw t предъ і въ словахъ: otium, nuntium, natio >< Кромѣ поляковъ жаденъ инный славенскїй народъ тогw латинскогw произношеня не прїялъ.

Від ріжниці між и й ы залежить значіннє слів. Та сеї ріжниці не так легко зможе дочути ся Чех і Поляк, що руское и полскому і, а руское ы полскому у єдногласное быти разумѣе. Між о й w, оу й у, я і ѧ нема в говоренню ніякої ріжниці, але тілько правила, що показують, де пишеть ся яка буква, — одначе се входить уже в обсяг ортоґрафії.

Потім переходить Могильницький до дефініції складу, що віддає терміном слогъ. Слово або реченїе є членообразное articulatum оударенїе голоса съ єдногw або болше слоговъ сложенное, которымъ понятїе (idea) яковw ѡбявляемw. Кожде слово має своє гласоударенїе, яке залежить від: грубости, мягкости, тупости и ѡстрости поодиноких букв, далї від припряжногласныхъ знаків ъ і ь, які не мають тепер наголосу, вкінці від знаків, положених над самозвуками. Що до знаків ъ і ь, тепер твердий або грубий ъ стоїть при кінції слова й означає твердий і грубий виговір останнього співзвука, а мягке або тонке ь при співзвукови або над співзвуком означає його мягку вимову. Але колись мав ъ вартість самозвуків: а, е, и, о:

Въ давныхъ писмахъ славенскихъ и руски[x] знакъ ъ въ сер(е)динѣ реченїя мѣлъ силу самогласныхъ а, е, и, о. Такъ найдуемw въ ѡригиналномъ наданю рускогw Княза Льва въ року 1292. по Рожд: Хвомъ врѣхъ мѣстw теперѣшногw: верхъ Б'поманутомъ въ нотѣ 5. Цвѣтословїи стоитъ; съй, тъй, плъть, стлъпъ, исплъниса >< теперъ: сей, той, плоть,

столпъ, исполнисѧ. >< Просодїина сила знаменованои чрезъ ъ самогласной въ книзѣ той оξїею, надъ ъ выразне значена єстъ.

Наголоси є такі: оξїа (΄) кладеть ся в середині слова: сла́ва, варїа (`) на кінці слова: кладѝ, облеченнаѧ (῀) стоїть у множині для відріжнювання відмінків однини й множини: тогѡ пїсанїѧ, тые пїса̂нїѧ, исо (῎) замісць оксії на початку слова: ѧ҆́бко, слитнаѧ (῍) є знак двозвука: дай, вкінці сократителные (҃ ҇) титла, словотитла заступають місце опущеного одного самозвука чи співзвука або й більше складів: Дш҃а зам. дꙋша, Гдь҇ зам. Господь. Подавши загальні правила ділення слів у письмі і правила читання, кінчить першу часть граматики „ортепію" знаками раздѣленїѧ членовъ, які суть: запѧтаѧ (,), точка съ запѧтою (;), двоеточїе (:), точка (.), спочивателнаѧ (—), знакъ вопросителный (;) (пытанѧ), знакъ звателни або оу҆дивителныи (!) (выкрыкꙋ) і знакъ вмѣстителный ( ).

Друга частина граматики: морфольоґія. Іменник: вступні уваги.

Друга часть „етимольоґія" зачинаєть ся дефініцією тоїж: Єтимологїа єстъ наꙋка познанѧ поединчиˣ частей мовы въ общє, и҆ свойствъ каждои части съ осо҃бна. По здефінїюванню мысли, й рѣчи переходить до частий мови, які є словами, которими понѧтїѧ рѣчи, и҆хъ свойствъ и҆ розмаитыхъ и҆хъ ѡ҆ношенїй выражаемо. Склонѧемые части мови є: и҆мѧ, мѣстоименїе, глаголъ і причастїе, а несклонѧемые: нарѣчїе, предлогъ, союзъ і междометїе. Отже всїх частий мови 8, бо прикметник зачислений до имен-и. Виходить се вже з самої дефініції сеї першої части мови: И҆мѧ єстъ часть мовы рѣчъ або свойство рѣчи выражаюча. Одвітно тому, чи имѧ має означати іменник чи прикметник, зоветь ся воно сꙋщественное або прилагателное. Перші мають: видъ, число, родъ і склонене.

Що до видꙋ, то є имена: нарицателные, собственные, простые і сложенные, коренные (первоначалные) і происходные. Між останніми виріжнюють ся передовсїм: оу҆величителные (хлопище) й оу҆малителные (сонєнко). Оба сї роди є або ласкателные (серденко, сонен'ко) або призи-

ратєлныє (пїѧчина, старцꙋнъ, ножицѥ, паницѥ). Далї і подає 33 приміри похідних слів, як тато, татєнко, татꙋнїо, татꙋсїо.

Числа три: єдинствєнноє, двойствєнноє і множєствєнноє. Двійне число въ корєнной славєнской мовѣ ӥ писмахъ до нынѣ затриманоє, а в теперішнїх українських письмах не вживаєть ся, тілько декуди говорить нарід: двѣ нєвѣстѣ, двѣ гꙋсцѣ. То саме явище спостерігаєть ся і в польській мові, як видно з граматики Копчинського (Przepisy do Gramatyki na Klassę I). Найбільша частина іменників має оба числа. Множини не мають ӥмєна собствєнныє Богꙋвъ поганскихъ, ӓггєловъ, людєй, тѣлъ нєбєсныхъ, частєй зємлѣ, ӥмєна импєрїй, царствъ, мѣстъ, нѣкоторыхъ сєлъ, моръ, рѣкъ, собствєнныхъ наꙋкъ. Вичислює іменники, які уживають ся тілько в множинї, а з них цїкавійші отсї: вощини, грати, згонины, золзы, залїти, кросна, отрꙋбы, пєрвоспы, плїткѣ, помїй, помники, плюца, рꙋковины. Назви сїл і міст мають значіннє однини, хоч видом належать до множини.

Родів три: мꙋжєскїй, жєнскїй і срєднїй. Знакомъ рода є́стъ тото, што намъ нєзаводнѣ показꙋє; котороє ӥмѧ сꙋщєствитєлноє ӥмєнємъ мꙋжєскимъ, ӓбо жєнскимъ, або срєднымъ, то є́стъ: ни мꙋжєскимъ ани жєнскимъ, звати можна. Загальним знаком роду є народный звычай, та що сей знак не все певний і ясний, тому наводить певнїйші знаки: полъ, окончєнє і склонєнє. Коли означувати рід іменників після пола, ӥмєна мꙋжєй, оўрѧдовъ мꙋжєскихъ, ӥ́ѓлъ Богꙋвъ поганскихъ, мѣсѧцєй, вѣтровъ, ӥ самцовъ животныхъ є мужеського рода, як жіночого ӥмєна жєнъ, ӥхъ оўрѧдовъ, богинь поган'скихъ, ӥ самицъ животныхъ. В давнїх книжках стоїть: тото кнѧжѧ, тепер кажеть ся вєликїй кнѧзь. Деякі ӥмєна животныхъ сꙋтъ общого рода, себто можуть бути мужеського й жіночого рода, а якого саме, пізнати з додання до них слів: муж, самець, самиця і т. д. або заіменників і прикметників. Такими іменниками є: чєловѣкъ, волоцюга, свѣдокъ, слꙋга, мꙋзика, пїѧницѧ, залѧ(й)ць.

Як що іменник не виражає жадного пола нѣ тєжъ знакꙋ пола не має при собі, пізнаєть ся рід съ окончєнѧ и склонєнѧ. І ту ӥмєна рѣкъ, мѣстъ, сторонъ, дєрєвъ, зѣлѧ, звѣрєй на ъ, такжє кончащїєсѧ на ь, ай, єй, їй, ой, оў, ый, ѣй, ѵй, що кінчать ся у 2 відм. на ѧ, є муж. роду, а жіночого ті, що кінчать ся на а, ѧ і ь, яких окінченнєм 2 відм. є ѣ. Середнього роду є іменники на а, мѧ, лѧ, сѧ з окінченнєм 2 відм. на нє або тє (дѣвча, вымѧ) і на є, ю, й о (мєшканє, житїє, огниско).

Планета, комета сѫтъ звычаемъ чужостраннымъ муж. роду. В примітції говорить, що имена притяжателные: увеличителные, и умалителное (sic) на е або о родъ коренныхъ заховуютъ: тотъ хлопъ, тотъ хлопище, тотъ сын', тотъ сынонко, тотъ ляхъ, тотъ ляшиско, тота панна, тота панниско. Іменники, що мають тільки множину, є жіночого роду.

Переміну іменників, прикметників, дієприкметників, заіменників і числівників розмаитыми падежми називає склоненіемъ. Падежъ єстъ розмаитое окончені̂е, которымся розмаитый способъ представленя собѣ єдного и того самогω имене выражае. Число відмінків сім: имeнителный, родителный, дателный, виннителный, звателный або удивителный, сказателный і творителный. В відміні або формованю падежей іменників треба мати перед очима чотири річи: дема склоненія, ωкончене имене скланяемогω, видъ писменъ и произношеніе рускому языкови властивое.

Пнем кождої відміни є 1 відм. однини. Окінчення є двояке, пня і відмінків. Окінченнем пня є остатна буква 1 відм. однини й воно показує, до якої відміни належить сей чи другий пень. Ωкончені̂е падежей, єстъ остатна буква, або остатный слогъ падеже. Се закінчення є подвійне, властивое і ωбщое. Перше є остатна самогласна або согласна подлугъ розмаитости склоненія або формы перемѣняема, друге во всѣхъ склоненіяхъ непремѣнное. Такими закінченнями є: въ, мъ, хъ, ми, мы. З огляду на розмаїтість окінчення пня відріжнює вісім деклінацій іменників, які, як і конюґації, містить на осібних таблицях, доданих на кінці.

Що до виду, видъ писменъ всякогω демате выникае съ перемѣны якой писмена тые въ склоненію подпадаютъ. Писмена демате ділять ся на: коренные або первоначалные, що стоять незмінно в усіх відмінках обох чисел, і перемѣнные, которыхъ перемѣною, ωпущеніемъ, або нарощеніемъ, падежи и числа формуются. Ся переміна відбуваеть ся ріжним способом, а спосіб такої переміни називаеть ся форма склоненія. Знаком форми відміни іменників є 2 відм. однини. Крім пня і форми спостерігаєть ся іще, що нѣкоторые писмена въ писмахъ рускихъ уживаные въ нѣкоторыхъ падежахъ инакшеся пишутъ, а инакшеся въ просторѣчіи вымавляютъ.

Вісім деклїнацій іменників.

Перша деклїнація має чотири взірці: староста й вода становлять першу форму, а слуга й сваха другу. Всї вони побіч правиль-

них окінчень мають у 6 відм. також -овъ, староста в 1 і 4 відм. множ. також старостове, в 2 відм. мн. побіч старостъ — старостовъ. Слуга й сваха має побіч правильних форм також окінчення ѣ в 2 відм. одн. і 1 відм. мн. 5 відм. побіч слуго — служе. Lapsus pennae є 3 відм. мн. старостѡмъ, як виходить із науки творення відмінків самого Могильницького. До першої деклїнації належать іменники мужеського й жіночого роду на а, в 2 відм. на ы і и. До першої форми відносить мужеські, жіночі і обох родів іменники на ка, да, за, ла, ма, на, са, та, і множественные на ы. До другої придїлює: мужеські на ка, за, жіночі на га, жа, ґ, ка, ха, ца, ша, ща, обох родів на га, ка, ха (слуга, музика). При сій деклїнації находить ся заразом цікава примітка, що въ просторѣчїи рускомъ и тонкостя произноси[т], для тогѡ въ нѣкоторыхъ навѣтъ писмахъ окончене родит: на ѣ (ногѣ, рукѣ). Підчеркує далї, що в давніх творах бѣлорускогo дѣалекта, як у перекладї св. письма Скорини, Литовськім Статутї, 3 відм. кінчив ся на е, прим. стороне, послузе, въ рускомъ зась такъ якъ й въ славенскомъ на ѣ, згадує, що 7 відм. однини рівний третому й пояснює творення поодиноких відмінків однини й множини.

Друга деклїнація має 4 форми. Взірцями першої є: судїя, шїя, другої каня, третьої щастя, четвертої ймя і ягня. Судїя має побіч правильних форм: 6 відм. одн. — ѥвъ, 2 і 4 відм. мн. побіч судїй — овъ. Каня має 6 відм. побіч канею — канѥвъ, щастя в 6 відм. мн. щастѧмъ, имя в 7 відм. одн. побіч имени — именю, як і 3 відм. Подібно як ймя творить 3 і 6 відм. однини ягня. Вже з отсих примірів видно, що до сеї деклїнації належуть іменники на я усїх трьох родів. Після першої форми відміняють ся мужеські і жіночі іменники, після другої жіночі, після третьої середні і собирателные (волося, галузя), а після четвертої по першім взірцеви на мя, хоч сѣмя часомъ по III формѣ складаемо, а по другім на ля, ня, пя, тя і ся. Потім переходить творення поодиноких відмінків однини й множини й додає, що часомъ въ просторѣчїи самогласна четвертой формы а ѡставляется, тогды предидуща ей согласна чрезъ ь або ' оумягчена бывае (щастьми, ягнят'ми).

Тільки середні іменники виповнюють третю деклїнацію з взірцями: лице, мешкане і мешканя та поле. В 2 відм. одн. і 1 відм. мн. має лице побіч лиця — лица, в 7 відм. одн. лици і лицю, як мешканю і мешкани. Поле має 3 відм. одн. побіч полю — полѥви, 6 відм. поли і полю, 7 відм. мн. полми. Мужеські й жіночі на ще

переміноють в 2 відм. це на ска та переходять до четвертої деклїнації (тогw хлописка, той кошꙋлиска). Закінченню 2 взірця на не відповідає окінчення славенск: и россїй: нїе, а полское пie. Що до нашої мови, ту се закінчення двоякося выражати звыкло. Въ просторѣчїи ꙋстномъ и нѣкоторыхъ навет' давныхъ писмахъ чрезъ ня: до нинї говорить ся: тото везеня, тараня, мешканя. Подібно кінчать ся сї слова въ толкованомъ Єѵлїи з 1617 р. Окінчення не можна виразити чрезъ не, ако нье або знакъ ꙋмягченя ь надъ н кладꙋчи. Уживання такого закінчення, каже Могильницький, в нашім письменстві загальне: В Біблії Скорини помазане, полегчене, в Литовськім Статутї: затрꙋдненье, ѡбтяженье, в Вінцї Христовім (Почаїв, 1688): Подчасъ страсти набывъ Йсъ славы чрезъ затмене слонца. Чрезъ трясеня землѣ. Ту й полемізує з граматикою Добровського: Institutiones linguae slavicae, а саме з тим місцем на 12 сторонї названого твору, де Добровський твердить, що давно писано я замість а навіть по ц: лиця зам. лица. На се замічує Могильницький, що ѿ давности той вынятти треба дїалектъ рꙋскїй(,) въ которомъ до днесь въ просторѣчїи и писмахъ читаемw й слышимw: тогw серця, лиця, >< и мꙋж: наветъ ѿця: ><". Після того виясняє творення відмінків обох чисел.

До четвертої деклїнації призначує іменники, закінчені в 1 відм. одн. на -о. Взірцї: бат'ко, село, вїйско. Побіч правильної форми має батько 1 відм. мн. бат'кѣ, 3 відм. одн. побіч бат'кꙋ — бат'кови, як селꙋ — селови. Побіч селами є 6 відм. мн. також сел'ми. Як батько відмінюють ся мꙋжескїе собственные (Фетко, Гринко) й ꙋмалителные (синонко, роченко), але такі іменники, як дѣдо, тато йдуть у множинї після першої деклїнації. Після другого взірця відмінюють ся середні іменники, а після третього: мужеські производные (хлописко, паниско), жіночі производные (дѣвчиско, паниско), середні нарицателные (боиско, лѣтовиско) і середні производные (полиско, кꙋрятко). Потім произведенїе IV. склоненя учить творити поодинокі відмінки.

Пяту деклїнацію творять мужеські іменники на -ай, ей, їй, ой. Взірцї: нагай, елей, Їꙋнїй, соловѣй. Відміна першого взірця така: нагай, нагая, нагаю і -ови, нагай, нагаю, нагаємъ, нагай. Множина: нагай і -ѣ, нагай і -въ, нагаямъ, 4 і 5 відм. нагай і -ѣ, нагаями і -ими, нагаяхъ. Так само елей має 2 відм. мн. елей і елеивъ, 1, 4 і 5 елеи і елеѣ, 7 елеямъ (sic) елеими, 3 відм. одн. побіч елею є елеєви, як 7 відм. елеи поб. елею, 4 відм. одн.

такий: еле(и)ѧ. Ї8нїй і соловѣй мають у 3 відм. одн. побіч окінчення -ю також -ѣви, в 7 відм. побіч -и також -ю. В 1, 4 і 5 відм. мн. побіч окінчення и виступає також ѣ, а в 2 відм. побіч Ї8нїи і соловѣи також окінчення -ивъ. До сеї деклїнації належать мужеські: ймена мѣсѧцей, собственнее (sic) і нарицателные (звычай, кр8тѣй). З науки творення відмінків інтересне зазначенне, що в 1, 4 і 5 відм. мн. замісць окінчення -и ч8ти въ просторѣчїи ѣ і що 2 відм. мн. творить ся въ просторѣчїи, додаючи до отвертого и закінчене -въ. Замічує заразом Могильницький, що ѣлей задержане в українських книжках з церковно-славянської мови, но народъ посполитый вымавлѧе го: волѣй, волѣю.

Өема шестої деклїнації кінчить ся на твердий співзвук. Має двѣ формѣ: отож у першій окінченнем 2 відм. одн. є а, в другої 8. Після першої форми деклїнують ся мужеські животные з виїмкою іменника: гадъ, гад8, після другої неживотные, що мають у 2 відм. окінченнє -а й -8. Взірцями першої форми є: Богъ, сынъ, сватъ, ткачъ, тесакъ, свѣдокъ, пл8гъ, к8тъ, поѧсъ, а другої: р8къ, скарбъ, посагъ, хрѣнъ, горохъ. Взірції першої відміни мають в 3 відм. одн. зазначене закінченнє -ови побіч -8 (з виїмкою Богъ, що має тілько Бог8). Богъ має 2 відм. мн. Бог8въ, ткачъ в 5 відм. ткаче й ткач8, тесакъ в 7 відм. одн. тесацѣ поб. -к8, 1 і 4 відм. мн. поб. тесаки -ѣ, як свѣдокъ поб. свѣдки -ѣ, пл8гъ поб. пл8ги -ѣ. Побіч свѣдче є 5 відм. також свѣдк8; та сама форма виступає в 7 відм. побіч свѣдцѣ. Що кінцеве о вимавляєть ся як і в 2 відм. мн., зазначено зьвіздкою також при іменниках: ткачъ, тесакъ, свѣдокъ, пл8гъ, к8тъ. З відм. однини в другій формі кінчить ся скрізь на -ови, пятий на -е. хоч горохъ має поб. гороше також окінченнє -х8. Побіч роки й горохи в 1 відм. мн. виступає також ѣ. Відміна іменників сеї деклїнації впрочім народня і правильна. При творенню 2 відм. однини запримічаєть ся, що въ нѣкоторыхъ ймєнахъ ѡбохъ формъ самогласна е, о въ остатномъ слозѣ ймєнителногѡ б8д8ча, въ рештѣ падежей ѡбоихъ чиселъ лишаесѧ (котелъ, котла, возъ, вз8, але й боръ — бр8 (sic). З відм. творить ся, додаючи закінченнє 8, въ просторѣчїи -ови або -еви. В 5 відм. перемінюєть ся перед е: г на ж, к на ч, х на ш. Але въ просторѣчїи уживаєть ся часом окінченнє -8 без переміни співзвука: свѣдк8, грѣх8. Іменники на къ і тъ кінчать також 7 відм. на -8. Що до 1 відм. мн., каже Могильницький, що іменники на къ, чъ, гъ обохъ формъ въ просторѣчїи на ѣ кончитисѧ звыкли. Выговоръ тотъ также до властивыхъ знаковъ р8ского дїалекта належитъ. Окінченнє

ѡвъ в 2 відм. мн. вимовляеть ся як ивъ. Дальше зазначуе ріжниці в відміні братъ (мн. братѧ). Имена нарицателные съ греческогѡ або латинского взѧтіе, также имена ѡ собственыхъ походѧчіе на инъ (поганинъ, Львовѧнинъ) відкидають у множині ин і прибирають окінчення -е.

Взірцями семої деклїнації є для першої форми: камѣнь, конь, для другої: пень, гость, ѹчитель, для третьої: жаль, для четвертої: милость, церковь. Перший із тих взірців ось як відміняеть ся: камѣнь, каменѧ (не), каменю (ѣви), камень, камене, камени. Множина: каменѣ, камени (ей), каменемъ, каменѣ, камѣнѧми, камѣнѧхъ. Конь мае 3 відм. коню (ѣви), 5 відм. коне, 6 відм. конѣмъ, мн. конѣ, а 2 відм. кони (ей). Пень мае в 3 відм. пню (еви), в 5 відм. пню, мн. пнѣ, але 2 відм. пни (ей). Так само як пень, відмінюеть ся гость. Оучитель творить 3 відм. ѹчителю (еви), 6 відм. ѹчителѣмъ, 1 відм. мн. ѹчителѣ, а 2 відм. ѹчители (ей), отже як пень і дальший взорець: жаль. Милость мае 5 відм. одн. милости (е), 6 відм. милостїю (евъ), 3 відм. множини милостемъ, а 7 відм. милостехъ. І церковь мае 5 відм. одн. церкви (е), а 7 відм. церквїю (евъ). До сеї деклїнації зачислюють ся іменники, закінчені на мягкий співзвук: після перших трьох форм відміняють ся мужеські іменники, після четвертої жіночі. Що тикаеть ся іменників на ць, замічуе, що имена нарицателные на ць звыкли также ѡсобливе въ писмахъ въ падежи именителномъ твердымъ цъ звычаемъ славенскогѡ ѧзыка кончитисѧ, все таки въ иныхъ падежахъ, свойствомъ рѹскогѡ дїалекта ц чрезъ ѧ и ѣ ѹмѧгчаетсѧ. Після четвертої форми відміняють ся жіночі іменники на дь, ль, нь, ть, чь і шь. При твореню відмінків каже, що в перших двох формах кінчить ся 2 відмінок по найбільшій части на е в народній мові, як і в церковно-славяньскій, а ѡкончене на ѧ полскомѹ подобное. Іменники на ць, ль, ень, оть викидають в другім і дальших відмінках е тай о (конецъ, кѡнцѧ). Перекидають е такі іменники, як жнець, жен'цѧ. Не тільно е, але й н викидають іменники: горнецъ — горцѧ, чернецъ — черцѧ. Іменники: кашель, перецъ мають 2 відм. кашлю, перцю. Имѧ постель въ родит: постелѣ, до второгѡ склоненѧ належитъ, бѹдѹчи сокращенемъ женскогѡ: тота постелѧ. При 1 відм. множини замічуе, що ѡтець въ нѣкоторыхъ рѹскихъ писмахъ въ падежи томъ мае ѡцеве. Вірне спостережене Могильницького, що іменники трьох перших форм кінчать ся въ просторѣчїи на ѣвъ, а хоч уживаеть ся у книжках окінчене ей, воно славенское. Церковно-славянїзмами називае спра-

ведливо форми 2 відм, мн.: ѡтецъ і старецъ. Потім переходить, як творять ся дальші відмінки.

Лишаеть ся іще остання деклїнація и̂менъ неѳоремныхъ. Під останнім терміном розуміє такі іменники, яких відміна въ дїалектѣ рꙋскомъ відступає в деяких відмінках від приведених вище взірців. Належать ту іменники личные: господь, четверъ, пани, мати, о̂ко, ꙋ̂хо, й неличные, уживані загально тілько в множинї: граблѣ, дѣти, люде, плечи, ꙋ̂ста. Четверъ є неправильним о стілько, що в дальших відмінках прибирає букву г, а впрочім відміняеть ся після шестої деклїнації. Іменник панѣ відміняеть так: пани, панѣ, пани, паню, пани, панею (ѥ̂въ), пани, мн. панѣ, а дальше правильно. Око має 2 відм. мн. ѻ̂чъ, впрочім правильно. Оу̂хо має в 7 відм. одн. ꙋ̂хꙋ й ꙋ̂сѣ, 1, 4 і 5 відм. мн. ꙋ̂ха й ꙋ̂ши, 7 відм. ꙋ̂хами й ꙋ̂шима, 2 відм. оухъ. Мати або мать має в 2 відм. матере, а дальше матери, матеръ, мати, матеревъ, матери, мн. матерѣ, матери, матерамъ, дальше правильно. Господь має 3 відм. Господꙋ (еви), а lapsus pennae є 6 відм. Господамъ. Граблѣ мають 2 відм. грабель, 6 відм. граблима, впрочім правильно. Відміна множини люди така: люде, люди, людемъ, люде (в рукописї помилка людѡ), люде, людми, людехъ. Подібно дѣти: дѣти, дѣти (ей), дѣтемъ, дѣти, дѣти, дѣтми, дѣтехъ. Так само відмінюють ся плечи, тілько в 3 відм. мають плечамъ, в 7 відм. плечахъ, а в 6 відм. побіч плечми є окінчення -ами.

Власні імена відміняють ся або властивымъ способомъ славенскимъ (І̂ис҃ъ Хрт҃съ і т. д.) або властивымъ способомъ рꙋскимъ після згаданих правил і форм. Щоби лекше пізнати, котрі іменники яким способом треба відміняти, приводить в таблицї выговоръ рꙋскїй ѡ̂бокъ славенскогѡ 53 імен, як прим. А̂ндрѣй, Є̂ндрꙋсь, А̂ндрꙋхъ відповідають церковно-славянському А̂ндрей.

Прикметник: степеновання; дві деклїнації.

Другий роздїл „етимольоґії“ містить у собі науку про прикметники, при яких велить Могильницький уважати на: видъ, число, родъ, ꙋ̂равнене й склонене. Що тикаеть ся виду, походять прикметники від іменників (дꙋбъ, дꙋбовый) і від прикметників, а в такім разї стають ся: ꙋ̂малителными, ласкателными а̂бо ꙋ̂ничтожителными (мален'кїй). Таким робом дїлять ся прикметники на: коренные (красный) і сложеные (невидимый), далї на властивые, що означають прикмету або стан якоїсь річи (крꙋглый)

і невластивые, що мають тілько закінченне прикметників. До останнїх треба зачислити причастїѧ й имена числителные. Дальший поділ прикметників що до виду є на: первоначалные і производные. Останнї можуть бути подвійні: або простые, которые свойство яково безъ ѿношенѧ къ инной рѣчи значатъ (желѣзный) і притѧжателны, що означують приналежність (Петрѹвъ). Потім наводить кілька примірів похідних прикметників, як малый, маленкїй, малененкїй, малесенкїй, мацюпый, мацюцкїй.

Чисел мають прикметники два, родів три. Степенують ся тілько такі прикметники, яких знаменоване рости або малѣти може (милый). В такім випадку зовуть ся прикметники ѹравнѧемые, в противнім неѹравнѧемые. Треба відріжнити ѹравненїе граматыческое ѿ логическогѡ. В граматичнім порівнанню треба глядїти на степень і форму. Степены ѹравненѧ три: положителный, разсѹдителный і превосходителный. Формою може бути порівнанне: правилное і неправилное.

Степенъ разсѹдителный прикметників на: кый, вый, гїй, дый, жїй, лый, мый, пый, тый, рый і хїй творить ся від першого в той спосіб, що -ый і -їй перемінюють ся на -шїй (грѹбый — грѹбшїй). Прикметники, закінчені на -кїй, перемінюють се закінченне у вищім степенї на -шїй (короткїй — коротшїй). Задержує к тілько горкїй — горкшїй, за се трискладові на -кїй викидають у вищім степенї самозвук перед окінченнєм -кїй (глибокїй — гликшїй, высокїй — вышшїй), одначе лѧдаѧкїй має лѧдаѧкшїй. Прикметники на -ный мають у вищім степенї замісць -ый -ѣйшїй (красный — краснѣйшїй або красшїй). Ту й замічує Могильницький, що закінченнєм -ѣйшїй виражало ся у церковнославянській мові найвищий степень, въ рѹской зась мовѣ разсѹдителный значитъ. Превосходителный степень творить ся від вищого приложенемъ слога най, або припрѧженїемъ до положителногѡ древнымъ звычаем' слоговъ пре, все. Потім є мова про неправильне степенованнє.

Ѳема прикметника себто перший відмінок муж. роду кінчить ся на двозвук або співзвук. Після того розріжнюємо дві деклїнації прикметників: до першої належуть прикметники, закінчені на їй або ый, до другої на въ або нъ. Взірцями першої відміни є: тѧжкїй, тѧжка, тѧжкое, старшїй, а, ое; синїй, ѧ, е (ѥе); мѹдрый, а, ое. Рівнорядним окінченнєм з -ои в 2 відм. одн. ж. р. зазначено також -оѣ. Побіч правильного закінчення -ою в 6 відм.

одн. жін. р. виступає -овъ, побіч -ею також -евъ. Перехід о в ї зазначений в 6 відм. одн. * (тажкѡмъ), так само в 3 відм. Синїй має в 2 відм. одн. синѣгѡ і синѣи (ѣѣ). Відміна цїлком народня. Не так має ся справа з множиною. Ось як відміняєть ся тажкїй у множинї; тажкїе (їи), тажкихъ, ѣхъ, тажкимъ, тажкїе, зглядно в животних тажкихъ, ѣхъ, тажкїе, тажкими, тажкихъ. Перший і пятий відм. мн. від старшїй: старшїе, їи, від синїй: синїе, їи, від мѹдрый: мѹдрые, їи. Впрочім іде відміна правильно. Перша відміна має дві форми. Після першої відміняють ся прикметники на -їй і дїєприкметники дѣйствителнаго залога. За першим взірцем ідуть прикметники на: гїй, кїй, хїй, за другим на: жїй, чїй, шїй, щїй, за третїм йдѹтъ которыхъ остатна согласна въ рѹскомъ дїалектѣ мягкося вымавляти звыкла. Такі кінчать ся звичайно на: вїй, лїй, нїй (рыбїй, соболїй, каранїй). Після другої форми деклїнують ся прикметники на -ый і дїєприкметники страдального роду. При поученню, як творити поодинокі відмінки, каже, що 2 відм. одн. жін. роду кінчить ся на и, в Литовськім Статутї на е, а въ посполитомъ произношеню на -ѣ. Прикметники на -їй, яких ѡстатна согласна властивымъ рѹскимъ выговоромъ мягкося вымавляе, кінчить ся замісць огѡ, ой на ѣгѡ, ѣи. Закінченнє -въ в 6 відм. одн. жін. р. можливе тілько въ просторѣчїи. Скінчивши творенне відмінків множини, зазначує ось які свойства дїалекта рѹскогѡ:

а) Такі прикметники, як синїй, мають у 2 відм. одн. зам. огѡ, ой — ѣгѡ, ѣи, задержуючи то саме е в 3 відм. муж. і сер. роду. Въ тыхъ прилагателныхъ чѹтися даетъ самогласное ѣ въ тыхъ падежахъ(,) де во всѣхъ йнныхъ ѡ съ властивымъ рѹскимъ выговоромъ слышно.

б) Окінченнєм 6 відм. одн. жін. р. в народнїй мові є -овъ, въ писмахъ зась рѹскихъ посполитѣ славенское ѡкончене на ою найдѹеся.

в) Окінченнєм 2 відм. одн. жін. роду є отверте и, або, як деякі пишуть, ѣ, в Статутї і перекладї Скорини -е. Тое ѡвертое окончене єстъ также собственнымъ знакомъ, которымся рѹскїй дїалектъ ѿ полскогѡ й россїйскогѡ различае, бо в тих мовах згаданий відмінок кінчить ся на двозвук, пр. польське białey, czystey, велр. бѣлой, чистой, а въ рѹскомъ: бѣлой, чистой. Въ просторѣчїи яко тежъ въ розмайтых й тыхъ самыхъ писмахъ рѹскихъ непевное єстъ окончене именит: числа множ: въ прилагателныхъ первой формы часомъ на їе, їи(,) второй формы на ые, ыи, ыѣ выходячихъ. Посполитое ѡднакѡ въ про-

сторѣчїи малорꙋскомъ єстъ ѻкончене на їи. Мовимѡ тедꙑ: добрїи конѣ, злꙑи невѣсти, горкїи ꙗбка, хотѧ въ писмахъ окончене їе и҃ ꙑе къ полскомꙋ зближаесѧ.

На свої спостереження наводить далї прикладꙑ съ давнꙑхъ знакомитшихъ рꙋскихъ писмъ:

2 відм. на и, ѣ, е: порожнеи славꙑ, слꙋшнои причини(,) ростѧчеѣ, чꙋючеѣ, и҃ розꙋмноѣ силꙑ. Щирои, и҃ вꙑразнои мовꙑ. Требникъ Могилꙑ. Чистои, и҃ жаднои змази немаючеи вѣрꙑ нашоѣ. Христианскои вѣрꙑ. Восточнои греческои Церкви. Не каждои годинꙑ. Значнои божои ѻ҆патрности. Вѣнецъ Хвъ: Радꙑ коронные.

ѻ҆дное а нерозделное речи посполитое(,) накшталтъ рꙋки нашое. Ведле сее присеги моее. Статут Литовський. белое мꙋки. Скорина.

1 відм. мн. на їе(,) їи(,) їѣ: Єлова близкїи(,) дорогїе крꙋзцꙑ >< многїи дорогїи великїи маетности. Вѣнецъ Хвъ.

Такїе мꙑсли, многїе несмаки, далекїе край, апостолскїе слова, бозскїи слова. Калл҃:

1 відм. на ꙑи, ꙑе, їи: Мꙑ такъ простꙑи и҃ безꙋмнꙑе єстесмо въ наꙋкахъ. Євѣтлꙑе люде. Ранꙑ загнꙑлꙑи и҃ трꙋднꙑи кꙋ ѻ҆улѣкованю. Книга ѡ҃ вѣрѣ. Злꙑе намѣетности, злосливꙑѣ и҃ законопрестꙋпнꙑѣ работникове. Збавленнꙑѣ приказанѧ. Вѣнецъ Хвъ.

Врѧдовꙑе листи(,) сꙋдовꙑе врѧдꙑ. Статут Литовський.

Подставки сребрнꙑе, хлебꙑ преснꙑе. Скорина. Малобачнꙑе титꙋлꙑ, дꙋховнꙑе речи противнꙑе, дарꙋнки правнꙑе. Ѧпокрисисъ. Єкꙋтечнꙑе дѣйствїѧ. Офѣрꙑ наши дꙋшевнꙑе. Богꙋ вдѧчнꙑе люде. Каллист҃:

Друга деклїнація прикметників має три взірцї: Петро̊въ, Петрова, Петрово; Матвѣовъ (ивъ), Матвѣиви (sic, Матвѣива), Матвѣево; Ганчинъ, Ганчина, Ганчино. У 7 відм. в одних формах зазначений перехід о в і, у других нї: Петровѣмъ (муж. р.), Петрово̊мъ (сер.), Матвѣиво̊мъ (м. і с.), Петрово̊й, але: Ганчиномъ, Матвѣивой, Ганчиной. Одначе в 3 відм. одн. жін. роду зазначений сей перехід скрізь звіздкою. У жіночім роді виступає в 2 відм. побіч ои також окінчення оѣ, в 6 відм. одн. побіч ою також овъ. Форма Матвѣиви в 1 відм. одн. жін. р. — се lapsus pennae, бо 5 відм. тогож числа правильний: Матвѣива. У множинї на всї три роди є одна форма в 1, 4 і 5 відм.: Петровꙑ, Матвѣевꙑ й се є збережене консеквентно. Після перших двох взірців деклїнують ся прикметники притѧжателнꙑе на въ, за третїм взірцем ідуть присвоюючі прикметники на -нъ, що по найбільшій

части походять від жіночих імен, а також: жаденъ, годенъ, гѡдна, є та подібні, в яких самозвук е зістає в усїх відмінках і родах.

Прикметники всїх родів, в усїх степенях і в деяких відмінках підпадають ѹсѣченю, зам. легкїй, страшный, свѧтый можна сказати: легокъ, страшенъ, свѧтъ. Прикметники: радъ, а, о, вартъ, а, о мають в 1 відм. мн. ради, варти, в инших відмінках не вживають ся і звуть ся неличными. До ймєнъ прилагателныхъ зачислює Могильницкий також ймєна числителные, якими означуємо многость поєдинчихъ рѣчи єдного рода.

Числївник.

Числївники є: началные на питаннє: сила, кѡлко, многѡ, порѧдковые на питаннє: который въ рѧдѹ, многократные на питаннє: многоракїй, колкоракїй (троѧкїй, троистый), ѹмножителные на питаннє: многѡкроть (два разы) і самостоѧтелные, під чим розуміє началные числївники, які заступають іменники (ѡба, четверо). Відміна числївників: єденъ, єдна, єдно, два, двѣ, оба, обѣ — народня. Три має в 2 відм. трєхъ, в 3 відм. трємъ, але в 4 і 7 відм. трохъ. Від: четыри, пѧть, шесть, сѣмъ є 2 відм.: четырохъ, пѧтыхъ, шестихъ, семихъ, 3 відм. четырѡмъ, пѧтимъ, шестимъ, семим', а 6 відм.: чтырма, пѧтма, шестма, семима. Подібно двѣста, двохъ-сетъ, двѣстомъ, двѣстома, двѣстохъ. Відміна числївника тысѧчь така: тысѧчь, тысѧча, тысѧчѹ (ови), тысѧчомъ, тысѧчи, а мн. тысѧчи. тысѧчи, тысѧчами і т. д. 6 відм. поб. тысѧчами також тысѧчми. Числївники порѧдковые й многократные відміняють ся, як прикметники, а числителные ѹмножителные склоненїю не подпадаютъ. Як двоє, обоє, так і троє має в 2 і 7 відм. троихъ, в 3 відм. троимъ, в 6 відм. троима, хоч обома. Однаковісїнька відміна числївників: четверо, пѧтеро: 2 і 7 відм. четверыхъ, 3 відм. четверымъ, а 6 відм. четверма.

Заїменник.

Мѣстоименїє є часть мови, що стоїть звичайно замісць імени, при імени або при дїєслові. При заїменниках дивити ся треба на: видъ, родъ, число, лице і склонене. Що до виду дїлять ся заїменники то по состоѧнїю, то по знаменованїю. По состоѧнїю є заїменники: самостоѧтелные (ѧ, ты) і прилагателные (мой). По знаменованю дїлять ся заїменники на:

личные (онъ, мы), ѹказателные (тотъ, сесь), притѧжателные (мо҃й, тво҃й, сво҃й), вопросителные (хто, што), неопредѣленые (хтось, нихто) тай общїе (весь, всѧ, все҃, каждый). Заіменники: ıа҃, ты, себе, сѧ, хто, што не мають специяльного роду, але є усїм родам приличные. Прочі мають три роди, при чім никъ є мужеського, ничъ середнього роду. Чисел два, осіб три, а форм відміни заіменників шість.

Одні з заіменників, а се особові, мають властиву деклїнацію, инші відміняють ся, як прикметники. Перша форма обіймає особові заіменники: ıа҃, ты, онъ, она, о҃но, 2 відм. мене, тебе, тѧ, е҃гѡ, гѡ, е҃й, е҃гѡ, гѡ, 3 відм. менѣ, ми, тобѣ, ти, емѹ, мѹ, ѣи, ей, е҃мѹ, мѹ, 4 відм. мене, мѧ, тебе, тѧ, его, го, ю, е҃го, го, 6 відм. мною (въ), тобою (въ), нимъ, е҃ю, а 7 відм. мнѣ, тобѣ, нѣмъ, ѣй. Множина: мы, насъ, они, и҃хъ правильна. В другій формі містить ся відміна заіменників: тотъ, тота, тото; сесъ, сеса, сесо (е); самъ, сама, само; такїй, така, такое; который, котора, которое. З відміни заіменника тотъ треба зазначити відмічення переходу о в і в 7 відм. муж. і сер. роду: то҃мъ, 7 відм. ж. р. то҃й (в рукописи ошибкою пера є форма 6 відм. то҃ю (въ), бо звіздка без сумнїву належить до 7 відм.), дальше форму 2 відм. жін. роду: той, 3 відм.: той. 1 і 4 відм. мн. є тые, оты, прочі відмінки правильні. При сесъ, сесо зазначена йотація в 2 і 3 відм: се҃гѡ, се҃мѹ. Сеса має такі форми: сей, сѣй, сесѹ, сею, сѣи. Самъ відміняєть ся правильно, по народньому. 2 відм. жін. р. самой, 3 відм. самѣи. За те множина має в 1 відм. такі форми, як самые (и), а 4 відм. самые, як від сесъ є 1 і 4 відм. мн. сесы (прочі правильно). Відміна заіменника такїй народня в однинї, з боку правописи цікаві форми: 7 відм. муж. р. тако҃мъ, 2 і 7 відм. жін. р. такѣй (як самѣй), але множина має такий вид: такїе, їи, таких', ѣхъ, таким', ѣм', такїе, їи згляднo таких, ѣхъ, такими, ѣма, таких, ѣхъ. Который відміняєть ся правильно, але в множинї має 1 відм. которые, їи, а 4 відм. лише которые.

Чотири дальші форми призначені для заіменників: присвоюючих: мой, моѧ, мое; нашъ, наша, нашое; питайних: хто, што; чїй, чїѧ, чїе; зворотних (себе, собѣ, собою, -овъ і сѧ, си, сѧ) та загальних: весь, всѧ, все҃; никъ, ничъ (никогѡ, ничогѡ і т. д.). Від моѧ є 2 відм.: моей, моей, моеи, 3 і 7 відм. моей, 6 відм. моею, евъ, від мїй і мое 2 відм. моегѡ і могѡ, 3 відм. моемѹ і момѹ, а 6 і 7 відм. моимъ. Множина правильна. Нашъ і нашое або наше мають народню відміну: нашого і т. д., але 6 і 7 відм. писані через и: нашимъ. Одначе в множинї подибуєть ся в 1 і 4

відм. така форма, як нашїє, и. Хто, што (що, что) відміняють ся правильно; 6 і 7 відм. є кимъ, чимъ, як чїимъ, никимъ, ничимъ. При деклїнованню заіменника чїй зазначене виступленнє йо в 2 і 3 відм.: чїѥгѡ, чїѥмꙋ. Відміна в однинї і множинї народня. Весь і всѣ мають 2 відм. всѥгѡ, 3 відм. всѥмꙋ, 6 відм. всѣмъ, а 7 відм. всѥмъ. Вся відміняеть ся ось як: вся, всѥи, всѣй, всю, всѥю, ѥвъ, всѣй. 1 відм. мн. звучить вси, ѣ, але в дальших відмінках виступає правильно всюди ѣ: 4 відм. є всѣи, 6 відм. всѣми, ма.

В примітцї зазначує Могильницький, що коли перед заіменниками: онъ, она, оно стоїть приіменник, тодї відповідна форма заіменника прибирає н (до нєго). Скороченнє заіменника: который, котора, котороє рꙋскомꙋ дїалєктови чрєзъ котрый, котра, котроє властиво єстъ. Формою сокращєнꙗ тогѡ рꙋскїй дїалєктъ ѿ полскогѡ различаєсꙗ. Бо в польській мові лишаєть ся перше о (który), в руській друге (котрый). Тому, що не всї заіменники мають усї відмінки, оба числа й три роди, розріжнює Могильницький іще подїл заіменників на: полныє і нєполныє.

(*Далї буде*).



Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевского.

Нам передані до опублікования три листи пок. Вол. Антоновича з такою вступною заміткою д. Мйодушевского:

„Антоній Станиславович Мйодушевский (батько одеського присяжного повіреного, члена „Просвіти“, Івана Антоновича Мйодушевского) 1856 року був членом польського кола „пуристів“ у Київі, до якого належали Антоній Хамєц, Онуфрій Хойновский, Ян Заґурский, Тадей Рильський та инші. Коли потім Мйодушевский виїхав тимчасово з Київа до Чорнобиля, де був ґувернером в домі Понтусів і Абрамовичів, він дуже тужив за товаришами і листував ся з ними. До сього часу належать 2 перші листи Володимира Бонифатієвича. Трохи згодом В. Б. сам приїхав до Чорнобиля, і його відносини до Мйодушевского стали близькими, сердечними. Незабаром Мйодушевский приїхав до Київа, записав ся вільним слухачем київського унїверситету св. Владимира і став членом польської студентської корпорації (української ґміни). На передоднї повстання між частиною членів сеї орґанїзації та „хлопоманами“ став ся розкол.

„Коли року 1897 появились про сей розкол і инші обставини мемуари Юзефовича, син Мйодушевского передав один примірник Рильському. Антонович сказав, що в мемуарах сих факти подані неправильно, але замісь спростування краще буде написати свої власні мемуари.

„1862 року А. С. Мйодушевский брав участь в польськім повстанню і був арештований із зброєю в руках біля села Кошоватая; його засуджено, посажено до київської кріпости, а потім заслано на каторгу до Сібіру. Вернувшись із Сібіру 1874

року, Мйодушевский був у Києві і зараз же побачив ся з Антоновичем. Побаченнє мало теплий, містичний характер. Антонович сказав, що на передодні він бачив сон і передчував зустріч із старим товаришем. Після теплих розмов на особисту тему перейшли до розмов про суспільну діяльність і тут між приятелями виявила ся незгода.

„Року 1897 Мйодушевский, заклопотаний долею сина, якого виключено з Єлисаветської ґімназії і який безуспішно прохав приняти його до київської 1-ої ґімназії, звернув ся до В. Б. Антоновича з листом, прохаючи в нього помочи в сїй справі. Син Мйодушевского, учень 5 кляси, віддав сам В. Б. сього листа. Професор був зворушений, руки його тремтїли; він спитав про здоровлє свого товариша, турбуючись, чи не попсувало ся воно житєм в Сібіру. Того-таки дня професор пішов до членів педаґоґічної ради київ. 1-ої ґімназії, Петра Василєвича Голубовского і Олексія Олександровича Андрієвского (вже небіжчиків) прохати посередництва, і дякуючи їм син Мйодушевского був прийнятий в число учнів київської 1-ої ґімназії.

„1903 року А. С. Мйодушевский на просьбу сина написав мемуари і віддав їх, з огляду на тодїшнї цензурні умовини, для схования й використування до Кракова, професорови Третякови; сей останнїй попрохав його, як що можливо, письменно й непохитно встановити, чи був В. Б. Антонович, як передає Мйодушевский в своїх мемуарах, унїятом і чи його приєднаннє до православя не є тільки мітом, тим більше, що професори у Кракові знайшли спис студентів унів. св. Владимира, де Антонович записаний православним. Як видно товариші В. Б. силкувались в мемуарах як небудь регабілїтувати В. Б. перед будучими поколїнями польської суспільности, і з їх погляду не можна не визнати, що ними в сїм керував голос почутя до товариша. Саме тодї (р. 1903) А. С. Мйодушевский звернув ся до В. Б. Антоновича із своїм листом, на який В. Б. поспішив дати повну й пряму відповідь.

„31 марта 1904 року в Проскурові вмер А. С. Мйодушевский, лишивши по собі память чесного працьовника, що любив всїх людей однаково, без огляду на їх походженнє. Потвердженнєм його суспільних поглядів служить промова, надрукована в „Трудах Перваго Сельскохозяйственнаго Съѣзда Подольской губерніи“, а також заснованнє Проскуровської мійської Біблїотеки, якої небіжчик був першим головою.

„4 роки згодом умер В. Б. Антонович. Його мемуари ли-

шились незакінченими і деяким доповненнєм їх можуть стати сї листи, подані сином небіжчика одночасно до української і польської преси“.

Читач, обзнайомлений з біоґрафією Антоновича, оцінить відповідно вартість сих листів. Дуже не богаті фактичним змістом, вони мають вартість так би сказати настроєву. Перші два, з 1856 р., представляють нам Антоновича-студента серед товаришів з польської „української ґміни“ київського університета, яку він потім заходив ся перевести на український ґрунт, але при тім вона розколола ся на українську і польську части (пор. автобіоґрафію в ЛНВістнику 1908, IX, с. 406). В останнім листї на склонї житя Антонович-старець дає останню відповідь, на тему свого розриву з польською народністю, свій обрахунок сумлїння перед колишнїми товаришами Поляками.

Ми бажали б щоб сей перший початок заохотив і иньших до публїковання листів пок. історика, а сторінки Записок будуть завсїди для них отворені. *М. Г.*

I.

Kijów, 25 maja 1856. Kochany Panie Mioduszewski! Bardzo Panu dziękuję za pamięć o mnie; po przeczytaniu listu Pana, a jeszcze bardziej listu pisanego do Tadzia i braci, którzy tak byli łaskawi, że mi go zakomunikowali, poznałem Pana bliżej i lepiej — byłem zarazem i pocieszony i zasmucony: pocieszony dlatego, że poznałem w Panu brata w duchu, że zobaczyłem człowieka pełnego życia i sił młodzieńczych, co bez wahania się chce i myśl i słowo i czyn nieść na ofiarę przekonania, a że poświęcenie i zapał są to rzadkie bardzo nóty w gwarze naszego świata, więc z radością patrzałem na człowieka, który te strony ducha w sobie poruszył.

Zasmucony zaś dlatego, że widząc ciebie wstępującego na drogę pracy z siłą i wiarą, z nadzieją i zapałem, przejrzałem całą ilość cierni, niepowodzeń, upokorzeń, szyderstwa, co na tej drodze zagraża strudzonym stopom wędrowca i boleśnie było wyobrazić sobie młodzieńca, który teraz wre życiem, kiedyś strudzonego, ze zbolałem sercem, już stąpającego po tejże drodze nie wśród kwiecia i światła młodości, ale po ziemi ślizkiej, wśród błota i kolców niezliczonych. — O każdy z nas, bracie! zrazu wszedł na tę drogę pełen wiary i w świat i we własne siły, każden marzył pięknie, póki starczyło świeżych uczuć do marzenia, każdy śnił na przyszłość wieńce kwiatów, gałązki lauru, wyobrażał sobie, że ujrzy wszystkich bliźnich, których duszą ukochał, zespolonych w jeden chór bratni wieczystej harmonji, wiecznie trwałego

poświęcenia — lecz inne jest nasze przeznaczenie — przeznaczenie to pszczółki, co życie całe pracuje na ziarnko słodyczy, co nieznana i nie wspomniona da swoje ziarnko na pożytek ludzki, może w końcu zgniecona(!) nawet ręką tego, który pracę jej żywota spożyje, świadkiem, sędzią i nagrodą naszego poświęcenia — to tylko własne sumienie, co kiedyś przy obrachunku życia, osłodzi nam ostatnie chwile konania — może pod płotem — bo wtedy śmiało będziem mogli dać sobie pytanie: „Po co żyłem na świecie", a głośno odpowie sumienie i na taką odpowiedź mało kto się zdobędzie w naszym świecie. — Otóż, bracie, pamiętaj póki siły starczą, urobić sobie zapas woli i przekonania któreby cię podtrzymały wtedy, gdy wkoło będzie wieczne szyderstwo, gdy chybi jeden i drugi obliczony projekt działania, gdy zmylą ludzie, na których najbardziej liczyłeś, kiedy na skronie twoje wtłoczą cierniową koronę i krew z pod serca obfitą strugą pociecze, pamiętaj bracie, że to będzie chwila próby, że tę chwilę kto przetrwa, ten nasz na wieki i ten dopiero ma prawdziwą zasługę ofiary — pracować póki można, gdzie można i jak można, aż do ostatniego tchnienia piersi — to być powinno naszą dewizą, tego ci serdecznie życzę i jako brat starszy a doswiadczeńszy przesyłam na przestrogę w początku twego zawodu. Żegnam Pana i przesyłam mu przyjacielski uścisk ręki. Antonowicz.

P. S. Przepraszam, że Pana utrudzę maleńkim komissem; bezwątpienia, poznałeś się już z Ludwikiem Konickim, tęgi to szlachcic i gawędka z nim nie zła, otóż za widzeniem się bądź łaskaw przypomnij mu obietnicę przepisania dla mnie pieśni o Bondarenku u włościan z Słaponowicz, a jeśli on ją przepisze, to prześlij mi ią przez jaką kolwiek zręczność. Jeśli można to napisz Pan czasem do mnie słów kilka, a prawdziwą mi zrobisz przyjemność — jak tam jesteś na posadzie, czy pracy wiele i czy bardzo uciążliwa? — Jakie wrażenie robią wszelkie napotkane figury? etct. etct.

P. S. Życzył także sobie p. Ant. zabrać znajomość z Chodorowiczem, człowiek szanowny i dobry dla ludzi na twój kopyt(!). —Tadziowi ogromnie leje wodę z lodem na głowę — domawia, że to dla udzielenia natchnienia. — A tobie właśnie natchnienie potrzebne pośród twego życia uroczego. Chrystos woskres tj. uścisk potrójny. Jan Zagórski.

II.

18—28/VIII —56. Kijów.

Kochany bracie! Może uważałeś krótkość i lenistwo moich odezw, a raczej moich przypisków ostatnich do ciebie — przebacz bracie i nie posądzaj o niestałość, spodziewam się po tobie, że nie sądząc

z pozorów zechcesz wejść czasem i w stan boleśny duszy — oteż możeś kiedy czuł, a przynajmniej potrafisz sobie wyobrazić, ile czasem boleści, ile zawodów gorzkich może zmieścić dusza człowieka i jaka gorycz czasem panuje, gdy wszystkie cierpienia trzeba zbić „w żelazne woli okucie“ — i pracować — pracować, dopóki machina pracownicza nie pęknie — i być zimnym, lub gorącym, czasem wesołym według potrzeby.

Cieżkie bracie $1^1/_2$ roku przeżyłem, może jak się kiedy poznamy bliżej, a opowiem ci wiele swoich przygód, to ocenisz je i wytłumaczysz mimowolną chwilę duchowej apatji — tymczasem odwołuję się á priori do twego serca — kołatam o współczucie — a to dlatego, żebyś mi wprzód wybaczył moją niedbałość w korespondencji, potem żebyś mię i serdecznie wysłuchał. Otóż parę ostatnich miesięcy przetrwałem w strasznem odrętwieniu, które nastąpiło wskutek wielu wysileń ducha — tymczasem trafiłem w krąg życia czynny — ruch zawrzał koło mnie, z obowiązku musiałem doń dokładać, co się udało i wysilałem się i słabiałem coraz bardziej szamocąc się w płonnym trudzie. — Lecz silną wolą i mur przebijesz — i ja poczynam już po dawnemu stawać na nogi — i znowu z wiarą i siłą dawną rzucam się w nową pracę. Trochę odżyłem, więc swobodniej myśl idzie i ciebie bracie pozdrawiam z wiosną mego ducha!

Ale do rzeczy: piszesz bracie, żeś stęsknił się, żeś się znudził, — spodziewałem się tego, — bo Czarnobyl — oj bracie to wielka pustynia, to bagno sfery duchowej — nie upadłeś duchem i tego się spodziewałem, bo pracujesz nie dla rozrywki — nie dlatego, żeby zrywać kwiatki na niwie życia — ale uznaj sam teraz potrzebę innego lepszego świata przynajmniej na początek — zresztą potem o tem, ale przyjeżdżaj zaraz z Waśniewskim, a wszystko się i ogada i uładzi. Nie wleź tylko pod pantofel mojej siostrze, która zwykle ma wielki wpływ na miękkie serca przez swoją dobroć i nie daj się zatrzymać, ale zaraz wracaj. Co do Pontusa nie zrywaj, ale i nie przyrzekaj, — Abramowicz jeszcze czeka, narobiono ci tu figli języcznych — twój... naukowy, ale pluń na to — sobaka bresze witer nese. Zresztą główna przyjeżdżaj, a my już cię rozgrzejem szczerem sercem po Czornobylskim spleenie. Na drząckę pluń i każ jej ustąpić z organizmu, choroba to bracie wspólna nám wszystkim, bo świat jak jeż nas kole.

A bo i skąd też mamy prawo wpuszczać do jego brudnej nory choćby promyk światła lub prawdy — ale kolec kolcem, a robota robotą aż do końca — a sędzia? sądzić -sami będziemy, gdy w chwili skonania położywszy rękę na sercu, powiemy sobie: Jam nie da-

remnie pożył na świecie: to przyszłość która mi świeci, nadzieję tej chwili sobie i braciom powtarzam zawsze, gdy któren z nas skłóty cierniami żywota słabnie, omdlewa — więc i tobie bracie szlę ją w upominku.

A parte. (**Тут уступ приватноï натури, і автор просить внищити сей уступ листа**).

Zresztą bracie bywaj mi zdrów i szczęśliwy a do naś jak najskorzej przyjeżdżaj, o co cię prosi szczerze kochający brat Włodzimierz.

Bądź też łaskaw, za dołączonego ½ rubelka kup z parę funtów tytuniu bessarabskiego i przywież mi z sobą.

III.

Лист Міодушевского до Антоновича, що викликав низше поданий лист Антоновича:

Szanowny i zawsze kochany profesorze! Starzejemy się i pora sumować wrażenia z całego życia zebrane. W takiej dobie z konieczności doświadcza się nastrojów poważnych i szczelniej jakoś rozgląda się nie tylko we własnej przeszłości, ale i w przeszłości tych, z którymi jednocześnie wstępowało się w szranki życiowe.

Nam, ludziom mniejszego kalibru, którzy niczem poważniejszem nie zaznaczyli swego istnienia, chodzi jednak o to, aby przyszłe pokolenia miały właściwe pojęcie o ludziach wytwarzających atmosferę naszej doby, która i na nas musiała oddziaływać i nadawać całemu pokoleniu pewne jakieś piętno.

Do rzędu takich wybitnych indywiduów niezaprzeczenie i Wy, koch. profesorze, należycie.

Nie mam potrzeby ani powodu żadnego schlebiać, możecie więc wierzyć, że to co mówię, wypływa z głębi mojej duszy, a dla tem lepszego udowodnienia szczerości tych słów, muszę zaznaczyć, że żywiąc do końca dni moich najwyższą wiarę w szlachetność Waszych pobudek, nie mogę jednak uznać nieomylności Waszego programatu.

Tak, czy inaczej, więcej niż o siebie samego, chodzi mi o to, ażeby przyszłość widziała w Was to, co ja widziałem i znała Was takim, jakim rzeczywiście byliście, a nie jakim zdawać się możecie zbyt lekko uprzedzającym się.

Teraz zrozumiecie, dlaczego zgłaszam się do Was i stawiam Wam bardzo poufne pytanie, na które wiem, że mi zechcecie z całą szczerością odpowiedzieć, bo przecież obaj powodowani jesteśmy względami wyższemi po nad powszednie i znikome pobudki.

Niedowierzam własnej pamięci, ale zdaje mi się, że od siostry Waszej ś. p. Waśnieskiej, słyszałem, że urodziliście się unjatem. Nie

dziw, że wieść tę niejednokrotnie rozpowszechniałem, gdy wypadło mówić o Was. Obecnie bardzo poważni ludzie żądają odemnie stwierdzenia tego piśmiennie.

Zrozumiecie doniosłość sprawy i skrupuły moje. Niechciałbym dobrowolnie wprowadzać kogoś w błąd i lekkomyślnie kłamać przed przyszłością, opierając się na osłabionej wiekiem pamięci.

W spisie studentów owych czasów, zapisani jesteście prawosławnym, ale to w danym wypadku sprawy nie wyświeca.

Dlatego udaję się do was jako do najwyższej instancji, z prośbą o potwierdzenie albo zaprzeczenie mojej pamięci.

Przy tej zręczności bardzo będę wdzięczny, gdybyście mnie poinformowali, w czyim to zakładzie w Odessie (pamiętam że to był Węgier) otrzymywaliście pierwsze wykształcenie?

Równie też jakie to was łączyły stosunki z Ottonem Abramowiczem, a jakie znowu ze starym Padlewskim?

Pozostaję do końca dla Was ze czcią a także głębokim żalem

Wasz szczery przyjaciel A. Mioduszewski.

Відповідь Антоновича:

5 czerwca 1903. Kijów.

Szanowny kollego!

Przedewszystkiem proszę Was o wybaczenie mi spóźnionej odpowiedzi na Wasz list, pisany jeszcze w styczniu, przyczyna opóźnienia była okoliczność odemnie niezależna, — od trzech lat cierpię na sercową chorobę, wskutek czego jestem zmuszony przepędzić zimę w cieplejszym klimacie — tak i w tym roku przemieszkałem zimę w Krymie, zkąd powróciłem dopiero kilka dni temu i zastałem Wasz list, który mię oczekiwał w Kijowie. Spieszę więc odpowiedzieć na zapytania zawarte w Waszym liście.

1) Wieść o tem, że urodziłem się unjatem kompletnie mylna: oboje rodzice moi należeli do katolickiego obrządku, więc i ja byłem ochrzczony jako katolik.

2) W Odessie wychowywałem się w zakładzie Jana Dżidaja. Ojciec jego w końcu 18-go wieku był w Węgrzech silnie skompromitowany w sprawie spisku Martynowicza i wskutek tego schronił się do Galicji, gdzie urodził się z matki rusinki mój wychowawca. Jemu obowiązany jestem oprócz nauki, wpojeniem zasad prawdziwego demokratyzmu.

3) Ojciec mój całe życie był domowym nauczycielem. Ostatnim jego uczniem był Otton Abramowicz. Po ukończeniu wychowania, ostatni, widząc już podeszły wiek mego ojca, zaproponował mu pozo-

stać w jego domu, gdzie też mój ojciec i dokonał życia. Ztąd mój stosunek z Ott. Abr.

4) Znajomość moja z Władysławem Padlewskim była nie długa. W czasie silnego podniesienia publicystyki w kraju, w 1861—1862 roku poznajomiliśmy się przez pośrednictwo Kraszewskiego. Zdaje mi się, że Padlewski miał na celu zwerbować mnie dla pewnych projektów i skorzystać z wpływu (jaki niezawodnie przesadzał), jak mniemał bardzo wielkiego, jaki według jego zdania miałem na kolegów. Ztąd znajomość nasza, wprawdzie niedługa, w ciągłej przeszła polemice.

Oto odpowiedź na zrobione mi zapytania. Ja także zacząłem układać memuary, ale wskutek choroby robota idzie bardzo powoli, zapewne nie zdołam jej ukończyć.

Bardzo Wam jestem wdzięczny za Wasz serdeczny list; nigdy nie byłem fanatykiem i zawsze wierzyłem, że różnica przekonań nie powinna wpływać na wzajemną przychylność i szacunek, nie zbyt często spotykałem oddowiednie zapatrywania się, tem więc serdeczniej wdzięczny jestem, spotkawszy takowe w Waszym liście.

Bardzo prędko zapewne skończy się moja życiowa karjera — właśnie czas na rachunek sumienia sine ira et studio. Wszystkie moje pomyłki widzę obecnie jaśniej i dokładniej, niż kiedykolwiek, nie wchodząc w szczegóły jednak, w zasadniczych pytaniach myślę, żem się nie mylił i gdyby przyszło na nowo zaczynać życie, to niezawodnie powtórzyłbym te same pryncypy, gdyż przy najstaranniejszej krytyce, na ile mogę sądzić, nie rozmijają się ani z logiką ani z poczuciem sprawiedliwości. Oczywiście w swoim czasie pryncypy te musiały podrażnić ludzi, którzy przywykli do pewnej normy życiowej — rzecz to bardzo naturalna. Co do opinji jaka w tym względzie będzie wypowiedziana o moich czynnościach, jest ona dla mnie zupełnie obojętną. Raz mam rozgrzeszenie własnego sumienia, o opinję nie stoję. Jest ona w różnych sferach rozmaita, w jednych przesadza na plus, w drugich na minus, ja zaś liczę sobie za zasługę, to że nigdy postempki(!) moje nie miały na celu captare benevolentiam opinji.

Darujcie szanowny kollego nieskładność listu — obecnie mam atak sercowy, wskutek którego i ręka drzy i myśl się plącze. Przyjmijcie wyrazy prawdziwego szacunku i szczerej sympatji. Życzliwy kolega W. Antonowicz.



Miscellanea.

Татарський дзвінок.

В скільськім повіті в селї Волосянці під Бескидом знаходив ся в церкві дзвінок з часів татарських нападів, котрий все називано „татарський дзвінок“. Мав він форму не звичайного дзвінка, тілько форму півкулї, на котрій зверха коло держака були чотири виступи яко прикраси. Сей дзвінок не був як звичайно сивавої масти, тілько темно-жовтої і мав дуже ясний голосочок. Переказ про сей „татарський дзвінок“ до нинї в Волосянцї такий: В давнину, коли ще Татари нападали на нашу Галицьку Русь, спускали ся були Татари одної недїлї з гори Плїшки від сторони села Рожанки вижної в село Волосянку. Тодї відправляла ся власне Служба Божа в церкві, що в тих часах стояла не на Плосїни[1]), де тепер від непамятних часів стоїть, але на лану під Плїшкою, де й переказу нема, коли відти церков забрано на „Плосїнь“. Коли нарід побачив, що Татари йдуть, утїк з церкви і скрив ся. Лиш священик „отець Сімеон“ не міг втечи, бо не міг від вівтара відступити, правлячи власне відправу при св. Евхаристії. Татари влетїли в церков і стяли о. Сімеона при престолї. Коли Татари з Волосянки відтягнули, заблукало ся лоша татарське межи хатами, а мало воно дзвінок на шиї. Верховинець, що десь близько

[1]) Назва горба в Волосянцї.

був укритий, вийшов з криївки, зловив лоша і відрізав дзвінок, котрий на память зложено в церкві. Котрого року то діяло ся, не знати. Але то певно, що до остатних часів, доки той дзвінок находив ся в церкві в Волосянці, ніхто його інакше не називав, як тілько „татарський дзвінок“.

Коли з кінцем 1880-их років закладав сеніор Ставропигійського Інститута у Львові проф. др. Сидір Шараневич при тім інституті музей наших старинностей, намовив я мого пок. вітця о. Івана Реваковича, пароха в Волосянці, щоб постарав ся, аби церква волосянська даровала сей „татарський дзвінок“ музееви Ставропигійського Інститута, щоби така старинна наша памятка не запропастила ся[1]). Коли на се громада пристала, написав я заразом історію сього татарського дзвінка і вислано і дзвінок і його історію до ставропигійського музею. На се дістав я від сеніора проф. Шараневича власноручно писаний лист з подякою; але в тім листі не було згадки за писану мною історію „татарського дзвінка“. Ба що більше, в катальоґах ставропигійського музея ніколи не було жадної згадки про „татарський дзвінок“. В остатнім катальозї, котрий має напис: „Опись музея Ставропигійскаго института во Львовѣ, составилъ И. С. Свѣнцицкій. Львовъ 1908 — той „татарський дзвінок“ має на стороні 216 таку назву і опис: „Ч. 688. Колокольчикъ ручной круглый, съ 4-ма выступами, образующими крестъ, выс. 8·5, промѣръ 9; съ желѣзнымъ язычкомъ на вбитомъ желѣзномъ крючкѣ“. Той „татарський дзвінок“ перехований в музею в ґабльотці 21.

Т. Реваковин.

---

[1]) Не думав я тодї, що ми будемо мати свій музей при Науковім Тов. ім. Шевченка у Львові, та й проф. Шараневич не був „русским“ нинїшнього покрою. До сього передання „татарського дзвінка“ в безпечний переховок присилувала мене ще і така подія: в сусїднім селї Рожанцї вижній списував священик о. Григорий Гуменний, інтелїґентний й правий чоловік, хронїку на папері, вправленім в Євангеліє. З Рожанки перенїс ся на парохію до Побережа. Але затужив за горами і по роцї вернув назад на парохію в Рожанцї, де тимчасом був через рік адміністратором о. Микитка (тепер на Поділю). Однакож вже не застав о. Григорий своєї хронїки анї в Євангелії, анї де инде; вона була цїла знищена. Отже я побоюючи ся, щоби по смерти мого вікового вітця, який тупоумний і несумлїнний чоловік не затратив такої гарної памятки нашої старини, як „татарський дзвінок“, споводував його передачу в музей Ставропигійського Інститута.

До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху в 1849—50 рр.

Подані понизше матеріяли дотикають дуже цікавої, а доси не зовсім ясної справи відносин австрійських бюрократів до культурно-політичного житя галицьких Українців у перших літах конституційної ери. Сї документи подибав я між перепискою Якова Головацького в бібліотеці Народного Дому у Львові.

Національно-політичний рух між галицькими Українцями в 1848 р. — робота коло піддвигненя з морального й матеріяльного занепаду українського народа (завязанє Головної Руської Ради у Львові й її філій по провінціяльних містах головно східньої Галичини, видаванє часописи Зоря Галицька й ин.) — словом, уся культурна праця над нашим народом, по думці польських істориків — інтриґа австрійської бюрократії, в якої руках представники сьвідомійшої української інтеліґенції були тільки сліпим знарядом. Бо коли-б не було Стадіона та його урядників, Українці були-б злили ся з польською нацією в один орґанізм. Так говорять польські історики. „Перед роком 1848 руського питаня — пише прим. В. Калїнка — в Галичині не було, викликали її що йно австрійські бюрократи, і такі „indiwidua“ як Яхимович, Шашкевич, Борисикевич й инші“[1]). Не беремось рішати, що могло довести названого історика до такої конклюзії, чи шовінізм, чи незнанє справи, чи обоє разом. На кождий спосіб погляд Калїнки на ґенезу українства в Галичині акцептували майже всі пізнійші польські історіоґрафи, які в своїх працях дотикали історії початків українського руху в нашім краю.

Що в українській національно-культурній і суспільно-політичній роботі в Галичині половини XIX ст. брали також певну участь одиниці з поміж тодішньої австрійської бюрократії, сього не заперечуємо; що мотиви такого кроку не конче були у всіх ідейної натури, се також можливе. Одначе серед австрійської бюрократії, переважно чужої нам по нації, були й такі, що ідейно, не по приказу вищих сфер помагали українському народови в його культурнім розвитку. Одним з таких

[1]) W. Kalinka, Dzieła, t. X, Kraków 1898, ст. 77.

бюрократів був автор двох публїкованих нами документів, Кароль Вольфарт.

Уроженець галицької України (походив з Бережан), вихований серед українського народу, досить добре познайомлений з його мовою та житєм, дійшов опісля до найвищих майже щеблїв урядничої карієри: був консулем, гофратом та вкінцї радником у мінїстерстві заграничних справ. Будучи за часів Стадіона в р. 1848 секретарем у його президіяльнім бюрі, ізза ідейних мотивів, з любови — як сам говорить — серед прикростий зі сторони „ворохобників", помагав Українцям немало в їх „змертвистаню"[1]). Інтересні й дуже характеристичні також докори Вольфарта „рускому народу" (властиво його провідникам) за сервілїзм супроти бюрократії. За особливші заслуги коло основаня, а потім діяльности Руської Ради в Жовкві та оборону народнїх інтересів дякували сьому бюрократови чільнїйші українські діячі жовківського округа[2]). Робота Вольфарта була солию в очах Полякам і спольщеним Українцям. Вони нападали на нього в польських орґанах, а перед вів у сїй роботї гр. кат. піп А. Кміцїкевич. Против напастий виступив із осібною брошурою п. з. „Odpowiedź na protest niby kleru ruskiego Dekanatu Kulikowskiego, rzeczywiście zaś podpisany przez Aleksandra Kmicikiewicza, ogłoszony w Nrze 73 tak zwanego „Dziennika Narodowego" о. Йосиф Крушинський, парох Добрусина.

1. Лист К. Вольфарта до редактора „Зорі Галицької" А. Павенцького, Городок, 3 марта, 1849 р.

Мой Приꙗтелю!

Одна оказия била, гдѣ Вашое Собране могло оуказати, що мое дѣлане бꙋло оузнаное. Не старалъ емъ сꙗ о то, але мило человѣкови би бꙋло, мати довôдъ прихильности.

Листи дꙗкꙋющии одъ ради головной и одъ радъ окрꙋжнихъ одебрал емъ, але якъ пришло до дѣланя длꙗ мени, никто не спôмнꙋлъ на мени, никто не переспомнꙋлъ собѣ, що цѣлий битъ опꙋстилъ емъ, що неприемностѣямъ сꙗ виставлалемъ, що наветъ и прикрости ôдъ ворохобниковъ зносити мꙋсилемъ, аби змертвихстаніе Русиновъ вспирати.

[1]) Пор. документ під ч. 1; також Д. Вѣнцковскій: Григорій Яхимовичъ и современное русское движеніе въ Галичинѣ. Львовъ, 1892, ст. 51—51.

[2]) Пор. документ під ч. 2.

Наказал емъ, щобъ листи и писма, которе одъ радъ рускихъ дôсталемъ, ôддане були во Львовѣ. Писмо, которе во тихъ днѧхъ въ Жôлквѣ дôсталемъ, посилаю Вамъ. Перечитайти! почитайти! тое Малинôвскому и ще ѣпнимъ, и подѧкуйти имъ за памѧтъ, которе мали для мени при ôрганѣзации корпуса руского, а потомъ зробитъ въ листомъ, що хочити, можети го и моему батку ôддати, або Малиновскому на памѧтку подаровати.

Згризло мене тое дôзнаніе, але не оутрисло мое засади вже спирати справу, которою за справедливою и свѧтою оузнал емъ. Во Понедѣлокъ ôдходжу до Оугеръ. Богъ знае, чи сѧ и верну, дла того могу въ тимъ писме, ще разъ и остатнѣю оуваго зробити надъ станомъ справи народа руского, которого хотяжъ Нѣмецъ полюбил емъ. Помежди Русинами оуродженний, вихованин, и мѣшкающий, мал емъ способность его передмети пôзнати и шановати. Дѣланіе радъ рускихъ було справедливе, але не було такъ оутверзденое, щобъ можна сказати, що духъ цѣле дѣланіе перейшолъ. Часто сѧ пôсланники оугинали, не передъ перемоцою стосунковъ, але передъ вол'ю человѣка, ôдъ которого сѧ моменталное добро лубъ зле сподивали.

Оузнаю и подивлаю вѣрнôстъ и перехилнôстъ народа руского длѧ звѧзку ракуского. Тая перехилнôстъ але ще не естъ, принайми не повинна везти, до оуѧрмленіѧ самовôлного пôдъ волю одного лубъ другого оурѧдника — до сервѣлизму. —

Нарôдъ не мае оупросити, падающий во попелъ то, що справидливôстъ нашого монархи сама, за вѣрностъ народа, оузнати муситъ, потребное. Дѣланіе свѧщенникôвъ особливе повинно бути помѣркованое, вôлное ôдъ напасти, ôдъ переслѣдованя, вôлное ôдъ еґоѣзму, але стале и смѣле, чисте якъ сама справа народа, которого заступники сутъ.

Ви можети мое слова лудши витолковати. Не маю оуже часу дужо мислити и писати. Кôнчу тогди писмо тое. Бувайти здоровенки, поклонитъ сѧ ще разъ Малинôвскому, Ґеровскому, Головацкому, а помислитъ часомъ на гонѧщого.

Вашъ правдиви приѧтелъ

Каролъ Антôнъ Волефартъ.

Городокъ 3/3 1849.

Адреса: Seiner Wohgebornen

des Herrn A. Pawencki

Redakteur der Зорѧ галицка

in Lemberg.

Лист пис. на 2 стор. in 4°.

2. Русини жовківського округа дякують Вольфартови за його працю для руського народа. Жовква, 12 марта 1849 р.

Благородный Господине!

Писмо Ваше з дня 2-го Марта 849 много утѣхи нам прилучило, бо було з серця и въ дусѣ ревности ку Народови рускому изображено. Труды и жертвы Вашого Благородія на основаніе и воздвиженіе утисненной Народности рускои понесеніи будутъ въ Окрузѣ нашомъ Жовковскômъ роду рускому повсюду памятніи; извольте Собі умилительно припôмнути, жè Вы то булы, которіи камень граничній на основаніе нашои Народносты рускои и нашихъ собраній въ томже Окрузѣ посполу зъ нами положилы; нашая благодарная чувствія повсюду сего рады ку Вамъ односятъ ся. Вспеpайте нашу такъ довго гонену Народность, илы сылъ Вашыхъ, мы уповаемъ, же духъ храбрій и ку намъ прихельный Вашого Благородія въ каждомъ санѣ, краинѣ и странѣ, де Вамъ ено высокое Смотриніе радовати ся изволитъ, повсюду тоижде пребудетъ, которогосте намъ въ время заведенія Рады нашой въ Жовкви проявилы.

Школы наши ще сутъ въ колысцѣ, много препятій ку заведенію и воздвиженію ихъ въ различныхъ странъ досвідчаемъ. Охотныкôвъ до разной потички немоглисмо скоро собраты, бо дочесніи Мандаторы и ихъ помощники намъ вопреки творилы.

Як намъ большимъ благополучіемъ въ кольковимъ предметѣ Бог радоваты ся изволытъ, о томъ Вашому Благородію донести нашею святою должностію почитаемъ, и умылительно додаемъ, жесмо о прихельномъ Вашого Благородія Чувствіи ку достойнымъ и ревным Членомъ нашого собранія, именно: Ч. Ч. Намѣстника Новосядловского, Бачиньского, Лотушки, Крушиньского въ Деревнѣ, Вѣлѣчка, Ковшèвича, Стецяка, Шиманьского, Куровецкого, враз увидомилы, а тіи всѣ разомъ зъ нами свое усердное почтеніе Вашому Благородію присилающе остаютъ Вашого Благородія прихильніи и смиренни Рабы

Доктор Іван Гарасіевич
Іосифъ Крушиньскій
въ Добрусына.

Жовковъ, дня 12-го Марта 849.

Адр. Ап.

3. Відповідь К. Вольфарта на лист жовківської Руської Ради з дн. 11 (23) мая 1850 р. Відень, 30 мая, 1850 р.

Всечестна Радо окрѹжна!

За найболшое щастѣе почитѹю собѣ памѧть оваго восхитительнаго времени, когда народъ рускій, сильно воздвигнулъ сѧ до обороны пре-

столá любезнѣйшаго Цѣсара, до обороны своей вѣками оутисненной, но свѣтлославной и ничӧмъ неꙋкротимой нарӧдности. Що менѣ въ тое времѧ длѧ Всеч: Рады Жӧлкӧвской оучинити вдарило сѧ, тое въ почесть такъ прекрасной и преславной цѣли, пренеслъ' емъ въ жертвꙋ милӧй землѣ рꙋскôй, на котрӧй сѧ вродилъ' емъ, славномꙋ народови рꙋскому, на котрого братскомъ лонѣ возрѣслъ'емъ.

Бôгъ свѣдокъ, же и въ теперѣшномъ состоѧнѣю моемъ длѧ славы и щастья народу рꙋского по всей силѣ моей дѣлаю и до кӧн'цѧ житья моего дѣлати не перестану: а чимъ бол'ше оутвердила сѧ памѧтъ мылыхъ Рꙋсинôвъ въ сердци моемъ тимъ радостнѣйшимъ чꙋствомъ проникнꙋло мѧ дрожайше письмо Всеч. Рады въ д. 11/23 Мая с. р. яко доказател'ство живой памѧти о менѣ. Дрожайшими юзами полученъ съ народомъ рꙋскимъ оучаствꙋюче сердечно во всякой его доли: немогу дознати бол'шаго щастья, як станути въ числѣ членôвъ славной Рады окружной Жолковской, отличившой сѧ такъ свѣтлою ревностію о свѧту справу Аистрій и народа рꙋского, и со радостїю повитаю кождое знамя, якимъ Всеч. Рада мене въ члена своего приобщити благоизволитъ.

Оувѣраючи на передъ о моей непоколибимой благодарности а разомъ о сердечной приклонности цѣлому народови рꙋскому, ползуюсѧ сымъ слꙋчаемъ изѧвиты Всеч. Радѣ окрꙋжной мое искренное и глубочайшое почтеніе.

Вѣденъ днѧ 30. Маѧ 1850.

Каролъ Вольфартъ ц. к. комисаръ повѣтовой.

Подав *Ів. Сованський.*

Лист Т. Шевченка до Є. Ковалевського.

В Імпер. Публичній Бібліотеці у Петербурзі є один лист Т. Шевченка до Є. Ковалевського, що був головою „Общества для пособія литераторамъ“ на початку 1860 рр. Сей Ковалевський брав жваву участь у тому, щоб викупити з кріпацтва, од пана Фльорковского, рідних братів та сестру Шевченкових. Переговорити з самим дідичем в сій справі взяв ся штабс-капитан Микола Новицький (рідний брат відомого київського жандармського ґенерала В. Д. Новицького). „Многоуважаемый Тарасъ Григорьевичъ, — пише Новицький 16 мая 1860 р. — спѣшу увѣдомить васъ, что мнѣ удалось выхлопотать довѣрительное письмо къ Фліорковскому. Письмо это напишется отъ имени предсѣдателя „Общества для пособія литераторамъ“ Е.

П. Ковалевскаго, поручающаго мнѣ вступить въ рѣшительные переговоры съ этимъ плантаторомъ, о результатѣ которыхъ я долженъ буду сообщить самому Ковалевскому, а также и Галахову, а если хотите, то и васъ увѣдомлю“ (Чалый, Жизнь и произвед. Тараса Шевченка, стр. 174).

Наш лист трохи ранїйший — з 23 квітня; писаний на Юрія, коли Ковалевський був іменинник. Яке „тлѣнное послѣднее дѣло“ своє послав Шевч. в подарунок разом з листом, не знаємо, — певно якийсь малюнок.

Лист писаний на аркуші тонесенького елеґантського сїрого почтового паперу.

Чтимый и глубокоуважаемый Егоръ Петровичъ!

Во имя всѣхъ святыхъ и въ особенности во имя великомученика Георгія, извините мнѣ, что я не [могу] самолично поздравить васъ съ днемъ вашего ангела (лёгче верблюду въ игольное ушко пройти нежели доброму художнику среди бѣла дня оставить свою работу).

По обичаю предковъ нашихъ, во мѣсто злата — серебра нетлѣннаго, посилаю вамъ тлѣнное послѣднее дѣло рукъ моихъ и пребиваю сердечно любящій васъ Т. Шевченко.

23 апреля 1860.

Подав *В. Доманицький.*



Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1908: часописи українські.

Нарешті вперше доводить ся нам сповнити горяче бажанне — в постійному річному огляді наукових та літературно-наукових часописей на сторінках нашого журнала завести — сподіємо ся, що від тепер уже на завсїди — й огляд нової чисто української строго-наукової часописи **„Записок Українського Наукового Товариства в Київі“.** Кажемо: вперше, бо всї наукові часописи, що досї виходили на Україні по той бік кордону, як „Кіевская Старина“, а потім „Україна“, не говорячи вже про инші напр. наукові орґани унїверситетів на українській території, нїколи вповнї не відповідали двом зазначеним в горі умовам. Не будучи строго науковими по змісту не були вони й чисто українськими головно з огляду на мову, а що за тим іде — з огляду на основні прінціпи, бо мова, на якій журнал виходить, специяльно у нас, Українців по тім боцї кордону, з причини відомих претенсій далеко не формальна тільки річ. Поява київських „Записок“ має ще тим більше значінне, що за ними стоїть наукова українська орґанїзація, „Київське Наукове Товариство“, засноване на таких же прінціпах що і Львівське Наук. Товариство, через що і наша інституція і наш журнал дістають помічників для роботи над розвоєм українських дісціплїн. Певна річ, що київські „Записки“ нї трохи не вменшать працї „Записок“ львівських, та й не така їх цїль, бо через часи нашого лихолїтя стільки на полї української науки занедбано, що є чим зайнятись і то не одному тільки журналови. Щиро ми витаємо новий журнал ще тим більше, що він і інституція, яка його видає, крім своєї безпосередньої цїли поки що майже одипоко можливі форми орґанїзації українського громадянства в Росії. Проте велика дяка належить ся тим людям, що з великим накладом працї і заходів

зорґанізували „Наукове Товариство“ в Київі і помогли йому обзавестись своїм власним науковим орґаном. Се нас відразу безпосередно наводить до самого змісту „Записок“, яких в 1908 р. появило ся поки що дві книжки.

І так про заходи коло заснования київського „Наукового Товариства“ й його „Записок“, росповідає докладно вступна статя головного ініціятора й орґанізатора проф. М. Грушевського: „Українське Наукове Товариство в Київі й його наукове видавництво“ (І, с. 3—15). Тут роскавано про повстанне товариства, його орґанізацію, поділ на секції: історичну, фільольоґічну і природничу, і сей власне поділ становить, сказати б, заразом найзагальнійшу програму „Записок“, а врешті про діяльність Товариства до часу, коли статя була написана. Що до сього останнього, то в дечім доповняє і продовжує згадану статю „Хроніка українського Наукового Товариства в Київі“, поміщена при кінці першої книжки (с. 150—159), де крім того маємо ще короткий, але цікавий зміст дискусії веденої на наукових засіданнях, що знова може послужити нераз корективом поміщених в „Записках“ статей. Та для того треба б, щоб ціла „Хроніка“ була редаґована краще ніж доси. Зміст дискусій подано тут так коротко а не раз так недоладно, що иноді трудно зорієнтувати ся в чім річ. Те саме треба сказати і про справоздання з засідань Ради Товариства і загальні збори, які мають давати образ розвою Товариства, а через свою ляконічну редакцію і убогість на звістки не сповняють свойого завдання.

Йдучи по порядку, наміченім згаданою в горі програмою маємо тут невелику ґрупу статей історичного змісту. По науковій вартости й хронольоґії на першім місци належить покласти статю проф. Грушевського: „Господарство польського маґната на Задніпровю перед Хмельниччиною“ (І, с. 25—43). На підставі арендного контракту польського гетьмана Станислава Конецпольского, старости гадяцького, з арендатором шляхтичем автор плястично і всесторонно змальовує нам одну з причин, які викликали велике національне повстанне українського народу з Хмельницьким а з тим принесли і визволенне з під Польщі. Причиною сею один з моментів культуртреґерства польської кольонізації на Задніпровю — „маґнатське хазяйство, яке ступало сюди в 1-ій половині XVII в., як вістник тих економічних і суспільних форм, що населили сю східню Україну втікачами з західно-українських земель і тепер одним наближеннем своїм будили трівогу, ненависть, страх серед них і поривали їх до дружнього опору й самооборони“ (І, с. 26). Картина, яку подає нам ся студія, вповні вичерпує тему. Сього не можна сказати про статю І. Стешенка, що повстала з публичних лекцій автора: „Українські шестидесятники“ (II, с. 39—84). На нашу думку назва „Українські шестидесятники“ за широка,

бо статя присвячена тільки кружкови „основян“, а радше тільки національно-політичним поглядам й становищу „Основи“ супроти свого народу, Поляків і Великоросів, і то лишень на стільки, на скільки се було зазначено в проґрамних статях сього журнала. Иншого матеріялу поза згаданими статями автор до своєї праці не втягнув, а знова далеко з тим не можна згодити ся, щоби се вичерпувало весь зміст українського „шестидесятництва“. Крім того автор навмисне через щось не хоче вдавати ся в аналізу „духового процесу, яким вони (шестидесятники) пізнали економічне горе України, відчули національну її неволю і присудили рідний свій край від того лиха ослобонить“. Певного рода доповненнем одної з прогалин попередної статї може послужити статя Ол. Грушевського: „Нові матеріяли до біоґрафії Костомарова“ (I, с. 72—81), в якій на підставі нових матеріялів подано причинки не тільки до біоґрафії самого Костомарова, одного з пізнійших шестидесятників, але й для загальної характеристики течій і напрямів тодїшньої київської громади і схарактеризовано між иншим і ту славянофільську атмосферу, серед котрої пробував Костомаров в харківськім університеті. З історично-побутових тем маємо тут ще невеличку статейку проф. А. Лободи: „Причинки до характеристики давнього київського бурсацтва“ (II, стр. 232—238) з кількома цікавими документами в сїй справі.

Так сказати, на границї між історичними й історично-лїтературними розвідками стоять дві статї на ту саму тему, Б. Грінченка: „Пісня про Дорошенка й Сагайдачного“ (I, с. 44—71) і Ів. Каманїна: „Ще до пісні про Петра Сагайдачного“ (II, с. 217—231), з яких остання має характер полемічної відповіди на попередню. Діло в тому, до кого відносить ся відома пісня „Ой на горі та женцї жнуть“, чи до гетьмана Петра Сагайдачного чи Петра Дорошенка, з котрих останнїй родив ся кілька лїт пізнійше по смерти першого. Д. Грінченко по ріжних критичних виводах схиляєть ся до думки, що пісня відносить ся до гетьмана Петра Дорошенка та до подій 1665 р., тимчасом коли д. Каманїн відповідаючи д. Грінченкови держить ся дальше свого погляду, висказаного раньше деінде, що пісня росповідає про Петра Сагайдачного загалом, а з окрема про хотинський поход в 1621 р. На нашу думку обі статї сильні в своїй критичній части, та зовсїм не те в позитивних виводах, де розгляд ріжних хочби найдрібнїйших детайлїв історичних подій ні на що тут не придасть. За одним і другим поглядом можна б ще не оден арґумент привести, як напр. що Сагайдачного названо „необачним“ не через затрату в війнї 300 козаків, бо в битві се річ звичайна, а хоч би за напрям цїлої його полїтики супроти Поляків, по теперішньому говорячи, „угодовий“. Діло через те, як сказано, не стане ясним. На нашу думку тут одиноко справедливий погляд, висказаний проф. М. Грушевським

в часї дискусії над рефератами обох авторів, що „введеннє історичних імен в піснї вважає анахроністичним і взагалї не вважає можливим зі змісту піснї в тих варіантах сього козацького маршу, в яких його маємо, виводити вказівки на певний історичний момент“ (I, с. 155).

Що до скількости, то в сих двох книжках „Записок“ статї по фільольоґії й історії лїтератури значно переважають статї по історії. Се в части пояснять ся тим, що друга книжка присвячена вшанованню 45-лїтнього ювилею наукової дїяльности відомого нашого вченого Павла Житецького, якого біоґрафію і огляд праць подав проф. Перетц в статї: „Павло Житецький“, (II, с. 3—38). З праць загальнїйшого характеру маємо тут статю проф. Перетца: „Найблизші завдання вивчення історії української лїтератури“ (I, с. 16—24), в якій автор формулує найблизшу програму студій над українською лїтературою, дальше Ів. Огієнка: „Історія української граматичної термінольоґії“ (I, с. 94—129), де автор дає гарний критичний огляд української термінольоґії в усїх граматиках української мови, які досї появили ся, і кінчає бажаннєм скликання зїзду українських фільольоґів для порішення ріжних спірних або й нетиканих ще питань граматики нашої мови. Крім спеціяльних статей по фільольоґії К. Михальчука: „До правопису деяких форм „мякої деклїнації“ в українській мові“ (II, с. 248 - 261) і Е. Тимченка: Причинки до української діалєктольоґії“ (I, с. 82—93) маємо ще тут ґрупу статей про ріжні памятники нашої старої лїтератури. І так акад. А. Шахматов в студії: „До питання про північні перекази за княгиню Ольгу“ (II, с. 84—93) вказує, якою дорогою перекази про княгиню Ольгу увійшли до новгородського лїтописного зводу, з відтіля до початкового київського, а так і до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. В инших статях, як В. Адріанової: „Київський уривок псалтиру XIV віку“ (II, с. 95—104), С. Шевченка: „Єлевфрієвська редакція „сказанія о 12-ти пятницахъ“ і український список „сказанія“ р. 1604“ (II, с. 142—172), С. Маслова: „Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдвом“ (II, с. 117—141), О. Назаревського: „Хожденіе Богородицы по мукамъ“ в нових українських спискахъ XVII—XVIII вв.“ (II, с. 173—216) і М. Петрова: „Український збірник XVII—XVIII вв.“ (II, с. 105—116) спосіб оброблення теми, загалом беручи такий: Автори публїкують новонайдені тексти дотичних лїтературних памятників, вияснюють взаємини тих текстів до знаних вже, нарештї дають оцїнку даного твору з погляду на мову і лїтературну вартість. Вкінцї Е. Тимченко в статї: „До питання про стосунок українських дум до південно-славянського епосу“ (II, с. 239—247), написаній з приводу такоїж статї в „Arch. f. sl. Ph.“ д. Тершаківця, заперечує його виводам, про вплив південно-славянського епосу на українські думи. Доказ, що в українських думах зазна-

чив ся згаданий вплив уживаннем vocativ-a замість nominativ-a, збиває автор цитатами иншого рода українських пісень з такими зворотами, між тим коли про вплив на сї пісні не може бути й мови. З поза обсягу українознавства в „Записках“ находимо тільки одну статю дра М. Галїна: „Про сімуляції в хірурґії“ (І, с. 130—149).

Очевидно, що з огляду тільки двох книжок журнала, при чім одну з них, як присвячену ювілееви вченого, не можна брати як звичайну чергову книжку, трудно робити які скільки небудь загальнїйші виводи. Що-йно розглянені статї і що до скількости і внутрішньої вартости становлять значний вклад в українську науку. Як одну з характерних рис завважали ми тенденцію, сказати б, практичности певного рода: негайне заповнюванне прогалин в питаннях про нашу мову. На жаль в практиці українська мова в „Записках“ далеко не так гарно поставлена, як в теорії. Деякі статї і то власне по фільольоґії й історії літератури написані що до мови так недоладно, такі нераз трапляють ся фрази й поодинокі слова куріозні, не говорячи вже про синтаксу, що просто прикро читати. Така незугарна мова понижує в високій мірі наукову вартість статей, що по змісту представляли б ся доволї солідно. *І. Д.*

Літературно-Науковий Вістник в 1908 р. вступив в другий десяток свойого істновання, а разом з тим в другий рік свого житя в Київі серед значно відмінних обставин, ніж се було в попередньому десятку літ. Сї дати треба мати все на увазї при загальній оцінцї не тільки його внутрішньої вартости, але й, що не всюди й не завсїди за тим іде, — його значіння й впливу серед українського громадянства. Не вдаючи ся в оцінку того культурного доробку з попереднього десятиліття, бо нашим завданнем огляд лишень сього останнього річника, скажемо тільки, що не поступаючи ся нїколи нї своїм змістом, нї проґрамою яким небудь хвилевим впливам, не входячи нї в які компроміси що до своїх прінціпів Л.-Н. Вістник сміло перейшов з усе таки краще захищеної Галичини на російську Україну, перебув там рік проби серед нових обставин, з яких вийшов зміцнений і на наступний рік був в спроможности поширити свій зміст і обем. Так вийшло, не вважаючи на те, що проти його були не тільки вороги українства, але навіть дехто з своїх, кому не до смаку прийшло ся одно з головних завдань журнала по його перенесенню до Київа, а власне загладжуванне ріжниць між російською Україною і Галичиною і рішуче поборюванне того sui generis сепаратизму. Не подобало ся декому може теж вказуванне ріжних „гріхів наших“ і будженне „обивательського“ сумлїння, а може ще й инші речи... Про се зрештою доволї ясно й вимовно, а головно щиро, як звичайно, росказано в одній з статей проф. М. Грушевського „На українські теми“: „Ще одна повість про те, як посварили ся Іван Іванович з Іваном Никифоровичем“

(I, с. 188—193). Справді, одна з українських тем par excellence. Очевидно ми зазначуємо такі обяви серед деяких гуртків українських, як один з останнїх відгомонів того виховання, яке дали українській суспільности по той бік кордону злигоднї. Невважаючи на те загал українства піддержав журнал признаючи ідеї й погляди, які він проголошував, своїми. Се і стверджує редакція в статї проф. М. Грушевського: „До наших читачів" (XI, с. 225—228), „що з року на рік довкола нас росте і множить ся „читатель-друг", як у Галичинї так і в Росії, і з довірєм й симпатією приймає наше слово і змагання до національного піддвигнення нашого народу, до його культурного і полїтичного розвою, до єднання в повноті національного житя". Що до деталів тої програми і практичного її передовження на сторінках Л.-Н. Вістника, то можемо тільки повторити сказане нами при огляді попереднього річника[1]), тут лишень завважимо ще одно: орґанічний звязок наступного річника з попереднїм в статях про найважнїйші питання, значить систематичне знакомленнє читача з деякими темами, що серед даних обставин найбільш важні для одного з найголовнїйших завдань Л.-Н. Вістника: національного освідомлення. Маємо тут на думцї статї проф. М. Грушевського по історії України, з чого ми й почнемо огляд самого змісту журнала.

З статей історичних на перший плян треба покласти довшу працю проф. М. Грушевського: „Культурно-національний рух на Українї в другій половинї XVI віку" (II—IV, VI, VIII—IX). Тема не припадкова, а тїсно звязана з рядом статей того ж автора в попередньому річнику Л.-Н. Вістника „Студії з економічної історії України" і освітлює той самий період нашої історії з другої сторони — культурної. Автор пишучи отсю працю[2]) мав на оці подвійну ціль: крім чисто наукового інтересу ще й, так сказати, національно-педаґоґічний, а власне навязаннє теперішнього з минулим, чи, як хто хоче, vice-versa. „Мене потягнуло — каже він — певне внутрішнє спорідненнє з нашою добою тих далеких часів. В обставинах, в яких приходилось жити й бороти ся українським діячам тих часів, в мотивах і ідеях, що одушевляли їх, — так богато близького і созвучного нам, особливо по тім, що переживали ми в останнїх часах. Хотїлось би оживити перед вами тих людей, їх гадки, надії й болї, скромні тріумфи й болючі невдачі, щоб разом з вами відчути те найдорожше й найлїпше, що дає нам студіованнє минувшости — звязь і солїдарність з поколїннями наших попередників в вічних змаганнях до того, чим стоїть і живе людське жите всїх часів". Завданнє

[1]) Записки, т. LXXXVI.

[2]) Се було читане ш. автором, як публичні лекції, в Київі 10, 12 і 15 падолиста 1907 р.

автора — щоб теперішний український читач побачив і відчув в тих людях з перед трохсот літ своїх попередників в змаганнях культурно і національно піднести свій народ. З чисто наукового мотиву ходило авторови про те, щоби ті події і весь період, предкладані офіціяльною історіоґрафією під фальшивою етикетою, представити як одну з орґанїчних частей української історії, згідно з історичною правдою. І так автор представляє повільний занепад українського житя в XV—XVI вв. в західнїх українських землях під натиском чужої, польської орґанїзації через дезорґанїзацію церкви, дезерцію української шляхти в чужий табор, так що остаточно одинокою прикметою українською супроти того житя лишила ся віра, і з часом контраст релїґійний і культурний покрив собою давнїйший полїтично-етноґрафічний антаґонїзм Руси і Польщі. Той занепад житя й української культури впадав тим більше в очи, що якраз на ті часи припадає буйний розцвіт громадянського і полїтичного житя і культури польської, яка робила сильну конкуренцію руській, відтягаючи від неї богато елементів серед громадянства. Та власне від натиску на останнє, що лишило ся Руси: релїґію, розпочала ся проти того занепаду реакція в тих верствах українсько-руського громадянства, що лишили ся ще вірними свойому, а з тим почало ся національне і культурне відродженнє, власне через боротьбу з Польщею, до чого треба було подбати за відповідні ресурси. Тут автор по черзї переходить поодинокі моменти й перепетії тієї боротьби, характеризуючи викликаний нею культурно-орґанїзацийний і письменницький український рух і людей, що були його носителями. І так маємо тут представлені реформаційні течії, острозьку академію, братський рух, справу календаря, унїю і боротьбу з нею православних, врештї загальну характеристику тієї боротьби в двох її головних напрямах: культурно-національнім і полїтичнім, аж поки її не підняв иншими способами инший чинник — уоружений народ — козаччина. Особливо цїнні і цїкаві характеристики лїтературних кружків і орґанїзацій (Острозька академія, братський рух), оцїнка лїтературної їх діяльности, а передовсїм незвичайно плястичні і вірні характеристики поодиноких визначних тодїшнїх діячів як кн. Острозький, Іван Вишенський і др., які крім того свідчать, що ш. автор в інтересах педаґоґічних не поступив ся нї трохи історичною обєктивністю. Можна сумнївати ся, чи на будуче богато можна буде змінити що небудь в характеристицї сього періоду, як її дав автор тут і паралельно в своїй Історії України-Руси.

Маючи таке високе понятте про значіннє історії не тільки як науки, але як способу для національного освідомлення суспільности і показуючи се практично в своїх статях, ш. професор такі самі вимоги кладе і до історій писаних иншими людьми. Проте маємо тут його пару критичних

прінціпіяльного значіння уваг в статейці: „До рецензії д. Липинського“ (VIII, с. 318—323), доданій до обширної рецензії В. Липинського: „Історія України Мик. Аркаса“ (VIII, с. 307—318) на згадану популярну „Історію України“. Д. Липинський розглянувши докладно книжку М. Аркаса найшов у ній велику масу фактичних помилок, та все таки не звернув уваги на її недостачі прінціпіяльного характеру, а навіть висказав при деяких хибах (руссицизми в мові, штучний схематичний поділ історії), що вони популярній історії не вадять. Проф. М. Грушевський стоїть якраз на тому, що власне до популярної історії треба ставити далеко більші вимоги ніж до всякої иншої, яка обчислена на далеко вузший круг, критичних при тім, читачів. Проте вказавши на кілька помилок більшого значіння, а передовсім брак історії культурного життя, що власне робить нашу історію цінною й інтересною і не тільки для нашої публики, з жалем стверджує, що книжку Аркаса треба признати не тільки що не користною, а приходить ся скваліфікувати її просто шкідливою з педаґоґічного погляду. Тут, до речи сказати, на сю книжку була в Л.-Н. Вістнику ще инша рецензія Ф. Красицького: „Ілюстрована історія України“ (І, с. 202—208), де звернено увагу на те, що ілюстровано „історію“ картинами з чужого житя й побуту (великоруського) особливо при обговорюванню першого періоду нашої історії. Се тим більш шкідливо, що се може дати фальшиве і освітленнє тому періодови, до якого як раз мають претенсію й Великороси.

До статей по історії України, а власне кажучи, по історії українського права треба, далі, зачислити статю П. Кравцова: „Проект окремих законів для України за часи царя Миколи І“ (XII, с. 534—551) — реферат з книжки бар. Нольде: „Очерки по исторіи кодификаціи мѣстныхъ гражданскихъ законовъ при графѣ Сперанскомъ“. Автор за Нольде докладно передає історію праці над окремим зводом законів для правобічної України, загалом для т. зв. „Западнаго края“. Сей звод, наслідком крайньої підзорливости російського правительства до України ніколи не ввійшов в житє, за те деякі його частини в X т. загального кодексу законів було приложено в практиці для лівобічної України, при чім деякі статї спеціяльно давного литовсько-українського права стали обовязковими для цілої імперії. З методичного боку треба закинути сїй статї те, що автор занадто слїдкуючи за первовзором, за богато місця присвячує зверхній історії складання того кодексу, а замало вдаєть ся в саму суть річи, не звертаючи уваги напр. на те, що Україна за час свого менше більше самостійного істнування всціла в своїм житю так відокремити ся, що невважаючи на нївеляторські змагання росийського уряду не можна було цілком прикласти до неї законів, вироблених або на підставі иншого житя або по шабльону. Щоб покінчити з відділом історичних статей згадаємо ще про

статейку дра Ів. Франка: „Тен як історик французької революції“ (III, с. 598—602).

Цінним матеріялом для найновійшої історії українського відродження можуть послужити деякі річи з ґрупи споминів. Для нас особливо цікаві з огляду на особу, від якої походять, „Автобіоґрафічні записки“ (VII, с. 3—17; VIII, с. 193—204; IX, с. 387—407) пок. історика В. Антоновича, що помер в сім роцї. В записках такого визначного ученого й громадського дїяча, яким був Антонович, згори можна було сподївати ся високо інтересного змісту, й надія справдї не заводить. Крім того, що відносить ся до особи самого автора „записок“, що кидає цікаве світло на еволюцію в його, так сказати, національній карієрі, маємо тут і там по „записках“ розкиданих богато звісток, які належать до історії, історії побуту на правобічній Українї, — звістки тим більше інтересні й важні, що походять з безпосередньої обсервації такої людини. Причинками до історії радикального руху в Галичинї, а власне в справі його звязків і підмоги йому з російської України будуть спомини написані д-ром Ів. Франком п. з. „Микола Василєвич Ковалевський“ (I, с. 124—138) і полємічна відповідь на се дра Ром. Яросевича: „До споминів дра Ів. Франка про Мик. Ковалевського“ (IV, с. 170—173). Сї спомини, а головно дра Франка, особливо подані тут листи Ковалевського, дають богато цікавого для вияснення початків радикального руху в Галичинї, та ще більше лишають по собі прикрого враження відслонюючи богато негарних і неідейних учинків деяких людей, що стояли тодї на чолї будь що будь ідейного полїтично-суспільного руху. Таким самим причинком до історії визвольного руху в Росії при кінци 70-х рр. а властиво до участи в нїм Українцїв треба вважати спомини М. Симонївної: „Бувальщина“ (IV, с. 68—74), а знова характеристикою „санїтарної“ дїяльности російської бюрократії на Українї спомини О. Юркевича: „Холєра 1892 року в Київщинї“ (VI, с. 500—516).

Що до скількости, то і в сїм річнику, як звичайно переважають статї по історії лїтератури, лїтературно-критичні, лїтературні характеристики, посмертні згадки про письменників і т. ин. Зачинаючи від статей загальнїйшого характеру скажемо насамперед про велику працю Ол. Грушевського, розпочату ще в минулому роцї, а в сїм скінчену „Сучасне українське письменство в його типових представниках“ (III—IX, XI—XII). Не вдаючи ся в обговорюванне характеристик поодиноких авторів ми звернемо увагу на загальний погляд даний автором, так сказати резюме цїлої його працї, яка кінчаєть ся оглядом й оцінкою найновійших лїтературних появ в 1907 р. В згаданім резюме автор переходячи і підкреслюючи по черзї всї зміни, які в ідейних напрямах переходила українська лїтература, підносить як основний її прінціп, що нїколи не спро-

невіривши ся реалїзмови й демократизмови вона усе впарі йшла з дійсним життєм в його, так сказати, матеріяльних обявах, а в ідейних мотивах нїколи не дала себе попередити розвоєви гуманних ідей. Знак, що наша лїтература за весь останнїй час була все живуча, а се пророчить найкрасші надії на будуче. Для нашої суспільности, яка по обох боках кордону нїколи не грішила й не грішить досї особливим знаннєм лїтератури а особливо загальним її ходом і розвоєм, згадана статя може послужити дуже доброю орієнтацією в сїй справі. Більше спеціяльний характер має інтересна біоґрафічно - критична статя В. Доманицького: „Марія Олександровна Маркович — авторка „Народнїх оповідань“ (I, с. 48—75). Автор основуючи ся на невідомих досї документальних даних (головно кореспонденції пок. авторки) взяв ся розвязати один з найцікавійших проблемів-загадок нашої новійшої лїтератури, а саме: хто був автором „Народнїх оповідань“ Марка Вовчка, яких авторство одні приписували власне Марії Марковичевій, а другі її чоловікови. Автор сеї статї розглянувши на підставі згаданих матеріялів докладно біоґрафію пок. письменнички, а спеціяльно її вихованнє, відносини і вплив на неї її чоловіка Опанаса Василевича, дальше відносини її до гуртка українських письменників, а спеціяльно до Кулїша, доказує, що власне вона а не її чоловік була авторкою тих оповідань. Поза тим д. Доманицький старає ся очистити пок. авторку з ріжних закидів, які її роблено з ріжних боків за її відносини до чоловіка і т. д. Очивидно, маючи на увазї приведені автором докази, трудно перечити його головному виводови, хоч треба сказати, що й тепер далеко не всї українські письменники, що сею справою займали ся, годять ся з твердженнєм д. Доманицького про авторство Марковички. Се й зазначено було зараз по предложенню автором першого начерка його працї на одному з засїдань Київського Укр. Наукового Товариства. В звязку з тим треба згадати ще тут невеличку замітку тогож автора „Марко Вовчок про Кулїша“ (X, с. 50—52), в якій автор репродукує один з ненадрукованих листів Марії Марковички, де подана характеристика Кулїша — зрештою менше-більше згідна з тим, що досї про Кулїша було відомо.

Розмірно найбільше маємо тут лїтературно - критичних статей й критичних, чи то про цїлу дїяльність даного автора чи про одну яку небудь лїтературну збірку. І так М. Мочульський в статях: „Поезії Стефана Чарнецького п. з. В сумерку“ (II, с. 394—399) і „З сучасного письменства. Один з ділєтантів“ (О. Луцький) (XI, с. 361—363) виказує посторонні впливи на творах згаданих двох поетів, наймолодшої ґенерації. Г. Шерстюк дає оцінку: „Нарисів й оповідань П. Барвінського“ (V, с. 350—355), а також і загальну характеристику сього письменника в посмертній згадцї: „Павло Барвінський“ (некрольоґ)

(X, с. 174—177). В. Леонтович присвятив довшу критичну статю збірникови „Дзвін“ (III, с. 606—618), де піддав основному розглядови драму В. Винниченка: „Щаблї життя“, виказуючи малу лїтературну вартість й нестійність проголошених в сїм творі ідей. Нарештї Д. Дорошенко в „Новинах нашої лїтератури“ (XII, с. 632—635) подав доволї основну рецензію на перший том писань Кулїша, виданих в Київі з редакцийною частиною — російською. Той сам автор дав гарно написаний артистичний силюет нашої найкращої драматичної артистки Марії Заньковецької (II, с. 312—319) з приводу 25-лїтнього ювилею її сценїчної дїяльности. Врештї маємо тут поміщену промову проф. М. Грушевського в часї похоронів В. Антоновича п. з. „Памяти Володимира Антоновича“ (IV, с. 20—21), в якій піднесено головнї моменти з житя і дїяльности знаменитого вченого й громадського дїяча, підчеркуючи значіннє його працї для українського народа. Минаючи дві статейки на одну і ту саму тему хоч кожда з них написана на инших основах, а власне проф. М. Сумцова: „Небесний огонь“ (I, с. 98—102) і дра Ів. Франка: „До історії „небесного огню“ в Єрусалимі“ (IV, с. 166—169) закінчимо огляд сеї ґрупи статий „Лїтературними враженнями“ (IV, с. 129—138; VII, с. 120—129) Г. Хоткевича. Правду мовити, то обі статї викликують доволї неприємне теж „враженнє“ — а врештї здивованнє і кінець кінцем запитаннє: що се таке? Бо коли остаточно можна погодити ся з істнованнєм першої з них, де поминаючи дивоглядний тон і спосіб вислову — в усякім разї не конче щасливий — маємо бодай зміст, а власне оцїнку чи то „враженнє“ з „Щаблїв житя“ Винниченка, то в другій навіть того нема. Власне лишив ся тут лишень тон і стиль — без змісту вже — піднесений до семої степени супроти попереднього; якісь порвані фрази, кивки та морги нєвідомо в чию сторону, якесь кривляннє та ломанцї. Не думаємо, щоби сї статї чим небудь причинили ся до вартости журнала, або що небудь розяснили.

Як усе, так і в сїм роцї звертав Л.-Н. Вістник бачну увагу на все, що дієть ся в близькій періферії України й українських справ і що може коли не просто то бодай посередно як небудь зачепити українство. Виходячи з такого погляду помістив журнал велику історично-публїцистичну працю М. Лозинського: „Польська народова демократія“ (III, V, IX—XII). Польська народова демократична партія одна з найбільших, коли не найбільша з польських партій, а в нас з Поляками чимало рахунків, через те для нашої суспільности треба добре орієнтувати ся в змаганнях особливо сеї партії, яка може головно супроти нас звертаєть ся. Автор подає докладно історію розвою сеї партії, еволюції, які вона перебувала, а врештї в супереч поглядам инших польських партій (по части може й наших), характеризує народову демократію, як виплив тра-

диції давньої річи посполитої — антітезом прінціпу свободи і рівноправности инших народів. М. Залізняк дав коротке справозданнє з „Всеславянського зїзду поступової академічної молодїжи“ (III, с. 167—171), зїзду, що відбув ся в імя инших прінціпів, нїж инші „неославянські“ конференції і зїзди, що власне уможливило брати в ньому участь і нашій молодїжи. М. Вороний в статї: „З чернигівських свят“ (X, с. 178—186) росказує про хід ювілейного обходу 1000-лїтя істнованя Чернигова і Археольоґічного зїзду, що рівночасно в Чернигові відбував ся. Чернигів — город український, зїзд по предметам своїх занять теж дотикав головно України, а мимо того Українцї не могли нї в однім нї в другім прийняти участи, дякуючи тому, що веденнє одного і другого опинило ся в руках ворожих українству елементів. Нарештї згадаємо ще за статю М. Гехтера: „За синтезом“ (Сторінка в історії російського еврейства — VII, с. 84—99). Тема була б вдячна, наколи б автор займав ся був бодай вчасти відносинами Жидів до українського народа, серед котрого їх тільки живе. А так статя для нашого читача представляєть ся менше інтересною й нїчого йому не дає.

За те менше маємо статей, які б займали ся, сказати б, матеріяльним положеннєм України. З тих, що їх маємо тут, три стоїть між собою в певнім орґанїчнім звязку, і обговорюють економічно-аґрарне положеннє деяких частей української території в звязку з загальним положеннєм у всїй Росії. І так М. Гехтер на питаннє: „Чи можлива в нас інтенсифікація селянського хлїборобства?“ (II, с. 361—368), до якої накликують противники примусового відчуження і надїлення селян землею — відповідає заперечуючо. Така чи инша система хлїборобства тїсно звязана з загальним економічним ладом даного краю і вимагає певних даних, а автор на підставі цифрового матеріялу виказує, що на Українї а тим менше в Росії економічний лад не має доконче потрібних даних для інтензивного хлїборобства. О скільки попередня статя більш теоретично-схематична, о стільки вона може послужити вступом до дальшої, В. Василенка: „Малоземелє і наслїдки його в Полтавщинї“ (X, с. 87—105), в якій автор на підставі дуже докладних статистичних даних малює сумне положеннє селянського хазяйства в Полтавщинї і для улїпшення його кладе цїлий ряд конкретних постулятів для переведення їх в житє законною дорогою. Зате статя А. Яковлева: „Аґрарні перспективи“ (V, с. 252—269), в якій схарактеризовано аґрарну полїтику російського правительства, служить свого рода неґативною відповідю на раціональні постуляти, які виснував Василенко в своїй статї. Урядова полїтика основана на инших прінціпах, як: проголошеннє нетикальности права власности, вихід з „общини“, розвязаннє питання про улїпшеннє хлїборобства при помочи „селянського банку“ і „землеустроїтельних ко-

місій", а врешті переселеннє. Автор обговорює переводженнє сих завдань уряду на практиці, та виясняє, як в результаті вийшло банкротство усіх тих способів. Той сам автор в статї: „Державні фінанси в Росії" (І, с. 147—151) займаєть ся розглядом державного буджету з 1907 р. в другій думі.

Біжучі справи так українського, як российського і загранячного житя пильно були нотовані і обмірковувані в систематичних оглядах Ф. Матушевського („З українського життя"), М. Лозинського („З австрийської України"), В. Пісначевського („З российського життя") і В. Панейка („За границею").

Душею журнала, як і в попередньому річнику, були статї проф. М. Грушевського. При огляді Л.-Н. Вістника за минулий рік ми мали нагоду схарактеризувати їх тон і мотиви і оцінити значіннє, і то не тільки з огляду на вартість журнала. До сказаного нами там не богато прийдеть ся додати. Вони внутрішно з собою тїсно звязані, не вважаючи на зверхню ріжнородність тем; житє даного народа все таки щось цїле, хоч може не завсїди, як напр. у нас іде по згори установленому шабльону. Часами виринає на зверх одна проява, знова иншим разом друга, звідти й ріжнородність тем. Річ в тім, щоби мати настільки бистре око і в даний момент схопити те, що вимагає або пояснення, або надання йому відповідного напряму. Се ми бачимо власне на публїцистичних статях ш. професора в сім річнику, де не пропущено нї одного значнїйшого прояву без оцїнки („Антракт" — І, с. 116—121; „Памятник Шевченку" — V, с. 209—211; „Кров" — V, с. 380—385; „Ще про культуру і критику" — X, с. 121—136, і згадана нами „Ще одна повість про те, як посварили ся Іван Іванович з Іваном Никифоровичем"), нї одного питання, яке мало ширше значіннє, без пояснення („Українство і всеславянство" — VI, с. 540—547; „Не пора" — VII, с. 130—140). Додати належить, що в сім останнім випадку наша суспільність справдї пішла відповідно до тих пояснень. Особливо звертаємо увагу на статю „Антракт", яка по силї малюнка і темпераменту не легко знайде собі рівну навіть між публїцистичними писаннями самого ш. автора і малюнок „обивателя" так і лишить ся історичним.

Не зменшила ся, а радше поширила ся в сім річнику скількість статей на загальні і чужі теми. Так маємо цїкаву статю дра Ів. Франка про „Сучасні дослїди над святим письмом" (II, III, IV), на жаль не скінчену, мабуть з приводу хороби автора, і почасти звязану з нею темою статю: „Нововіднайдений уривок евангелія" (V, с. 34—39); його ж переклад деяких пісень Сапфони з інформаційним вступом (V, с. 303—4). Дальше маємо кілька дуже інтересних статей В. Панейка на фільософічні теми, як: „З сучасної лїтератури про етику" (VI, с. 521—532;

„Культура й критика“ (VIII, с. 279—287); „З проблемів теорії пізнання і метафізики“ (IX, с. 489—500). Сї статї особливо належить зазначити, як одну з перших проб того рода лїтератури у нас. П. Понятенко в статї: „Маркс в національнім питанню“ (VIII, с. 256—272) вказує на деякі помилки творця новочасного соціялїзму в розумінню і розвязуванню національного питання, порушуючи при тім справу взаємин між інтернаціоналїзмом, космополїтизмом і національністю. Характеристикою проф. Грушевським Толстого (IX, с. 535—537) з приводу його 80-лїтнїх уродин і оцінкою М. Цеглинського двох найновійших творів д'Анунціо і Гавптмана вичерпуєть ся ґрупа статей на теми з чужого житя, коли не брати під розгляд інтересних вражінь з подорожи проф. Грушевського „По світу“ (X—XII), яких маємо тут тільки початок. В огляд відділу: Бібліоґрафія не будемо ся вдавати.

Не менш сильно була в сїм річнику заступлена і красна лїтература тими самими менше більше письменниками, що і в минулому роцї, у всїх відділах: поезії, повісти, новелї і драми. З більших річий назвемо драму Лесї Українки „Касандра“ і оповіданнє „Розмова“, повість М. Чернявського „Варвари“ і поему „Князь Сарматії“ і т. д. Тутже в перше появили ся на світ деякі, недруковані доси з ріжних причин, твори Марка Вовчка, як „Дяк“, „Пройдисвіт“, „Лист з Парижа“, „Як Хапко солоду відрік ся“ і „Гайдамаки“. З чужих лїтератур крім дрібнїйших поезій і новель маємо тут дві великі повісти Айтона Сінклера „Нетри“ в прекраснім перекладї письменника М. Левицького і Райдера Гаґґарда „Беніта“.

Рік 1908 зазначив ся певного рода ослабленнєм українського житя і пониженнєм настрою серед української суспільности по обох боках кордону не тільки наслїдком деякого розчаровання супроти надій попереднїх літ, але також залежно від такогож ослаблення в державних орґанізмах, в яких живе український народ, особливо в Росії. Та не можна сказати, щоби се ослабленнє відбило ся на ЛНВістнику. Правда, інтенсивність його лишила ся така сама, за те він розширив свою, сказатиб, діяльність чи що, в напрямі екстенсивности, побільшаючи в сферу своєї обсервації. *І. Д.*

Головний полїтичний орґан української національно-демократичної партії в Галичинї — щоденне **Дїло** — принесло в 1908 р. у своїх фейлетонах і статях виїмково богато ріжнородного й цікавого матеріялу до національно-культурної й соціяльно-полїтичної історії українського народу від найдавнїйших до найновійших часів. Деякі з них вийшли окремими відбитками й були вже обговорені на иньшім місци нашого журнала, — отже: др. В. Щурата, Українські жерела до історії фільософії (чч. 59—64); др. Ів. Копача, Знанє фільософії на Руси (Критичні замітки до статї дра В. Щурата) (ч. 84); др. В. Щурата, Аби баламут-

ство не ширило ся... (Відповідь др-ови Ів. Колачеви) (чч. 89—90) — всї три в Записках т. LXXXIII; др. В. Щурата, Сьвято-онуфрейський монастир у Львові (Історія його нинїшнїх будов) (чч. 280—281) — в Записках т. LXXXVI. Дещо, як пр.: др. Іл. Святицького, Відродженнє білоруського письменства (чч. 16—22), що вийшло окремою відбиткою, повинно також бути обговорене окремо.

З наукових статий національно-культурного характеру занотуємо ще (в хронольоґічнім порядку): др. В. Щурата, З „Гуцульщини" до „Слова о полку Ігореві" (ч. 8), — автор, опираючись на працї проф. В. Шухевича п. в. „Гуцульщина", пояснює деякі лексікальні появи й поетичні образи „Слова о полку Ігоревім" архаічною гуцульською лексикою й гуцульським поетичним світоглядом (пр. аркучи = гуц. (н)аркучи = ръкучи = рекучи; растыкашется = гуц. си розстекли = розбігати ся; смага = гуц. смажити = жарити, жар, огонь; стрикусъ = гуц. штрикнути = скочити, пёрескочити, вискочити і т. д. — всїх прикладів автор наводить 23; те саме робить він також і з поодинокими поетичними образами). Др. В. Щурата, Найстарша лїрика в українській лїтературі (ч. 92) — автор говорить про т. зв. плач Богородицї, який на Українї належить до найпопулярнїйших тем релїґійної поезії від найдавнїйших часів й якого перша, найраньша запись (властиво перерібка в однїй проповіди Кирила Турівського) походить із XII ст.. Ол. Пеленський, Про київську старовину й її розкопи (ч. 163) — характеристика київських памяток й археольоґічних розкопок д. Хвойка. М. Мочульського, Дещо про український вертеп (ч. 5) — реферат з працї дра Ів. Франка п. з. До історії українського вертепа XVIII в. С. Павленка, Польська шляхта на Руси (Історичні перспективи з приводу смерти Андр. ґр. Потоцкого) (ч. 100) — статя сконфіскована австрійською цензурою. Проф. М. Грушевського, Андрій Потоцкий про українські відносини з р. 1659 (ч. 141) — погляди й ради королеви корон. обозного й пізнїйшого браславського воєводи А. Потоцкого, висловлені в його листї п. з. Przestrogi Andrzeja Potockiego, oboznego koronnego o Ukrainie 1659 (Памятники київ. археоґрафічної комісії, т. III, ст. 299—304). М. Возняка, Передмова Головацького до викладів української фільольоґії (В шістьдесятилїтє креовання катедри української мови на львівськім університетї) (ч. 294) — вступний виклад проф. Я. Головацького на львівськім університетї дня 31 грудня 1848 р. Т. Реваковича, Спомини з минувшого (З нагоди смерти Плятона Костецького) (ч. 97) — спомини про студентські часи сього останнього з громадських діячів у Галичинї марки „gente Ukraini natione Poloni". Ол. Борковського, Як повстала „Просьвіта"? (ч. 276 — передрук із „Письма з Просьвіти") — інтересні спомини про засно-

ваннє одної з найстарших і найповажнійших українських інституцій в Галичині — товариства „Просьвіта"; Х., Зі споминів про Т. Г. Шевченка (ч. 50) — спомини про нашого поета п-ні Юнґе, дочки ґр. Толстого, президента петерб. Академії штук, де вчив ся Т. Шевченко; Ів. Франка, Будятинці (ч. 12—13, 15) — виїмки з інтересної невиданої драми, написаної в 1861 р. невідомим автором-Українцем польською мовою, що є різкою сатирою на українську безхарактерність та безсоромність, ренеґатство та самоупідленнє; М. Садовського, З театральних згадок (чч. 27—29 — передрук з „Літ.-Наук. Вістника).

Крім вичислених наукових статий є ще декілька більших рецензій і справоздань з поодиноких наукових і публїцистичних новинок, з яких деякі мають навіть характер серіозної наукової полеміки. Тут згадаємо широку рецензію д. Михайла Павлика на нове московське виданнє творів Мих. Драгоманова п. з. М. П. Драгомановъ, Политическія сочиненія. Т. I. Москва, 1908 (чч. 71—75) — в якій рецензент подає свої критичні замітки до вступної статї редактора сього видання д. Б. Кістяківського (п. з. М. П. Драгомановъ. Его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь); дальше того ж автора: Автономія України в українськім соціяльно-демократичнім освітленню (чч. 156—160, 163) — рецензія на працю М. Порша, Про автономію України (Київ, 1908, ст. 124+2); дра Ст. Томашівського рецензія на М. Грушевського, Історію України-Руси т. VI (ч. 92); Ю. Романчука, Три нові видання Шевченка (ч. 5) — рецензія на три нові видання Шевченкового „Кобзаря" (2 у Львові — Наук. Тов. ім. Шевченка й Просьвіти й 1 у С.-Петербурзї — українське Благотворительне Товариство), — вийшла також окремою відбиткою; дальше рецензія В. Пачовського на „Ілюстровану історію України" Мик. Аркаса (ч. 88); Ів. Крипякевича, Історія одного письменника (ч. 165) — справозданнє з розвідки д. Мих. Возняка про Лавр. Зизанія (Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія. Львів, 1908); Ів. Кревецького на Записки Наук. Тов. ім. Шевченка тт. LXXXI—LXXXIII (ч. 198); Мих. Лозинського на книжку д. В. Липиньского п. з. Szlachta na Ukrainie (Поворот до народности покиненої батьками — чч. 292—293); проф. дра Ів. Копача на „Літ.-Наук. Вістник" (чч. 24—25) й відповідь д. Мих. Лозинського п. з. Проф. дру Ів. Копачеви — кілька пояснень (ч. 26); Ст. Балея, З нашої фільософічної лїтератури (ч. 98) — критичні уваги про книжку проф. дра Ів. Копача п. з. Що таке людське думаннє?; відповідь дра Ів. Копача п. з. Мому критикови (ч. 115) й репліка Ст. Балея п. з. Ґльосси до відповіди дра Ів. Копача (ч. 116); вкінці цїлий ряд дрібних бібліоґрафічно-інформаційних заміток про найновійші появи на українськім книгарськім ринку п. з. Що читати? (чч. 267—269, 282, 286, 289).

З иньших статий згадаємо: С. Томашівського, Некрольоґ проф. В. Антоновича (ч. 65); Ю. Романчука, В Шевченкові роковини (промова) (ч. 51); Маріїна, Українські артисти-співаки (М. Менцінський) (ч. 9); Ст. Людкевича, Кілька поправок до т. зв. питаня про укр. пісенний стиль (чч. 30—31); Homo litteratus-a, De Polonorum in rebus ukrainicis ignorantia maxima (чч. 254—256); М. К., На Україні (Враженя в подорожи) (чч. 261—264, 266); В. К., Через пороги на Січ (чч. 170—174); др. Ів. Зілинського, Професор Ватрослав Яґіч (характеристика) (чч. 166—167); Ів. Крипякевича, Книжка на селї (ч. 32); Гн. Хоткевича, Що за процес? (ч. 33); Ів. Остапова, Італїйський учений про наші справи (ч. 37); Про печери в Кривчу (чч. 248—249) й ин.

Зі статий соціяльно-полїтичного характеру зазначимо: М. Павлика, Холмщина і Україна (чч. 136—139); його ж, В справі полагодженя язикового питаня в Австрії (ч. 92); дра К. Левицького, Орґанїзація руських кредитових і господарських спілок у Галичинї (ч. 280); дра Л. Когута, Хлїборобські спілки на Буковинї (ч. 284); Конфесіональні і суспільні верстви в Галичинї (за Буяком) (ч. 173); дра К. Левицького, Перший рік парляменту загального голосованя (1907—1908) (чч. 168—172); його ж, Огляд діяльности галицького Сойму 1908 року (чч. 260—263, 265) — сї дві останнї статї вийшли також окремими відбитками.

Зі статий загального змісту згадаємо: А. Рамбо, Загальні риси новітної цивілїзації (переклад) (чч. 106—107); Ол. Іванчука, В справі популяризованя штуки (ч. 23). Вкінцї: Люї де Брукера, Спомини про Елїзе Реклю (чч. 6—7); Мих. Лозинського, Іван Турґенев (В 25-лїтні роковини його смерти) (ч. 200); його ж, Лев Толстой (чч. 203—204); Мих. Зобкова, Про унїверситет у Софії (чч. 77—79).

Відділ белетристики заступлений у 1908 р. досить слабо. Зі звісних українських письменників і поетів подибуємо тут: Ів. Франка, З недрукованих поезій (ч. 149); М. Яцкова, Вечірні збитки (ч. 55); його ж, Яків Моренґа (ч. 67); його ж, Зерно гірчиці (ч. 80); П. Карманського, З поезій (ч. 92); М. Дерлиці, Клим (ч. 39, 43, 44) й ин. З чужих: Е. Золя, Кров (ч. 135); П. Бурже, Ґрафиня Кандаль (чч. 111, 113); Ґі де Мопасан, Сильна як смерть (вийшло окремою відбиткою); Л. Толстого, Не можу мовчати! (чч. 161—162); В. Реймонта, Мужики (у 1908 р. не покінчені — виходять також окремою відбиткою). Окремо згадаємо ще про гарні переклади дра В. Щурата п. з. З нїмецької лїрики (А. Аара, Г. Альмерса, Ю. Штурма, Г. Льорма, Г. Бетґе, Г. Гільма, Р. Прутца) (ч. 219). *І. Кр.*

Рада — з вартих уваги статий, що можуть мати тривкійше значінне, треба зазначити отсї: Д. Дорошенка, Українська лїтература в 1907 роцї (ч. 7—8); Г. Шерстюка, „Просьвіти“ в 1907 роцї (ч. 19—20); І.

Огіенка, Й. І. Житецький (45-літний ювилей наукової діяльности (ч. 30); І. Огієнка, Українська граматична література (ч. 35—36, вийшла й окремою відбиткою); С. Єфремова, Літературний намул (в приводу „Щаблів житя" В. Винниченка) (ч. 45, 46, 48, 49, 51, 53, вийшла окремою відбиткою); Д. Дорошенка, М. Костомаров (ч. 82); Д. Дорошенка, М. П. Старицький (ч. 88); До історії земської школи на Херсонщині (ч. 112, 113, 114, 117, 119 — цікава й багата на факти і спостереження монографійка, вийшла окремою відбиткою); М. Гехтера, Сільська кооперація (вийшла окремою відбиткою); С. Єфремова, Апостол правди і науки (В 13-літну річницю смерти Драгоманова) (ч. 131); Стороннього, Російські археольоґічні зїзди і українські вчені (ч. 134—135); Просвітянина, До шкільних справ (ч. 174—177); О. Мицюка, Переселення та внутрішня політика (ч. 187, 189); С. Єфремова, Карпенко-Карий (літературна характеристика) (ч. 200—203, 206—207, вийшла окремою відбиткою); Д. Дорошенка, Білоруси і їх національне відродженнє (ч. 246, 247, 249, вийшла окремою відбиткою); С. Єфремова, Драгоманов і еврейська справа (ч. 254—256, 259, вийшла окремою відбиткою); М. Кутового, Про сучасні земства і дрібну земську одиницю (ч. 270, 271); Д. Дорошенка, Мих. Максимович (ч. 272); В. Доманицького, Словаки, про їх житє та національне відродженнє (ч. 276—278, 281—282, вийшла окремою відбиткою). В белетристичнім відділї згадаємо відомий роман Еркмана-Шатріана „Історія одного селянина", який був надрукований в фейлєтонах „Ради" в гарному перекладі М. та З. Левицьких. *М. З.*

Руслан подавав далї продовженє „Матеріялів до історії зносин Галичан з Буковинцями", які складають ся з кореспонденції і записок братів Олександра і Осипа Барвінських та Ізидора і Григорія Воробкевичів з р. 1869. В чч. 282—291 уміщені „Матеріяли до історії Буковинської Руси" з примітками д. О. М., які дотикають культурно-національного житя Буковини („Русская Бесѣда" в Чернівцях 1869 — 1876 рр. — Митрополити. — Університет. — Союз. — Музикальні і сценїчні твори Із. Воробкевича). Цікаві „Матеріяли до політики Русинів від часу так званої „нової ери" пок. Анатоля Вахнянина (чч. 175—200), знайдені між паперами небіжчика, виясняють багато темних фактів з політичного житя галицьких Українців в кінці минулого століття і значно доповнюють брошуру автора п. з. „Руска справа в роках 1891—1894" відомостями, які не могли ще бути опублікованими завдяки причинам довірочного характеру. Коротка замітка того ж пок. Анатоля Вахнянина п. з. Про житє питомців і духовенства в лїтах 1837 і 1838 (чч. 79—81) цікава тим, що зложена на основі оповіданя батька автора о. Клима, сучасника і свідка подій, причім деякі недосконалости поправлені впорядчиком д. К. С.

Серію матеріялів до біоґрафії П. Куліша і до зносин російських Українців з Галичанами подав др. Кирило Студинский: 1) Листи П. Куліша до Ом. Партицького в літ 1866—68 (ч. 1—4, вийшли окремо). — 2) Лист П. Куліша до Мальвіни Климковичевої (ч. 6, 7)—з неопублікованим ще текстом вірша П. Куліша п. з. „Корчемна Кобза" в порівнаню з текстом перерібки сього вірша п. з. „Народний Дом", надрукованого в женовськім „Дзвон-ї"; 3) Листи дра Ом. Огоновського до П. Куліша в літах 1889—91 (чч. 8—22), що пояснюють заслуги Куліша коло появи історії літератури Огоновського, для якої Куліш зібрав багато цінного матеріялу і навіть подав нариси літературних сильветок деяких письменників; 4) Анатоль Вахнянин. Листи до Пантелеймона Куліша, писані в р. 1869 (чч. 75 до 171 — вийшли окремо).

В ч. 292 знаходимо лист короля Жиґимонта Августа до батька Жиґимонта I з дня 14 марця 1545 р., що характеризує Жиґимонта Августа, яко оборонця прав і самостійности в. кн. литовсько-руського, якім він був в першім періоді своєї політичної карієри п. з. З руської переписки польского короля Жиґимонта Августа.

З статий історичних зазначимо отсї: Ол. Барвінського, Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові (на основі жерел) (чч. 20—23, 29—34, 36—42); далї статя дра Богдана Барвінського п. з. Боротьба самоуправи руского воєводства з опришками (ч. 163—169); Перша гостина цїсаря у Русинів (ч. 177) (невеличка згадка про побут цїсаря Франца Йосифа у Львові і заложене Народного Дому); Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичинї в роках 1831—1846 — передрук з „Записок Наукового Тов. ім. Шевченка"; в чч. 128—137 надрукований переклад частини університетських викладів пок. проф. В. Антоновича (з літоґрафованого виданя „Історія Галицкой Руси") п. з. „Доля Галицкої Руси під австрийским правлїнєм". Тут же занотуємо ще дра Б. Барвінського „До справи достовірности оповіданя про Ґрунвальдску битву в т. зв. літописи Биховця" (ч. 40, 41), в якій автор, аналїзуючи се оповіданє і розглядаючи його достовірність, приходить до неґативних висновків.

„Наукову полєміку" (пристрастну і характеристичну нахилом переходити на особисті справи і рахунки) репрезентують статї: 1) В. Мильковича п. з. „Ще одна відповідь напастникам" (ч. 1), а саме — д-рови Ів. Франкови і д-рови С. Томашівському на їх замітки в „Дїлї" з приводу „рецензії" автора на переклад „Історії України-Руси" проф. М. Грушевського; 2) „Слївцё до справи „Bogurodzic-и" (по причинї замітки дра Щурата „Нові голоси критики про Ґрунвальдську пісню"), дра Богдана Барвінського (ч. 35); 3) „Чи се легкодушність, чи невдалий дотеп?!" дра Богдана Барвінського (ч. 51) — з приводу замітки

п. з. „З віденської революції 1848 року“ поміщеної в т. 38 „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“ (Miscellanea, ст. 1—2); 4) „Чи справді шкідлива?“, дра Богдана Барвінського, викликана критичними замітками в „Раді“ і „Літ.-Наук. Вістнику“ про „Історію України-Руси“ Миколи Аркаса.

Смерть двох визначних українських діячів — В. Антоновича і А. Вахнянина викликали кілька статий і заміток, присвячених памяти покійників і їх діяльности в чч. 59 - 62. А. Вахнянинови присвячений ряд статей й заміток в ч. 25—34. На 25 літний ювилей славнозв. артистки М. Адасовської відкликнув ся „Руслан“ лише передруком статї д. Л. Старицької-Черняхівської п. з. „25 років сценічної діяльности М. К. Заньковецької. Крім того знаходимо ще такі статї: „З нагоди одинайцятих роковин смерти П. А. Куліша (передрук з „Ради“ статї М. Ж. з примітками Ол. Барвінського, ч. 38); „Памяти Тадея Р. Рильского“ (ч. 224, — за „Радою“) і „Щѐ до споминів про Тадея Рильского“ (ч. 228, 229, — також за „Радою“); далї: „Памяти Володимира Шашкевича“ (з нагоди перенесеня його мощей до родинної гробниці) — спомини Ол. Барвінського (ч. 240); „До родословної Федьковича“ (замітка для біоґрафії поета) — подав др. Богдан Барвінський (ч. 175).

З приводу Шевченкових роковин уміщено декілька статий і передруків в ч. 44—9. Ювилеєви віденської „Січи“ присвячена одна статя (допись з Відня) п. з. „Ювилей віденської „Січи“, а львівській „Просьвітї“ три: „Сорокліте львівської „Просьвіти“, Ол. Барвінського (ч. 269) (історична замітка про заснованє і розвиток „Просьвіти“); 2) „Сорокліте львівської „Просьвіти“ (ч. 270, 271 — обходини ювилею філїєю „Просьвіти“ у Львові в р. 1908 й історична замітка); 3) „До сороклітя галицької Просьвіти“ (ч. 279).

Зазначимо ще деякі статї на сучасні теми українського полїтичного і національно-культурного житя. О. Осип Застирець, В справі реформи шкіл середних (Уваги і домаганя з кругів учит. середних шкіл) (чч. 3, 4, 8—11 — критична статя про сучасне становище середньо-шкільної освіти з точки погляду українського клерикала); „Польське славянофільство“ і „Польсько-російське примирене“ (в ч. 51—5); Титка Реваковича про еміґраційні справи п. з. „Паранська справа“ (відповідь на закиди Стефана Петрицького в бразилїйській „Зорі“ оо. Василиянам), „Про церковні і народні справи в Американській Руси“ (чч. 261—266, 268); „Церква а костел“, о. Йосипа Заболотного (ч. 214, 215), в якій автор обговорює справу відносин між русько-католицьким і римо-католицьким обрядами; „Ще деякі замітки з нагоди статї п. з. „Церква а костел“ (статя надіслана з учительських кругів), а в чч. 64—68 передрук розвідки Володимира Антоновича п. з. Про національні типи

народні“, яка появила ся під прибраним іменем „Нивенко“, в грудневім випуску „Правди“ 1888 р., з замітками Ол. Барвінського; в ч. 234, 235 зрецензована повість „Сагайдачний“, переповіджена за О. Мордовцем Г. Хоткевичем. У відділї белєтристики уміщено понад 25 творів з красного письменства, здебільшого оригінальних і ще не друкованих, а між ними оповіданя Осипа Маковея і Богдана Лепкого.

У **Буковині** за 1908 рік знаходимо дуже мало матеріялів з обсягу „ucrainica“, які могли би мати деяке наукове значінє. Більшість статий — присвячені біжучим справам, а фейлєтони — переважно белєтристичного змісту. Сї останнї містять багато оповідань, драм, віршів, що здебільшого належать перу молодих, початкуючих письменників. Решта статий складаєть ся, за невеликими виїмками, з передруків. З „Ради“ позичені статї: А. Б., „Українське житє в Росії за 1907 р.“; Д. Дорошенка, „Українська література в 1907 роцї“; „Про Марка Вовчка“ (скорочений зміст рефератів, читаних в українському клюбі в С.-Петербурзї 12/II 1908 р.); В. Доманицького, „Спомини про В. Б. Антоновича“; В. Доманицького, рецензія на VI т. „Історіі України-Руси“ проф. М. Грушевського; Д. Дорошенка, „Українцї на Угорщинї“. З „Літературно-Наукового Вістника“ передруковано статю Ф. Матушевського „Еміграція з України“; з „Діла“ замітку про книжку Буяка „Galicya“ (п. з. „Поляк про Русинів“) і повну похибок і тенденційности статю К. Полїванова — „Сучасний стан українства на лївобережній Українї“. Попри деяких статях навіть не подані відомости, звідки вони позичені. Сюди належать, наприклад, статї: В. Доманицького, „Марко Вовчок“ (на основі нових матеріялів) — реферат відчитаний д. 1 жовтня 1907 року на засїданю Київського Наукового Товариства (з пізнїйшими поправками); статя проф. М. Грушевського, „Українство і всеславянство“ і ин.

Зі статий, перекладених з чужих мов, зазначимо коротку, але цїкаву своїм досить вірним освітленем польсько-українських відносин, статю Рішарда Хармаца п. з. „Русини й Поляки в Галичинї“, уміщену в франкфуртськім двотижневнику „Das Freie Wort“; переклад з російської мови статї д. Миклашевського, надрукованої в київській часописї „Міръ Искусствъ“ п. з. „Українська музика і Лисенко як її представник“; переклад з польської мови статї Богдана Лепкого п. з. „Українське письменство“ (Старі й Молоді) — з варшавського місячника „Sfinks“; нарештї статя „Місия Русинів в Австриї“ — з ч. 10 „Ukrainische Rundschau“ і статя проф. М. Грушевського п. з. „Конець польської інтриґи“ — з ч. 136 „Кіевской Мысли“ за 1908 рік.

З оригінальних статий варта уваги статя дра Василя Дутчака п. з. „О спростованю карти власности що до лїсів і толок

громадських і сервітутових на Буковині“. Се правнича критична й історична розвідка в приводу закону з дня 11 грудня 1906 р. (В. З. Д. ч. 246), який нормує спосіб ревізії ґрунтових книг. На сумну утрату для української науки і національно-культурного розвитку — смерть проф. В. Б. Антоновича — відкликнула ся часопись статями і замітками, присвяченими його памяти: в ч. 31 знаходимо статю „Володимир Антонович“ (посмертна згадка); в ч. 33 — „Похорони Антоновича“ (за „Радою“); в ч. 45 — Л. Ч....с, „В. Б. Антонович“ (в світлї переписки Драгоманова з Франком), на основі II тому „Переписки“ М. Драгоманова, що вийшов в виданю „Українсько-Руської Видавничої Спілки“ у Львові. З нагоди ювилею звістної артистки М. Адасовської дві лише коротенькі замітки: „Ювилейне сьвято Марії Заньковецької“ (ч. 10) — коротка звістка про обхід ювилею і „Ювилей Марії Заньковецької“ (ч. 9). В чч. 136, 137 — зреферована кн. „Січ“. Альманах в память 40-роковин основаня тов. „Січ“ у Відни. Львів, 1908 р.; в ч. 32 — поміщений „Начерк орґанізації української поступової партії на Буковині“.

Вкінці занотуємо два зазиви до українського суспільства в справах, що безпосередно дотикають ся нашої наукової діяльности: 1) „Кілька слів в справі збираня вишивок“, Марії Трусевичевої (поясненя до відозви „Жіночої Громади“ в Чернівцях про збиране вишивок) і 2) дра Осипа Маковея, „Літературна спадщина по Ізидорі Воробкевичу“ (відозва до суспільства в приводу виданя творів Із. Воробковича, в якій автор, подаючи відомости про літературну спадщину письменника, запрошує надсилати ще непублїковані його рукописи і листи). *Ол. Н.*

Орґан львівського Українського Педаґоґічного Товариства — **Учитель** не приніс у 1908 р. — крім одної розвідки д. Ів. Созанського п. з. Олександер Духнович (Угро-руський автор народних учебників і публїцист) (чч. 9—12), яка вийшла окремою відбиткою й буде обговорена на иншім місцї — нічого, що безпосередно дотикало б української історії чи письменства. З инших згадаємо: А. Алиськевича, Діялекти й літературна мова в їх взаїмнім відношеню (чч. 17—19); дра Ів. Демянчука, Язиковий спір у теперішній Греції (чч. 6—7); дра В. Щурата, Картка з історії европейської драми (про П. Кальдерона деля Барка) (чч. 4—5); його ж, Новочасна еспанська література (ч. 11). У відділї поезій знаходимо твори: Щурата, Бєрнзона, Кардуччі, Буде, Арентсена, Ребена, Рішпена, Гарокура, Асника, Конопніцкої.

Орґан українського „Краєвого Ревізійного Союза“ — місячник **Економіст** (Львів) — не приніс також у 1908 р. ні одної статї, яка мала би історично-науковий характер. Зі статий на сучасні теоретичні й практичні теми занотуємо: С. Кузика, Консумційні спілки на Українї

(ч. 8); І. А., Українська преса про земельну справу (ч. 4); того ж автора, Автономія України (ч. 8); Потребительські спілки в Київщині (ч. 12); М. Гехтера, Сїльська кооперація в Росії (ч. 12); П. А., Економічні нариси (ч. 2); Н. Биховського, Межі капіталїзму в сільському господарстві (чч. 9—12), переклад вийшов окремою брошурою; В. О. Томіанца, Прінціпи й теорія кооперації (чч. 11—12), переклад — вийшло окремо; В. А. Поссе, Ідеали кооперації (ч. 10), переклад — вийшло окремо.

Нива — часопись, присвячена суспільним і церковним справам галицької України принесла в 1908 р. між ин. дві статї дра В. Щурата. Перша — п. з. Із студій над почаївським Богогласником (чч. 12—17) — вийшла окремою відбиткою й була обговорена вже докладнїйше в Записках, т. LXXXV; у другій — п. з. Св. Іван Золотоустий на Руси (чч. 5—6) — автор виказує значний вплив писань Золотоустого на старо-українське письменство у найважнїйших його творах і напрямах (Златоструї, Златоусти, Марґарити, Ізмараґди, — проповідництво, педаґоґічно-дидактична лїтература [Поученія, Посланія], вірші, пісні й ин.) починаючи XI-тим, а кінчаючи XVIII-тим вв. У спеціяльнім екскурсї виказує також залежність від Золотоустого вченого посланія київського митрополита Никифора до в. кн. Володимира Мономаха (XII ст.). З инших занотуємо інтересні замітки о. М. Стрільбицького п. з. Дім галицько-руського священника в I-ій половині минулого столїтя (ч. 4) — продовженнє таких заміток його у „Ниві“ в 1906 р. (чч. 1—4) і (передрук в „Руслана“ чч. 254—256), о. П. Філяса п. з. Причинки до історії руської Церкви в Канаді (ч. 24). Вкінці згадаємо бібліоґрафічні замітки о. Й. Боцяна п. з. Із церковної штуки (ч. 2) — рецензії на: В. Щербаківського, Деревляні церкви на Україні; Е. Сїцинського, Южно-русское церковное зодчество; К. Мокловського, Sztuka ludowa w Polsce, — і такі ж його замітки п. з. Катальоґи старинностий (чч. 20—21), — на: др. Іл. Свєнціцкого, Каталогъ книгъ церковно славянской печати; — Опись музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ; — Церковно- и русско-славянскія рукописи публичной библіотеки Народнаго Дома во Львовѣ; — Описаніе иноязычныхъ и новѣйшихъ карпато-русскихъ рукописей библіотеки „Народнаго Дома“ во Львовѣ; — Опис рукописів Народного Дому з Колекції Ант. Петрушевича т. I.

Орґан наймолодшої ґенерації наших письменників і письменничок (переважно зі шкільних лавок) — **Бжола**, що з початком 1908 р. став виходити щомісячними випусками у Львові під ред. д. М. Венґжина, не приніс у своїм науковім відділї нїчого для нас інтересного. Одинока статя історично-лїтературного характеру д. М. Евшана п. з. Ковалчина в українській поезії (чч. 3, 5 - 8) — надто загальна й поверховна, щоб

могла зацікавити історика українського письменства. У белетристичнім відділї зустрічаємо цілий ряд нових, незвісних дотепер імен і псевдонімів; зі старших відомих письменників дд. М. Яцкова і М. Чернявського.

Орґан угорських Українцїв тижневик **Наука** (Унґвар) не принесла нічого цікавого. Занотуємо хиба П. Мацкова, Исторія гр. каѳ. русс. церкви св. Іосифа Обручника въ Toronto, Ѳhio (півн. Америка) (ч. 14) і Е. Невицького, Практична грамматика О. А. Волошика (ч. 13) — рецензія на нову Граматику народньої угро-руської мови, яку редактор „Науки" О. Волошин видав мадярською мовою й яку мадярська Академія у Буда-Пештї преміювала 200 коронами. *І. Кр.*



Бібліоґрафія

(рецензії та справоздання).

Б. А. Романовъ — Смердій конь и смердъ (по Лѣтописи и „Русской Правдѣ). (Извѣстія отд. рус. языка, 1908, III, с. 18—35).

Автор спиняєть ся на звіснім оповіданню про княжий зїзд на Долобськім озері. Аналїзуючи його, він приходить до переконання, що в сій нараді, як говорили про час, коли зробити поход на Половців, то ішла мова не про участь в тім поході смердів, а смердїх коней, і робить з того такі виводи:

смерди не беруть участи в загальнім поході;

віче не може смердами роспоряджати;

смерди дають в похід своїх коней, на княже слово.

Сї виводи противлять ся звичайним поглядам на смердів. Автор не приймає звичайного тепер, подвійного толковання назви „смерд" в значінню ширшім — всїх підданих, і в значінню тїснїйшім — селян, дрібних власників-хлїборобів; він бачить тільки княжих селян, і аналїзою постанов Рус. Правди про смердів потверджує сей погляд: смерди княжі люде в тїснїйшім значінню.

Не вважаючи одначе на дотепність вихідної гадки, і на досить значну зручність, з якою автор арґументує свої погляди, можна тільки похвалити скромне закінченнє, що замикає його статю: „Сказанное, конечно, не разрѣшаетъ вопроса, но, думается, нѣсколько обосновываетъ законность самой его постановки". Сама вихідна гадка, що смерди служили тільки своїми конями (военно-кінська повинність), хоч з даного тексту виходить зовсїм правдоподібно, ледво чи може бути прийнята: дуже тяжко помирити такий военно-кінський побор на війну, без притягання до війни самої людности, з иньшими обставинами і фактами тоді-

шнього житя. І ті дальші виводи, які автор робить потім в звязку з сим відкритєм, дуже гіпотетичні. Статя безперечно інтересна ріжними толкованнями й поміченнями, відкриває у автора сміли конструктивну гадку, але поставленого питання про смердів справді „не розрішає“.

М. Грушевський.

П. Голубовскій — Интересный юридическій случай конца XI вѣка (К., 1907, ст. 10).

Се відбитка з юбилейного збірника пок. Антоновича, не виданого досї за смертю редакторів, і одна з останнїх робіт покійного київського ученого. Я мав нагоду згадувати побіжно про неї в своїм некрольоз' про пок. автора, — сподївав ся тодї скорого виходу збірника, але він не вийшов досї. В сїй статї пок. історик з звичайною своєю віртуозною тонкістю обробляє оден маленький епізод — оповіданнє про чудо Бориса і Глїба над невільницею в м. Дорогобужі. На значіннє його з становища історії нашого права я вказував ще в своїй Історії Київщини (1891), потім в Історії України Руси (т. III, с. 324 другого видання); але в історично-юридичній лїтературі якось оминали сей інтересний епізод. Пок. Голубовський трохи розійшов ся зі мною в розумінню його. Він бачить в сїй жінцї з Дорогобужа, про яку оповідає чудо, не „робу“, а закупку. Думаю одначе, що на се нема сильних підстав, які б змусили нас відійти від букви оповідання, яке називає її робою. Зовсїм вірно аналїзуючи далї ту юридичну норму, яку дає се оповіданнє, покійний автор пробує реставрувати в стилю і формі Руської Правди вигляд сеї норми, про невідповідальність свобіднороджених дїтей за фізичну нездатність своїх батьків-невільників (або закупів): „а закупъ не скончеваетъ цѣну, то дѣтямъ не надобѣ, оже ся родили незакупли; оже закупли — то скончати“. Нарештї, не вдоволяючи ся й тим, доповняє текстом чуда звісний, дуже неясний і сумнївний в своїй нинїшнїй формі параґраф Р. Правди, в такій формі: „Оже господинъ приобидитъ закупа, а уведетъ ему вражду, то лихомъ быти ему цѣны его; а оже уверeдитъ цѣну или купу ли отарицю, то то ему все воротити, а за обиду платити ему“. Зроблені сї реставрації тонко, дотепно, — але можуть мати вартість тільки гіпотетичну. *М. Грушевський.*

Н. Петровъ — О новооткрытой кіевской монетѣ XIV вѣка, Харків, 1908, ст. 8 (з XVIII т. Сборника Харків. Іст.-філ. тов.).

В вереснї 1906 р. під м. Трипілєм знайдено горнець з срібною монетою, з іменем Володимира Ольґердовича, князя київського, коло сто штук. Про сю нахідку подав був замітку київський нумізмат К. Болсуновский в час. Кіевлянинъ, 1906, ч. 296. Він вказав на напись сих

монет, прочитану ним як „Романинов“ і на підставі сього признав сю монету денарами князя Романа, згаданого (анахроністично!) в звіснім оповіданню рус.-литовської літописи про похід Гедимина на Київ, а сього Романа зробив київським князем в рр. 1320—1362. Проф. Петров, оглянувши одну з знайдених монет і фотоґрафії з кількох инших, насамперед відкидає лекцію д. Болсуновского, читаючи напись на монеті „маониновь“ й толкуючи її так: ма(стер) опи(сим) новь(городецъ). Толкованнє у всякім разї не дуже правдоподібне, і вимагає уважної перевірки сеї леґенди на самих монетах. По друге, проф. Петров не годить ся з звичайним поглядом (висловленим пок. Антоновичем), що в центрі написи ми маємо татарську тамгу, а добачає тут ініціали князївського імени I. C., або I. S., або K., і бачить тут ініціали імен Івана-Скиргайла і Кейстута. Дивна була б одначе се комбінація імен — Володимира і Скиргайла! Тай контури сих букв не дуже скидають ся на такий ініціал.

З того всього моральна наука була б та, що монети з іменем Володимира взагалї повинні бути простудіовані, і нумізмати-орієнталїсти повинні пояснити, що може значити та „тамга“ монет; а особливо докладному студіованню повинна бути піддана та нова велика нахідка сих монет, які д. Петров уважає Скиргайловими.

В деякі инші подробиції статї проф. Петрова, про які теж можна б було поспорити, не входжу. Було б пожадано, аби ся статейка пок. ученого викликала більше заінтересованнє сими монетами, а перед усїм добре виданнє та опись їх нової нахідки. *М. Грушевський.*

Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów granicznych, lustracyi, memoryałów i t. p., wydał prof. Gątkiewicz, Дрогобич, 1906, ст. 407.

Під таким заголовком вийшов збір актів до історії міста Дрогобича і околиції, виданий тамошнїм ґімназіяльним професором, Ґонткевичем, коштом міста. Він обіймає документи від р. 1392 до 1801, ілюструючи історію Дрогобича під польським правом.

Польські королї пізнали скоро значінє Дрогобича задля богатих покладів соли і тому старали ся піднести його численними привілеями. Ягайло надав Дрогобичеви маґдебурське право і вільний вируб дров в королївських лїсах на опал і будинки. Жиґимонт I позваляє для удержаня доріг в добрім станї побирати по 3 денари від возів, що переїзжали через місто зі солию або товаром; дозволяє заложити в містї пропінацію і побирати з неї цїлий дохід; увільняє села дрогобицького староства грецького обряду як Трускавець, Грушову і инші від відумерщини за викупну суму 500 зол. і позволяє пасти товар на королївських ланах і лїсах без оплати жеровини, котру складали давнїйше. Стефан Баторий

позваляє кождому з мешканців міста виробляти і продавати і горівку. Пізнійші королї надавали подібні привілеї або затверджували привілеї попередників. Нарештї Йосиф II затвердив Дрогобичеви посїдане громадського майна і пропінації, признав вільний вибір бурмістра і міської ради, позволив мати річні ярмарки і надав новий герб (перший герб надав місту Казимир Великий), який місто до нинї має.

Дрогобич вів велику торговлю сілю, по котру приїздили купцї з Литви і України. Великі доходи мало місто також з пропінації. Торговля спочивала головно в руках Жидів. Мусїли вони тут осїсти ся вже за Казимира Великого, але першу згадку про Жидів в виданих актах знаходить ся за часів Жигмонта Августа 1569 р., в котрім двох Жидів, Самуіл Маркович з Холма і Ізаак Якушів зі Львова виступають королївськими арендарями пропінації. 1578 р. забороняє Степан Баторий чужим Жидам брати аренди і торгувати, крім днів, призначених на торг. Новоприбувший Жид не смів під карою 1000 гривен перебувати в містї довше як 3 днї. Та заборона правдоподібно не тривала довго, бо в 1663 р. жалять ся міщани перед люстраторами, що Жиди, осївши против права та мійських привилеїв цїлою улицею на передмістю, мають ріжнородні склепи, беруть участь в публичних торгах та шинкують всякими напитками. Саме місто погодило ся з Жидами скоро; в 1664 р. маґістрат, змушений фінансовими клопотами, винаймає Жидам один шинк і 10 склепів, увільняє їх від деяких тягарів та оплат; в спорах між собою можуть вони судити ся самі. Правда, небаром нарікають міщани на жидівські шахрайства, але Жиди все таки зістають ся на місцї.

До історії цехів маємо грамоту Батория 1578 р., що позволяє оселяти ся тут і орґанізувати ся всякого рода ремісникам і дарує місце під будинки. З усїх цехів розвивав ся найлїпше шевський. Новоприбувший ремісник, який хотів дальше вести своє ремесло, мусів зложити присягу місту, вкупити ся до цеху, закупити в маґістратї ятку і платити з неї до міської каси що року означений чинш. Властитель ятки мав право продати її иньшому за згодою маґістрату (документ з 1754 р.).

Головним укріпленєм міста були мури докола костела, фундованого Ягайлом. З часом вони сильно підупали. Жиґимонт I двічи взивав міщан, щоби направляли укріплення, дбали про армату і амуніцію. Але міщани, так само як правительство, не дуже тими справами клопотали ся, як і по инших містах. Люстрація, переведена 1663 р., представляє дрогобицькі укріплення в сумнім станї: палісад на валах нема, тільки одна башта в добрім станї, инші повалені та знищені. Частину тої руїни треба приписати козакам, котрі й костела не зіставили в спокою, ушкодивши м. и. орґани.

Про житє українського елементу дають видані матеріяли дуже мало

вістий. Воно було утруднене дуже задля некорисного положеня Українців в польській державі, головно в Галичині, що найскорше зі всїх українських земель дістала ся під польські впливи, а до того ще в місті з маґдебурським правом, яке віддавало заряд міста в руки католиків-Поляків, а православних Українців від нього майже цїлком виключало. Польські королї пильно дбали про розширенє католицької віри, отже і польської народности в українських землях. Вже Ягайло закладає в Дрогобичи костел Пречистої, а парохови дає ріжні привілеї; наступники Ягайла не забувають за костел та його парохів та дають їм щораз нові докази своєї ласки в формі ріжних надань. Цїлком противно було з православною церквою і її духовенством. Польські королї не тільки не пособляли їм в нічім, але ще ставили перешкоди на кожнім кроцї. Українське духовенство поносить разом з селянами такі тягарі як нпр. „відумерщина"; 1540 р. забороняє Жигмонт I на просьбу міщан-католиків православним ставити церкву (sinagogam) в середмістю, мотивуючи заборону тим, що давнїйше там не було церкви. Села Дрогобиччини роздають польські королї виключно польським шляхтичам. В документї з 1409 р., яким Ягайло надає 3 села Дрогобиччини: Почаєвицї, Гаї Вижнї і Нижнї польському шляхтичеви Станїславови Коритцї, заявляє король, що бажає „nobilium generum propagines in terris Russiae dilatare". Під словом „nobilium" треба розуміти польську шляхту. Наступники Ягайла були перенятї такими самими бажанями та вступали в слїди попередника. Найвисші уряди: староство і війтівство оставали виключно в руках Поляків. До міської ради та судівської лави православних спершу цїлком не припускали. Доперва Жиґимонт I позволяє на прошенне православних міщан в часї коронації сина 1530 р. вибрати 2 радних православних (ritus Rutenici) з загального числа 5, і 3 лавників; але ще в тім самім роцї на домаганє радних і міщан-католиків зносить ту постанову і обмежує число радних православних на 1, і число лавників на 1. Ся подія, як і пізнїйша, згадана мною вище справа будови нової православної церкви з 1540 р. свідчить найлучше, на які перешкоди зі сторони католиків, правлячих міщан, були наражені православні в своїх змаганях до рівноправности.

З часів австрийського володїня треба спімнути, що 1813 р. надав дрогобицький маґістрат монастир по Кармелїтах, знесених Йосифом II, Василиянам, що мешкали до тепер на Лишнянськім передмістю, під умовою, що будуть займати ся наукою і удержувати в монастири 3 нормальні кляси в нїмецькій мові. Костел св. Трійцї, давнїйша власність Кармелїтів, перейшов в руки Василиян.

Так представляє ся зміст виданих дрогобицьких актів; повного образу житя Дрогобиччини вони не дають. Се і неможливо, коли зва-

жимо, що тільки 104 актів, з котрих коло 30 містять тілько потверджения попередних, обіймають час від 1392—1813 р. отже більше як 400 літ. До житя православних належать безпосередно тілько 3 акти: XVII з 1530 р. в справі участи православних в міській раді і суді, XIX з 1533 р. в справі „відумерщини" і XXIII з 1540 р. в справі будови церкви (звісний уже давно)[1]). Видавець і не дбав про такий повний образ житя Дрогобиччини; він видав тілько всї акти, переховані в дрогобицькім архіві, а тих було тілько 104.

На доповненнє подам дещо з рукопису біблїотеки Оссолїнських у Львові (під ч. 2901), що обіймає рішеня дрогобицького суду замкового з часу від 1753 до 1770 року (але актів з 1763—1768 р. нема). Про українське національне житє згадок і тут небогато. Під датою з 8 марта 1757 р. знаходимо вістку про брацтво при церкві св. Хреста; 14 мая 1757 р. наказує суд місту давати до брацтва при церкві св. Трійці 40 золотих річно з доходу ратушного і горівчаного, згідно з давнїйшою постановою Хоментоского, старости дрогобицького, і приреченєм міського маґістрату. Під датою з 23 мая 1770 р. згадує ся про донацію короля Яна Собєського Василиянам на Лишнянськім передмістю з 6 липня 1691 р. Богаті натомість вістки про ославленого Зельмана Вольфовича. Так довідуємось з акту з 7 червня 1755 р., що Зельман, оскаржений про отруте Хоментовского, гетьмана польського коронного, старости дрогобицького, був 1729 р. засуджений на опущенє міста під карою смерти. Одначе по якімсь часї удало ся йому вернути до міста, де як арендар доходів дрогобицького староства в 1752—1755 р. дав ся сильно в знаки головно християнам, а також і декотрим Жидам Дрогобича і околиції. Про єго надужитя і злочини свідчать найлучше зізнаня свідків з 9 червня 1755 р. Довідуємось з них також, що Зельман, кушнїр з професії, походив з убогої родини. На підставі сих зізнань суд засудив Зельмана на шибеницю. Але Жиди викупили його за пятьсот червоних золотих від смерти, а суд засудив на досмертну вязницю в ратуши. Про се оповідає акт з 14 червня 1755 р. Майно Зельмана, присуджене покривдженим через него, отаксовано на 14.245 польських золотих 28 червня 1755 р. З акту з мая 1757 р. дізнаємо ся, що Зельман майже пів року по засуді старав ся утїкти з вязниції; коли його замір викрив ся, дістав імя Jędrzeja і був запроваджений до монастиря Кармелїтів. Коли умер, не сказано тут, але в акті з 13 мая 1757 р. говорить ся про него як про умерлого. Про родинне житє Зельмана довідуємось з акту з червня 1757 р., що 1753 р. оженив ся з донькою Мі-

[1]) З приводу його діскусія в Записках т. XXX: „До історії „руського обряду" в давній Польщі".

хеля Шльомовича з Калуша Лією, а по її скорій смерти з її молодшою сестрою, що вже була заручена з його внуком. *К. Ш.*

А. В. Стороженко — Новыя подробности къ біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовскаго (Чтенія київські XIX ст., с. 73—80).

— Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами (ibid. с. 67—72).

Се кілька документів і заміток до історії козачини в останній четвертині XVI в.: замітка про родову маєтність Оришовских, „Горишов Ляцький", в землї Белзькій, повітї Грабовецькім, далї — реляція Оришовского Ст. Баторию про кримські справи і захопленнє козаками в неволю двох утїкачів-царевичів кримських (1581), лист Саська Федоровича до Оришовского (коло р. 1595) про правдоподібність татарського нападу на Браславщину, лист біск. Верещиньского до Саська, 22 марта 1596 р., де він радить йому відстати від Наливайка і покорити ся, нарештї лист Гната Василевича, 15 червня 1597 р., з осторогою про татарський напад. Сей лист має печатку, з козацьким гербом і досить дивною написею: „копиа воиска запорозского" (чи добре вона відчитана?).

Всї документи видані з рукописної збірки бібл. Замойских. Замітки до них автора дають мало цікавого. Досить інтересно виглядає фраза про епільоґ Солоницької кампанії: „Приставшіе къ Наливайку запорожцы, въ числѣ до полуторы тысячи человѣкъ, по какимъ то соображеніямъ были прощены Жолкѣвскимъ". Ріже око й гетьманський титул при імени Оришовского; хиба б в лапках („ ") його писати.

М. Грушевський.

Левицкій Іаковъ, свящ. — Городъ Путивль (Труды двѣнадцатаго археологическаго съѣзда въ Харьковѣ, т. III, стор. 111—164).

— Историческое прошлое города Сумъ, харьковской губерніи (Труды тринадцатого археологическаго съѣзда въ Екатеринославѣ, т. II, стор. 79—114).

Обидві сї моноґрафійки доторкають ся міст, що стоять на українській територіі. Перша складаєть ся властиво з двох окремих частин. В першій частинї на підставі вже відомих і опублїкованих джерел і праць автор подає огляд вісток про Путивль, кінчаючи першою половиною XIX столїтя; через те, що автор обмежив ся на самих друкованих джерелах, його огляд вийшов дуже неповний і доривочний, так що його нї в якому разї не можна назвати історією міста. Друга частина працї „Монастыри и церкви г. Путивля существующія и упраздненныя", як

довідуємо ся з примітки, була друкована в 1900 році в Курських Епархіальних Вѣдомостях. „До неї ми тепер робимо доповнення та поправки“ — каже автор. Одначе перечитавши статю в другій, виправленій і доповненій редакції, думаємо, що шкода було містити її навіть з поправками та доповненнями, бо нічого специяльно нового або цікавого до історії монастирів або церков в українських містах вона не дає, хоч при написанню її автор користав з деяких непублїкованих документів московського архива мінїстерства справедливости та курської духовної консисторії. Шкода ся тим більша, що ми знаємо, що чимало справдї цікавих і вартних праць і матеріялів, нїде не друкованих, переховують ся в портфелях „підготовчих комітетів“ археольоґічних зїздів і нїяк не може побачити світа божого за браком місця і матеріяльних засобів у комітетів. А видавати маловартну статю, хоча б і перероблену та доповнену, котра всього тільки пять лїт перед тим була друкована, се значить тільки даремно витрачати дороге місце.

Друга моноґрафійка д. Левицького „Историческое прошлое г. Сумъ, харьковской губерніи“ написана теж виключно на підставі відомих і друкованих праць і джерел. Та через те, що сї працї й джерела подають більше цікавого матеріялу про місто Суми, й сама розвідка вийшла повнійшою й цікавійшою від першої. Чимало нового й цікавого матеріялу до своєї теми автор міг би знайти в архиві мінїстерства справедливости в Москві, але добре й те, що він звів до купи й усистематизував розкидані досї по ріжних виданнях звістки й матеріяли до історії міста Сум. Між иншим і на прикладї міста Сум ми бачимо процес витискання українською кольонїзацією московської. За перших часів істнування міста склад його людности був мішаний — почасти московські „служилі“ люди, почасти українські кольонїсти „черкаси“. В 1678 р. в Сумах налїчувало ся московських людей 50 і „черкас“ 246. По перепису, зробленому в 1732 році майором ґвардії Хрущовим, в містї Сумах було мешканцїв: української старшини з їх родами — 46 чол. мужеського пола; козаків — 800 чол. муж. пола; підпомічників — 2704 чоловіка; москалїв — тільки 14 чоловіка; пушкарів — 267 чоловіка; робітників — 148, духовних — 49, богодїльних — 13, а всього в 975 дворах 3818 чоловіка мужеського пола. З сеї цифри, як бачимо тільки 14 припадало на москалїв. Автор теж зауважує се цікаве явище й пише, що з часом число Українцїв все збільшувало ся, а число москалїв хитало ся і взагалї зменшувало ся. „Причина сьому, — на його думку, — лежала в особливих полїтичних замірах московського правительства. Воно силкувало ся з одного боку утримати в своїх руках провід в справі оборони нової України і для сього йому були потрібні русскі люди. Їм доручало воно будувати остроги та виконувати ґарнїзонну службу в ново-

збудованому місті з обовязково русским воєводою на чолї, бо не було певне в тому, що Українцї як слїд виконають справу оборони границь, але з часом убуток в москалях все частійше поповнював ся місцевою українською людністю, так що з часом московський елємент зробив ся непомітний. Правительство очевидно поволи переходило до полїтики довіря в міру свого ознайомлення з Українцями". Се поясненне автора треба признати неповним, бо воно нїчого не каже про те, з яких саме причин так сильно зменшувало ся в українських містах початково досить значне число московської людности. Вистарчаючу відповідь на се дав д. Альбовський в своїй моноґрафії про Валки, з якої видко, що до сеї утечі московської служилої людности довели централїстичні змагання московського правительства. Що ж до твердження, нїби то московське правительство „поволи переходило до полїтики довіря в міру свого ознайомлення з Українцями", воно в такій формі цїлком невірне. Факти свідчать, що московське правительство все ставило ся з недовірєм до місцевої української людности, й коли воно довіряло кому, то хиба таким своїм прислужникам з місцевої української старшини, як наприклад „осадчий" міста Сум, Герасим Кондратєв та його рід, котрі справдї були йому не менше вірні від справжнїх „русских", а служили далеко краще від них, бо боячи ся за свої маєтки й знаючи добре місцеві обставини, могли як найлїпше придавлювати визвольні рухи українського демосу.

Найбільше цїкаві роздїли третїй, де говорить ся про діяльність першого „осадчого" міста Сум, полковника Кондратєва, й роздїл пятий, де зібрано цїкавий матеріял для зрозуміння, з якою незвичайною швидкістю зростали маєтки української старшини. *М. Залїзняк.*

Handlingar angående konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning år 1704, utgifna af Kungl. samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Carl Hallendorff (Historiska Handlingar, del. 19, № 2), Стокгольм 1908, X+272, 8⁰.

В останнїм десятилїтю має щастє у істориків польський король і саксонський курфірст Август Кріпкий. Тілько дивно трохи, що не польські дослїдники заняли ся близше сею дуже інтересною історичною фіґурою, а більше нїмецькі (Take, Цікурш, Шмід, Гілєбранд, Філїп та ин.) і шведські (Карльсон, Галєндорф і ин.); кождий з них приносить низку нових незнаних фактів з полїтичної діяльности того короля і додає нових красок до характеристики його самого й тодїшнього часу. Все те цїкаве не тілько з становища польської чи иншої національної історії, але й із загально-історичного погляду. Недавно отсе появили ся нові матеріяли до пізнаня полїтики Авґуста II перед його детронїзацією

1704 р., зібрані Карлом Галендорфом, а видані товариством для видаваня рукописів до історії Скандинавії.

Ціла книжка складаєть ся з самих дипльоматичних актів з рр. 1697—1704, поділених ось як: I) Акти до полїтики Августа перед розривом із Швецією: A) Пляни на наддунайські князївства в часї турецької війни; B) Пересправи з Данїєю і Росією 1698; C) Пересправи через Карловіца в Росії; союзи з Данїєю і Россією 1699. II) Акти до полїтики і веденя війни 1701—1704: D) Пересправи з Францією 1701—1702; E) Союз межи Августом і цїсарем; F) Відносини Августа до цїсаря 1702—1703; G) Военні події і проба посередництва в Польщи 1702—1703; H) Военні події і пересправи 1704 р. Всїх актів більше сотки; взяв їх видавець з державних архівів дрезденського і віденського; переважно подав їх у скороченю, переплїтаючи змістом; в текстах задержано всякі формальні окремішности ориґіналів; взагалї видане дуже старанне.

Деякі боки полїтики Августа обговорював я в першій частинї своєї працї „Угорщина і Польща на поч. XVIII в.“[1]), а се в II, V і VI гл. До справ звязаних з польсько-угорськими відносинами збірник Галендорфа дає безпосередно дуже мало. За те богато тут такого, що вяжеть ся посередно з оброблюваним мною предметом і кидає богато світла на тайні стежки Августової полїтики. Попробуємо вібрати найбільше характеристичні моменти, тримаючи ся укладу видавця актів.

Наперед, що се за пляни на наддунайські князївства в часї турецької війни? Справа була така, що Август протягом 1698 р. снував думки про опановане Волощини і Молдавії, чи радше розширенне своєї суверенної власти на сї господарства і в тій цїли пересправляв навіть з волоським князем. Перший з істориків дав позір на сї Августові пляни Гаке у розвідцї про вибір курфірста на польського короля, пляни виснувані з Sericum mundi filum Ґребнера-Петерсена[2]), та матеріял до сеї справи появляєть ся що йно тепер. Август, як відомо, брав особисту участь у турецькій кампанії на Угорщинї і по своїм виборі на короля полишив там свої полки, до того як польський король був обовязаний (трактатом 1863 р.) нападувати Турків від Польщі та й польська шляхта наставала (хоч більше словами тілько), на відвойоване Поділля. Тодї то серед поневолених Турками народів перший раз проявили ся несмілі заходи використати ослаблене своїх гнобителїв і при помочи сусїднїх держав скинути ненависне ярмо. Се могло стати ся, очевидно, при підмозї цїсаря (як угорського короля) або Польщі або вкінци Мо-

---

[1]) „Записки“ LXXXIII—LXXXVI й окремо.

[2]) Пор. „Угорщина і Польща“ V, 2 (Записки LXXXV, 53).

сковщини. Отже як було не захопити ся Августови містичним пророцтвом, що йому судило ся запанувати над цілим сходом, стати грецьким імператором і т. ин.? Зверхність над румунськими господарствами була б прекрасним вступом на тій дорозї. Він поручив отже свойому віденському резидентови Ваккербартови навязати зносини з волоським господарем Константином Бранкованом. Ваккербарт вислав туди наперед якогось патра Еліяса, а з початком весни 1698 р. секретаря Моро і якогось Альбанця Арбонаса. З їх справозданя (№ 1) виходило, що перший мінїстер Константин Кантакузено приняв ідею польського протекторату дуже щиро, впевняючи аґентів, що „Волохи можуть сподївати ся тілько трьох спасителїв на сім світї: або римського цїсаря, одначе до нього не мають уже довіря; або московського царя, рідного їм грецькою вірою, та сей живе далеко і єсть паном занадто гострої дисциплїни; думали вже й про В. К. В., та не знали анї шляху анї способу, вони писали що правда у Польщу, одначе сусїдські народи, Козаки і Подоляки, перестерігали їх, що не треба собі робити надії на прихильність і союз з Річипосполитою“ (ст. 2). Господар і мінїстри мали висловити бажанє, щоби польський король не ішов просто на Волощину, як задумав, а тілько долї Днїстром до Тегинї й опісля заняв Білгород; як господар дістане про се звістку два місяцї наперед, зможе поставити до помочи 50.000 людей, одначе без явного попереднього союза (ст. 5). Дальше Кантакузено просив, щоби Август не провадив у Волощину Поляків, а тілько свої добре дисциплїновані німецькі полки (ст. 7). Він радив, щоби Август старав ся перетягнути на свій бік козацького гетьмана Палїя (den Cosaquens Generalen, nahmens Balia), він зробив би добру диверзію против Татарів (ст. 9); а вкінци застеріг ся, щоби про сей плян нїчого не знав „турецький донощик“ — молдавський господар (ст. 12). Пересилаючи сї відомости Августови Ваккербарт вказував і трудности в сїм плянї, а се претенсії угорської корони до обох румунських господарств, одначе бачив одночасно й великі користи і давав поради в тім напрямі. В його замітках цїкаво те, що положено натиск на розрив правно-державних відносин межи Туреччиною і Кримом і висловлено думку розбудженя повстаня против цїсаря Турків у Болгарії, Македонії й Альбанії (ст. 21—22) — пляни поновлені Петром В. 1711 р. Та з усїх тих замислів не вийшло нїчого, як знаємо. Причини тому були ріжні: перша та, що цїсар, сподїваючи ся смерти еспанського короля і тяжкої боротьби з того приводу, пер до закінченя турецької війни навіть без Польщі; друга — що польська шляхта нїяк не хотїла йти на руку Августови і своїм бережанським бунтом поперехрещувала заходи короля; вкінци та, що й серед Августових дорадників показала ся опозиція против тих плянів. Тодї то Август на місци розваленого кумира поста-

вив при помочи царя Петра инший — ливонський.

З царем навязати зносини старав ся Август ще в осени 1697 р., просячи його приготовити при литовській граници московські війська на поміч Августови против партії контистів (ст. 25). Сю прислугу цар зробив йому, і вже на початьу 1698 р. бачимо нові заходи Августа здобути московську поміч против неприхильної йому польської шляхти. В наказї свойому послови в Нідерляндах (Петро подорожував в тім часї по Европі) Бозе 13 лютого поручав він просити царя, щоби „не розпускав зовсїм військ при литовській граници, тілько тримати їх недалеко і приказати бути готовими нам на поміч, бо французькій хитрости не можна вірити і не знати, що ся корона на найблизшу весну не приготовує чого против нас“ (ст. 27). Бозе мав також питати царя, чи згоден він вести війну з Турками поруч Августа навіть у такім разї, як цїсар і Венеція помирились би з Портою (№ 4 а). Цар приняв се останнє предложенє радо і відложив сю справу до близшого порозуміня по своїм повороті. Про непорозумінне межи королем і польськими панами висловив ся дуже характеристично. „Він сказав дальше, що йому прикро чути, що В. К. В. стрічає ще стілько клопотів з боку польських сенаторів; він вичисляв широко способи, яких уживав, щоби приборкати надмірну волю боярів і стрільців і виробити собі царську повагу“ — писав Бозе з Гаґ 24 мая (№ 8) обіцяючи на бажанє списати докладно сї царські поради (ст. 40). Август післав зараз ґенерала Карловіца у Відень на зустріч цареви, щоби розпочати переправи (№ 9 і 10), та Петро незабаром мусїв повертати до дому і міг порозуміти ся сам з королем. Про зїзд їх у Раві оповідає реляція ґрафа Седльніцкого цїсареви 21 серпня (№ 11). Цар виявив наперед своє невдоволенне, що в Кракові не принято його як треба було, „та взагалї показав свою неприхильність польській нації“ (ст. 47). Король обдарував гостя на 20.000 талярів, „московський гостинець оцїнювано далеко низше“. Оба монархи радили секретно, тілько Пшебендовский був з ними, одначе — на погляд Седльніцкого — не було там нїчого серіозного і король мав бути невдоволений стрічею. Коли зійшла бесїда на те, щоби вести турецьку війну без цїсаря і Венеції, цар не показав вже охоти до сього пляну, хоч би й тому, що „польські королї — се дїти, що стоять під опікою“ (ст. 48).

Август післав ґен. Карловіца з царем у Москву для дальших переправ, очевидно, вже не в турецькій справі, а в иншій — шведській. Одночасно робив король заходи, щоби мати царську поміч против польської шляхти на той час, коли буде треба зробити полїтичний переворот у Польщи.[1]) Карловіц дістав під конець осени письмо від Байхлїнґа

[1]) Пор. „Угорщина і Польща“ II гл. (Записки LXXXIV).

з порученєм просити 20.000 піхоти на поміч королеви при сподіваній ворохобнї у Польщи. При тім мав посол обережно предложити цареви частинний розділ Польщі.[1]) Цар обіцяв прийти з підмогою навіть більшою[2]), одначе відкинув гадку територіяльної заплати, вдаючи з себе безкористовного полїтичного ідеалїста.[3]) В неофіціяльній части при чарції попав цар у сердечність, дуже жалував Августа, що має неслухняних підданих, й обіцяв не тілько ратувати його дорогу особу від напасти „тих варварів“, а також пробити йому дорогу до дідичности й абсолютизму; все те цар поручав „своєю чесною німецькою душею“.[4]) Він висловив бажанє, щоби король не давав иншим сусїдам частин своїх країв за сподївану поміч від них; він поможе йому всею своєю силою, не домагаючи ся нїчого в заплату.[5]) Він хоче показати, що король дарував свою шаблю в достойні руки (тут цар витягнув палаш і додав сміючи ся): „тілько кілька панських голов з плїч! лише не тратити часу, я вже знаю з досвіду, що помагає!“[6]) Карловіц приняв сї царські обіцянки як

[1]) Пор. „Угорщина і Польща“ V гл. (Записки LXXXV, ст. 63); там подані виписки з реляції Карловіца, надрукованої перший раз у Гаке „König August“ (ст. 26—27). Тут видавець повторив її під № 15 а (ст. 59—60).

[2]) Ich bekam auch sofort ganz genereux die anwort, dass nicht mit 20.000 allein, sondern mit mehren beygestanden werden solte, ja wan et nöthig würde, solche Cz. M. selbst anführen wolten (ст. 59).

[3]) „Уг. і Поль.“ l. c.

[4]) Gott kennet mein Gemüethe, sagten hiernachmahlen I. Cz. M. abends bey dem Trunk, und wie redlich und auffrichtig ich es mit dem Könige maine, auch wie hertzlich ich bedauere, dass Er über so unbändiges Volk herschen und sich vom demselben chagriniren lassen soll. Darumb werd ich auff seine... sobald als Er nur wincket, auff dass Er sicht etwa was zu Gemüthe ziehe und Seiner mir so lieben Gesundheit Schaden thue. Aber wan ich komme, so soll es nicht sein, umb meinen Brueder allein vor denen insolentien diser Barbaren schützen zu helfen; sondern Ihm den Weeg zu der Souveraintät zu bahnen; und dises schwöhr ich Hoch und Teüer, ist mein Ernst, ob man auch schon saget, es sey wider die Politik; ich hab ein Ehrlich Teutsches Gemüethe; Gott aber sey Richter zwischen meines und des König Hertzen und der mues auch, so er anderss gerecht ist, dassjenig so falsche list gegen das andere höget, Zeitlich und Ewig strafen (Карловіц до Байхлїнґа 29 XII 1698, № 15b).

[5]) Ich solte K. M. schreyben, Sie möchten nicht etwa Ihren übrigen Nachtbahren ein Theil Ihrer Lande, vor die zu hoffen habende Hülffe abtretten; Er wolte mit aller Macht beystehen, alles, ohne etwas davon zu begehren (ст. 62).

[6]) Er lachte darüber und sagte: nur etliche Köpffe der Grossen herunter! Aber ohne Zeitverlihren, ich will redlich beystehen, den ich habe es probiret, was es hilfft (тамже).

певні, „бо се пан характерний, що дотримує кріпко слова“, тілько треба з ним обходити ся обережно, як взагалї з усїми Москалями, бо „тут взагалї зовсїм инакші порядки і звичаї“ (ст. 63). Він радив Байхлїнґови, щоби король не марнував часу і покористував ся добрим настроєм царя, бо „пора велика, як її раз випустити з руки, то може й за сто лїт назад не повернути“. Одночасно одначе висловив посол свій сумнїв що до безкористовности царя: а як що він домагатиметь ся заплати після помочи або не виведе своєї армії з Польщі? (ст. 62). Та Август не міг вдоволити ся самими тілько словними обіцянками царя, він поручав послови (16 лютого 1699) просити якогось обезпеченя, що в разї потреби московська поміч буде готова під лїто: „до того часу Поляки не почнуть нїчого, бо явного бунту против короля не треба так скоро бояти ся, натомість можна сподїватн ся таємних засїдок на скритовбийство отрутою чи мечем“. Добре було б, як би цар оголосив на письмі приказ своїм мінїстрам такого змісту: „Як зачувати, то на польського короля, найдорожшого царського приятеля і сусїда, приготовують ся всякі таємні замахи з боку невірних людей; цар хоче остерегти кождого перед такими замислами і заявляє, що заступить ся за короля, як би що задумано противного йому; а як би король потерпів яке нещастє через зраду, то цар пімстить ся як найострійше цїлою своєю силою, цїлу Польщу перемінить в руїну і пустиню, так що заходи против короля не тілько до нїчого не доведуть, а ще принесуть шкоду винним і невинним“ (ст. 67—70). Вкінци з огляду на чутки, що польська опозиція хоче перетягнути на свій бік Палїєвих козаків і буджацьких Татарів, добре буде, як цар пішле туди свою пересторогу (№ 16). Як приняв Петро сї нові бажаня Августа, не знаємо. В листї царя королеви (з Азова 4 липня 1699, по латинї) читаємо тілько: „Діставши Твій лист видали ми приказ у Смоленськ і на Україну гетьманови зібрати війська й повести їх через границю, щоб як найскорше могли служити вашій воли. Хотїли б і ми самі з прихильности присилувати їх до вічного послуху тобі“... (№ 19). З другого боку Август зобовязував ся через Карловіца (в наказї 9 серпня 1699) прийти цареви на поміч, як би против нього вибухнуло повстанє або зайшли які трудности, і в тій цїли задержує в Польщи частину своїх саксонських військ (№ 23 а). Ще яснїйше сформуловане се обопільне обезпеченє в наказї Карловіцови 8 лютого 1700 (№ 28 а, пункти 4, 5, 7); король бажав його розтягнути і на обосторонних наслїдників: „Особливо має Карловіц також се предкладати і довести до порозуміння, щоби сей союз розтягав ся і на наших спадкоємців і на віки був обезпечений; на його основі сильна й достаточна поміч з московського боку забезпечить нам без шкоди всї права, добра і користи, набути нами за житя в Польщи і сусїднїх краях,

і поручить нам їх спокійне посїдане й уживане“ (ст. 112). Тому то цар мав зобовязати ся піддержувати претенсії Августових спадкоємців до польської корони всякими можливими способами: радами, пересторогами чи навіть оружною силою.[1]) Так стояли справи перед шведською війною. Бачимо, як Август раз-у-раз повертає до задуманого пляну полїтичного перевороту в Польщи і не перестає робити заходи у сусїдів здобути на сю цїль поміч, жертвуючи з свойого боку частини Річипосполитої в заплату. Скілько варта була обіцянка царя, годї знати, бо воєнні події поперехрещували пляни московсько-саксонської спілки; одначе єсть підстави сумнївати ся, чи цар був щирий, він радше удавав, хотячи приєднати собі Августа для балтийської справи. Як би царські слова мали якийсь реальний зміст, то Август не був би капітулював перед шляхтою 1699 р. В кождім разї такої обіцянки не стрічаємо у трактатах межи царем і королем, анї 1699 р. (№ 25) анї 1703 (№ 69). Ливонська спілка дала всї плюси Петрови, а всї мінуси Августови, першого вратувала, другому відобрала корону і погребала реформацийні пляни, а в остаточнім результатї цар Петро став розємником межи Августом і шляхтою і то не в інтересї суверенности короля, яку присягав здобувати, а в користь шляхотської волї, чи там полїтичних інтересів Росії.

До справи полїтичного перевороту в Польщи належить ще згадати два акти: безіменні Geheimbe allerunterthänigste Puncta an I. K. M. zu Pohlen з р. 1699 (№ 22) і меморіял Флемінґа в справі шведської війни з вересня 1700 (№ 27). Пункт 8-ий першого акту, що разом з иншими ще мав бути поясненний устно, такий: „Яким способом може король зробити, щоби Польща позволила цїсареви і цареви вічну комунїкацію через свої краї задля війська, на всї часи, без нарушеня прав і шкоди корони?“ (ст. 88). Два дальші пункти говорять таку саму „комунїкацію“ в справах фінансових і торговельних, а 11-ий порушає можливість втягнути до сеї спільности ще й Саксонїю. Останні три пункти доторкають ся способів, як довести Річпосполиту на таку згоду та на те, щоби на будуще королями вибирано тільки саксонських князів[2]) та

[1]) Dass dieserhalb des Czaars Mst. und Lbd. Sich adstringiren gedachte Unsere Erben obangedeüteten falls in allen nie... und an die Cron Pohlen habenden praetensionen kräftiglich zu schützen, und damit Ihnen von der Republic in allen Stücken vollenkommene Satisfaction geschehe, etweder durch gütliche Erinnerungen, bedrohliche Anmahnungen, oder da solches nicht zulänglich, durch würkliche Gewalt der Waffen zu verhelffen, und die Wiederwertigen solcher gestalt zu Compelliren (№ 28 a, ст. 112).

[2]) Was vor Nutzbährkheiten der Republic von Pohlen hiebey zu verschaffen? dass dieselbe gar gerne auff solche Erbliche bewilligung

як для сеї цїли прихилити папу, цїсаря і царя (ст. 89). Папу мало б приєднати ся підпиранєм католицьких плянів у Московщинї; цїсареви дало ся б поміч против Угрів і Баварії; царя приєдналось би підпиранєм „трьох концептів царських“, против Швеції, Франції і Турків-Татарів, та зреченєм претенсії до Смоленська, Києва і Чернигова (ст. 90—91). Автором сих пунктів був мабуть чи не Паткуль.

Флємінґ у своїм меморіялї не укриває свого невдоволеня далекосяглими заборчими плянами короля і повертає його увагу на близші полїтичні цїли — в самій Польщи: „В. К. В. пригадують собі ласкаво, як я був противний попереднїм проєктам, щоби В. К. В. робили заходи здобути Волощину, і натискав на те, щоби наперед тут, в Річипосполитій, укріпити своє становище і виробити собі більше довіре, заки буде можна подумати про подібні дальші набутки; та як тілько В. К. В. виявили про се своє остаточне рішенє, був я вдоволений і більше про се нїчого більше не говорив, аж після кампанїї була нагода і я В. К. В. порушив деякі сумнїви звязані з тим, що подібні чи навіть лїпші пляни можна б розпочати, тілько вони ще не на часї; тодї то В. К. В. спонукали мене відкрити ливонський плян, одначе його виконанє мав я за передчасне і тому полишив його на боцї. Та коли волоська справа не вдала ся, прийшли В. К. М. самі знов на се і поручили менї покликати до Вас на розмову того Ливонця, що про се був згадав, і коли се стало ся, дістав я від В. К. В. таємний приказ справу перевести в дїло“ (ст. 105—106). Дальше розвиває Флємінґ, які полїтичні заходи треба поробити, щоб увесь плян, получений з ріжними трудностями, міг удати ся. Сей меморіял, як бачимо, відкриває одну з головних причин невдатности полїтичних плянів короля Августа. Се його нахил до далекосяглих ефектовних плянів, недостача систематики в полїтицї і певне легковаженє найблизших полїтичних задач; з того родила ся непостійність і скоки, які виробили Августови славу найбільше безхарактерного полїтика свого часу, безхарактерного не у значінню доріг і способів — тут він не гірший від инших — а в розумінню легкодушної гри самими цїлями.

На сїм замкнемо виїмки з першої половини книжки.

Про відносини Августа до Франції 1701—1702 рр., скілько вони доторкали ся угорської справи, мав я нагоду говорити в названій моїй розвідцї. Ті матеріяли, які зібрав Галендорф, не дають нїчого нового безпосередно для обробленого мною предмету, одначе приносять доволї інтересного до зрозуміння загальної полїтики короля в тих роках. На

Condescendire; und Ursach haben möchte mit allen künfftig Wahlen zur Cron, bey dem Königl. Sachsischen geblüede zu verbleiben? oder etwa nicht anderst khönte, als bey diesem geblüt zu beharren?

першім місци згадати треба меморіял Флемінґа, того без сумніву найзрілійшого полїтика при Августовім боцї, в справі ливонській й еспанській, чи радше сказати загально-европейській (№ 30). Меморіял писаний в лютім 1701 р. на бажанє короля. Він дїлить ся на дві части: в першій розважає автор питанє, чи війну в Ливонії треба дальше вести, чи нї; в другій викладає свої погляди, яке треба б королеви заняти становище в спорі за еспанську сукцесію. Що до першого, то хоч Флемінґ бачить всї хиби по саксонськім боцї а всї користи по шведськім (всї його міркування сповнили ся до кінця!), то остаточно союз з царем піддержує в нім надію, що вислїд війни може бути щасливий, тому радить вести її дальше хоч на найблизшу кампанїю (ст. 116 – 117).

В справі ж еспанській мінїстер радить тримати ся цїсаря, одначе з разу не явно, тілько уложити ся з ним в тім напрямі, що Август не дозволить Шведам вмішати ся в сукцесийну аферу (очевидно в користь Франції), цїсар за те причинить ся до розбитя шведської сили і по війнї дістане від Августа певне число війська. Що до Франції, то нема причини йти відразу против неї (vor den Kopf stossen), противно треба старати ся удержувати добрі зносини, з цїсарем не анґажувати себе занадто явно, а з часом, при добрій нагодї, коли французький король предложить корисні умови, можна буде навіть перекинути ся на його бік. „Тим способом матимемо таку користь при сїй війнї, що будемо пильнувати власного інтересу, а він лежить у тім, аби й цїсаря мати приятелем і з Францією не стояти зле; ся засада корисна як Польщи так і Саксонії“ (ст. 118). Дальше розвиває автор ті арґументи, які промовляють за тим, щоб на разї зблизити ся більше до цїсаря: 1) сусїдство його з Польщею; 2) при ріжних суперечних претенсіях межи Саксонією й иншими нїмецькими князївствами цїсар може бути самим своїм пером або дуже корисний або дуже шкідний; 3) виповненє зобовязань цїсаря певнїйше нїж Франції; 4) „як довго ми в добрих відносинах з цїсарем і Бранденбурґією, не треба бояти ся нїякого бунту (в Польщи), в них ворохобники не матимуть підпори, а самими грішми трудно їх піддержати“; 5) спільний інтерес велить стати против французької диктатури в Нїмеччинї, а далї і в Европі (ст. 118). Натомість евентуальний союз з Францією не може дати анї таких користей анї принести такої шкоди вже з причини віддаленя; і вона певно, в разї напасти з цїсарського боку на Саксонію, не дала б нїякої підмоги, а навіть покинула б, як вона привикла робити з тими, хто їй не може дати користей. Правда, французький король дає добрі гроші, одначе вимагає богато, а до того де порука, що гроші будуть вповнї виплачені? „Як би знов хтось бояв ся, що Франція буде своїми грішми тут у Польщи робити неспокої, то нехай буде певний, що доки цїсар і Бранденбурґія нам прихильні, По-

ляки не розпічнуть нічого ділом, тілько великим галасом і спорами без наслідку будуть обдурювати того, хто їм даватиме гроші. Небезпека утрати волї і достатків, яку веде за собою внутрішня війна без дійсної підпори, при непевности, як довго буде тревати грошева підмога, виходить за велика, щоб вони довели справи аж до явного бунту, маючи нараз трьох ворогів: короля, цїсаря і Бранденбурґію“ (ст. 119—120). Навіть в такім разї, як би союз з царем не давав достаточних користей і король волїв заключити мир із Швеціею, то й так красше тримати ся (очевидно не безоглядно) цїсаря ніж Франції (ст. 120).

Всї ті уваги Флемінґа певно причинили ся богато до того, що Август не пішов на приману француського короля і не одушевив ся предложеною короною in partibus infidelium — угорською, а таки довершив згоду з цїсарем.[1]) Тілько се стало ся не зараз, а лиш по роцї. Протягом 1701 Август вів переправи з Франціею через посла Йордана і ми маємо в збірнику кілька інструкцій і незвісних доси проектів француско-саксонського трактату; короля вабила, очевидно, висока субсидія, яку дав Людвик XIV (800 тисяч талярів). Замітно, що й при сих переправах король не переставав думати про можливість конфлїкту з польською шляхтою. В трактат бажав він вложити зобовязане француського короля, що він „візьме на себе забезпечене нашої особи і прав тут у нашім польськім королївстві против усякого прилюдного і таємного насильства, ворожнечі й інтриґ, та обіцяв нам против того достаточну поміч“ (№ 35 а, ст. 150). Остаточно одначе Август пійшов за радою Флемінґа, Йордана відкликав назад, буцїм то з причини поведеня француського посла Ді-Ерона (№ 36) і 16 січня 1702 уложено остаточно трактат з цїсарем (№ 41). Та при тім не зривав король із Франціею, також у дусї ради Флемінґа, і вже після арештованя Ді Ерона[2]), у груднї 1702 р., вислав у Францію секретну місію в особі ґрафа Ланяско (№ 38 а), а в наказї йому інтересний 13-ий пункт: „Король (Л. XIV) не буде мішати ся зовсїм в польські справи, щоб ставати в супереч плянам польського короля, противно, він зробить все, що зможе, щоби причинити ся до піднесеня поваги його в королївстві“ (ст. 161). Про залицяння Августа до Франції 1703 говорив я в моїй розвідцї про Угорщину і Польщу.[3])

В відділї Е поданий трактат межи цїсарем і Августом з 16 і 23 січня 1702.[4]) Головний текст звісний уже здавна з IV т. Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen, отже могло обійти ся без його повторюваня,

---

[1]) Пор. „Угор. і Польща“, V (Записки LXXXV, ст. 61—62).
[2]) Про се op. cit. [3]) Записки LXXXVI, ст. 52.
[4]) Угорщ. і Польща, V, 1 (Записки LXXXV, 60).

одначе не було там обох „секретних артикулів" трактату. Зміст другого з них, про угорських втікачів подав я тут у моїй праці, виписавши з державного архіва у Відни[1]); перший появляєть ся тут у перше і має важне політичне значіннє. Загалом кажучи видане тексту у сім збірнику дуже старанне і критичне.

Трактат із цісарем мав на меті головно винайм 8.000 саксонського війська на сукцесийну війну, одначе мав і ширші політичні тенденції, як зачіпно-оборонний союз. Обі сторони обовязані були давати собі воєнну поміч (8.000) в разї, коли одна або друга буде заатакована що до своїх посїлостей або своїх суверенних прав (пункти 7 і 8). Цїсар окрім того брав на себе обовязок довести до згоди межи Карлом XII й Августом та царем Петром (пункт 6); за те Август мав підперти пляни цїсаря на соймі в Реґенсбурґу. Август виступив тут в характері тілько саксонського курфірста; се зазначено скрізь у трактаті, а окрім того в секретнім артикулї дефінїтивно виключено Польщу від опіки 8 пункту (себто оборони від ворожої напасти на край), значить — цїсар зовсїм не мав обовязку заступати ся за цїлість і безпечність Річипосполитої. В тім же артикулї одначе обовязок цїсаря давати поміч Августови розтягнено і на характер його особи як польського короля, коли б він був загрожений з боку зверхнїх чи внутрішнїх ворогів.[2]) На сю ріжницю межи Польщею і прероґативами польського короля наставав Август рішучо, і цїсар згодив ся на се зовсїм свідомо (протокол конференції у Гарраха 9 лютого 1702, № 42, ст. 184—185).

Та незабаром сей секретний артикул завів цїсаря в дуже прикре становище. Коли Карл XII рішив скинути Августа й енерґічно йшов до сеї цїли, покликав ся сей на трактат і домагав ся помочи й оборони

[1]) Тамже, IV, 2 (LXXXIV, 85—86).

[2]) Obwohln die zwischen Ihrer Key. M. und Ihrer Kön. M. in Pohlen als Churfürsten zu Sachsen, der Spanischen Successions-Sache halber und was der anhängig, unterm heütigen dato geschlossene Offensiv- und Defensiv-Allianz das Königreich und Respublic Pohlen an sich selbst und dessen defension nicht angeht, so ist doch solche durch diesen Articulum Secretum... ratione I. Kön. M. in Pohlen eignen hohen Person dahin mit extendiret... dass wenn I. Kön. M. vor Ihre Person in gedachtem Ihrem Königreiche Pohlen und darzu gehörigen Landen öffentlich angegriffen, oder wieder dieselbe eine innerliche Unruhe angesponnen, und sonst Intrigues oder ungebührliche Anmuthungen wieder Sie gemachet werden solten, I. Key. M. eben so wohl hinwieder allenthalben nachdrückliche Officia interponiren, und da es nöthig, die wegen mutueller defension in der Haubt Allianz und deren Achten Articul versprochene Hülffe zur Sicherheit des Königs Person und Rechte auch aldann leisten und I. Kön. M. hierunter nach euserstem Vermögen beyspringen wollen.

від цісаря (№ 54). Посол Штратман, боячи ся небезпечних наслідків конфлікту з Карлом XII (№ 49), задержав у себе ратифікацію сього секретного пункту і не хотів видати її. На приказ цісаря видав він ратифікацію, одначе цісар заявив рішучо, що не може оружної помочи Августови дати, може натомість служити інтервенцією і заходами довести шведського короля до переміни наміру і до загодженя обох сторін (№ 57). Тайна рада у Відни (3 мая 1702) признала, що детронізація Августа була б для цісаря шкідною, бо не тілько знищила б усї користи з союза, а ще могла б польську корону віддати французькому кандидатови (говорено про кн. Конті)[1], одначе в даних обставинах „треба абстрагувати від інтерпретації сепаратного артикулу і її пересунути на инші часи, коли вона буде потрібнійша і необхідна“ (№ 57, ст. 221). Наслїдком того виряджено у шведський табор ґрафа Цінцендорфа, sine charaktere, в ролї военного аташе — без ніякого успіху. Цісареви прийшло ся ще випити гірку чашу в Альтранштаті.

З инших актів відділу про відносини до цісаря зазначу ще лист Пшебендовского до Штратмана з дня 9-го серпня 1702 р. (Nr. 61b) про поведене французького посла Ді-Ерона, з якого виходить, що вже в тім часї рішено силоміць усунути того інтриґанта з Польщі, коли переловлено його листи до шведського короля, „а з нього було видко, що Швеція і Франція стоять у добрім порозумінню“ (ст. 233). Heron muss weg aus Pohlen — кінчить мальборський воевода і 3 місяці пізнійше се дійсно стало ся.[2])

Вкінци з останнього розділу зазначу письмо Августа до Ваккербарта 12 серпня 1704, в якім король зазначає своє становище супротив угорського повстаня: „А що на пункті угорських справ панує на цісарськім дворі недовіре до нас, дивує нас тим більше, що з нашого боку ніколи й на думку не приходило дати до того яку небудь причину“... Поголоски про се називає калюмніями, киданими в тій цїли, щоб спинити його заходи коло приверненя спокою в Польщи. Правда,

---

[1]) Ew. Kays. M. in betrachtung, dass die dethronir- und absetzung der Königen eines gar zu bösen exempels seye und in dem Königreich Pohlen an dessen erhaltung doch ihro so viel gelegen seye, eine immerwehrende unruhe und gänzliche umbkehrung desselben nach sich ziehen auch wohl gar ein französischer König wider auf den Thron kommen könnte, sich für des Königs sicherheit zu impegnirem guetgefunden (ст. 220).

[2]) Про се диви „Угорщ. і Польща“ V, 2 (Зап. LXXXV, 79—80). В рук. бібл. Оссолїньских № 550 маємо переклад двох листів Ді-Ерона, одного до підскарбія лит. Сапіги 30 липня, другого до кор. референдаря 6 серпня 1702, які пояснюють сї справи; з першого листа покажеть ся дійсно, що французький посол працював против Августа.

що до даної хвилини, то може се й була правда, одначе недавно перед тим справа представляла ся зовсїм инакше. *С. Томашівський.*

Wacław Tokarz — Pierwsze dezyderaty szlachty galicyjskiej (1773) (Studya historyczne wydane ku czci prof. W. Zakrzewskiego, 1908, ст. 357—369).

По прилученню Галичини до Австрії австрійський уряд вївав усї кляси галицької суспільности — зложити присягу вірности новому монархови. Заприсяженнє селян пішло зовсїм гладко; тодїшнїм селянам, як казав потім ґуберн. Перґен, було все одно, хто над ними панує, аби тільки було їм добре; до того польська Річ Посполита не полишила в них нїяких добрих споминів. Те саме було і з міщанством.

Інакше — шляхта. Се був одинокий полїтично свідомий стан, якого широкі привилеї вязали тїсно з Річю Посполитою й який відчував те, що стратив. Вправдї, про який небудь опір доконаному фактови анексії нїхто між тодїшньою шляхтою й не думав; „трактат уложений у Варшаві, говорили львівські шляхтичі, показує, що нас відступили наші й звільнили від присяги, зложеної королеви. Тому розум і потреба каже нам думати про себе й шукати протекції Найяснїйшої Цїсаревої“[1]). І як раз хвиля присяги на вірність була найвідповіднїйшою нагодою пошукати за бажаною „протекцією“, поставити до віденського уряду свої дезідерати. Так і стало ся.

Вже на передвступних провінціяльних соймиках, на яких шляхта вибирала своїх делеґатів до Львова для зложення присяги, подавала вона деяким із них (по старопольському звичаю) спеціяльні інструкції, які ставили до уряду певні жадання. Найхарактеристичнїйші з тих жадань поставила шляхта станиславівського і львівського округів. Перша, опираючись на ревіндикаційнім патентї, жадала для себе таких самих прав, які мала угорська шляхта; друга в інструкцію для своїх делеґатів подала жаданнє заказу будовання „cerkwi szyzmatyckich, zborów dyssydenckich“ — а також карання апостатів смертю й конфіскатою маєтків. З останньої редакції одначе сих дезідератів, які сформуловано вже по зложенню присяги в ґубернаторськім будинку, видно зовсїм виразно, що шляхту, яка хвилево була забула, що вона вже не в Польщі, поучено там як слїд про толеранційний курс ціс. Йосифа II в Австрії (до якої вже належала й Галичина) і вона мусїла вбрати свої жадання в скромнїйшу й більш новочасну форму.

Як згадано вже висше, делеґати, вибрані шляхтою на провінціяль-

---

1) Ignotus, Zajęcie Galicyi (Ateneum, 1880. T. I, ст. 48).

них соймиках, з'їхали ся в числї 42 до Львова і тут зложили присягу вірности на руки ґубернатора. Що йно по зложенню присяги прийшла черга на поданнє девідератів. Одначе тепер вийшло непорозумінне. На 42 делеґатів тільки 29 заявило ся за подаваннем жадань, решта (здаєть ся за намовою ґубернатора) відмовила взагалї своїх підписів під яку небудь петицію. Вкінцї навіть тих 29-тьох петентів розбило ся на дві ґрупи; одна — зложена з 9 радикальнїйших делеґатів підписала петицію, яка складала ся з 14 точок, других — 20-тьох не згодило ся на діленнє петиції на пункти, вважаючи се надто радикальним кроком. Вони подали від себе окрему просьбу, яка в сути річи нічим не ріжнила ся від першої, тільки — не була поділена на пункти.

Згадані жадання шляхти[1]) можна поділити на дві ґрупи: 1) — ті, що дотикали взагалї краю; 2) — ті, що дотикали інтересів самих шляхтичів. До першої належало жаданнє зберігти для католицької релїґії характер офіціяльної релїґії. Також просила шляхта показати їй дорогу поступовання в тім випадку, коли-б своїх представлень до трону не могла предложити при посередництві ґубернатора. Дальше жадала, щоби шляхта з кождого округу мала право висилати по 2 делеґатів до ґубернії для виступу там не тільки в своїх справах, але також у справах цїлого краю (щось в роді провізоричного сойму). Жадала також, щоби при примінюванню в Галичинї австрійських прав уряд числив ся зі спеціяльними краєвими відносинами, щоби Поляків покликував до полїтичних і судових урядів, щоби поліпшив орґанїзацію виховання молодїжи, підпирав торговлю, промисл і т. д. Детальнїйше сформуловала шляхта другу частину своїх жадань, — тих, що дотикали тільки її клясового інтересу. Найперш жадала вона збереження окремішности від инших станів, дальше т. зв. „консистенції“, т. зн. виключного права набувати земельні маєтки в краю, знесення новозаведених податків т. зв. димідій, терцій і кварт, а побирання тільки одних давних кварт, полишення за дотеперішнїми посїдачами й дальшого роздавання (як за польських часів) староств, застереження першенства для себе при купнї королївщин (коли-б австр. уряд хотїв їх позбути ся) і т. д. Деякі, занадто вже польські жадання поодиноких провінціяльних шляхоцьких соймиків, занесені до інструкцій (як про заґарантованнє шляхтї права „neminem captivamibus...“, або просьба про дозвіл вибирати собі судїв на соймиках) відкинено в ґубернії a limine. Найважнїйшою одначе була справа панщизняних відносин. „Панщизняні обовязки, читаємо в пети-

[1]) K. u. k. H. H. u. St. Archiv (у Відні) — St. Rat. Acten 1774 № 469: Die nach der Huldigung ven den Deputirten galizischen Adels eingereichten Desiderien.

ції, повинні або лишити ся на давній стопі, або коли має завести ся urbarium, то повинно заводити ся його при помочи економів, які розуміють річ, так щоби земельні власники не були позбавлені зі шкодою для рільної культури краю користування своїми ґрунтами".

Надвірна галицька канцелярія, якій між ин. предложено наведені жадання шляхти, спротивила ся тільки їх політичним точкам. Отже не згодила ся на признанне шляхті права петиций безпосередно до трону з поминеннєм ґубернатора й центральних інституций, а також на з'орґанізованне провізоричного сойму. Не згодила ся дальше на віддаванне судових посад виключно Полякам. Що до инших дезідератів, — то відповідь була переважно прихильна, хоч часом дуже загальна й виминаюча. В кінці постановлено, що загальну відповідь уряду на сї петиції має давати львівський ґубернатор кождому шляхтичови, який в сїй справі зголошував би ся до нього, а на бажанне навіть на кожду з 14 точок згаданих петиций з окрема, „щоби оминути витворення яких небудь подій, які могли-б потім вязати дальшу управу в Галичині".

Ів. Кревецький.

А. Петровъ — Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по оффиціальнымъ даннымъ. (Матеріалы для исторіи Угорской Руси, VI$_2$). СПб. 1909, ст. 6+7 мап.

Що се такі офіціяльні дані з 1773 про мову угорської людности — автор не говорить ніде. З перших слів вступу виходить, що автор користував ся якимсь урядовим „Лексиконом заселених місць королївства Угорщини", очевидно рукописним. Близше про нього знатимемо з першої частини випуска, яка одначе ще не появила ся. Не маючи певности, коли ся перша частина появить ся, годї відкладати обговоренє сеї другої, де окрім найпотрібнїйших пояснень (по російськи й латински) маємо 7 інтересних мапок (уложених по латині), що мають подати розширенє української мови на Угорщині під кінець третьої четвертини XVIII в. Знаючи автора як совісного ученого, я певний, що картоґрафічні означеня зовсїм годять ся з невідомим жерелом і подані з усїм засобом критичности, і тому приступаю до самого змісту його мап, вартих пильної уваги.

Наперед позволю собі пригадати мої давнїйші думки про племінні страти угорських Русинів тепер і давнїйше, страти підношені дуже катеґорично ріжними дослїдниками, у нас спеціяльно тов. Гнатюком. Вже у статї „Угорські Русини в світлї мадярської урядової статистики" (Записки LVI) дійшов я до висновку, що „погляд, буцїмто Русини — се елемент найменше відпорний, не опертий на ніякім поважнім арґументї"... (ст. 34). Більше арґументів за сим висновком подав я в иншій

статї: „Причинки до пізнання етноґрафічної території угорської Руси, тепер і давнійше“ (Записки LXVII); а вже зовсїм докладно і рішучо висловив я свою думку про се питанне в розвідцї до „Етноґрафічної карти угорської Руси“ (друкованій у „Сборнику по славяновѣденію“ Петербурської Академії Наук) такими словами: „деякі дослїдники цїлком безосновно проголошують світови, що буцїмто угорські Русини величезними масами на наших очах з дня-на-день винародовлюють ся у користь Мадярів та Словаків. В дійсности головна етноґрафічна територія угорських Русинів (не рахуючи дальше островів) майже не змінила ся за яких 500 лїт, а перед тим була вона хиба ще менше анїж сьогодня“ (на иншім місцї вказую, що руська кольонїзація за Карпатами не старша другої половини XIII в.). Тепер можу з приємністю ствердити, що до всїх наведених мною в названих статях арґументів праця проф. Петрова приносить ще один дуже важний — стан з р. 1773, який вповни підкріпляє мій погляд на питанє про племінні страти нашого Закарпатя. Сам поверховний погляд на першу мапу — Tabula synoptica показує, що головна угоруська територія дуже близько підходить до моєї карти, а як де виходять ріжницї, то звичайно руський простір на моїй мапі більший (не рахуючи сїл, що повстали в XIX в.), і то не тілько такими громадами, які я зазначував як сумнївні, але й цїлком певними. Перейдїм по столицям усю територію.

В мармарошській столици бачимо цїле сточище р. Вишови румунським, навіть долину р. Руської яка у мене чисторуська (громади: Руськово, Крива й Поляна), з широкою мішаною, русько-румунською, полосою аж до верхівя Вишови. Сам Сигіт так само мадярсько-руський як у мене; Довгополе над Тисою тут чистомадярське, хоч тепер у нїм справдї живе $^1/_3$ Русинів; подібно і у Тячеві і Вишкові (тепер Русинів близько половина); навіть Густ чистомадярський (тепер переважно руський!). В противнім напрямі тілько одна ріжниця: Кобилецька Поляна означена як руська, коли тепер у нїй Русини в меншости, але се стало ся наслїдком недавного напливу мадярської людности до сього промислового місця.

В Уґочі руська територія 1773 була менша (в порівнаню з моєю картою) селами: Сирма, Ардовадо і Ґудя (перші два були русько-мад., третє чисто-мадярське); натомість більша селами: Батар, Чедреґ і Кикиньишд — висунених сильно межи мадярські села; тут дійсно мадяризація зробила значні успіхи, хоч іще до сьогодня удержала ся там руська мова. Зате дивно вдаряє руськість двох нинї румунських сїл: Бочкова і Комлоша, коли на певно знаємо, що вже 1805 вони румунські (A. Szirmay, Notitia com. Ugochiensis, 151—152). Тут очевидно якась похибка.

Бережська столиця не показує більших ріжниць, хиба що далеко над Тису висунений малий острів Чома означений як руський (нинї переважно змадярщений); за те чистомадярські в 1773 р. Ракошин, Дрисоно, Ґат, Береґсас й ин. мають тепер богато Русинів (в першім близько половини, в третїм третину і т. ин.).

Ужська столиця замітна тим, що чотири т. зв. сотацькі села (Гусак, Карчава, Петровцї і Гута) означені як руські; в дїйсности вони ледви були тодї ще такими. Як руські подані: острів на Угом Лакарт та крайні села Монай і Довге; перше нинї словацьке, останні переважно мадярські. Зате чистомадярський Хомець має тепер значне число Русинів; чистословацьке Підгородя тепер безсумнїву руське, не рахуючи широкої полоси двоязичної, словацько-руської, на полудневій вбочи гір Діла (Хлївище, Гоньківцї,, Бенятина, Конюш, Н. Поруба й ин. у собранецькім повітї, який виступає тут чистословацьким).

В землинськім комітатї головна руська територія тепер більша без сумнїву руськими селами: Михайловом, Новоселицею, Нехваль-Полянкою, Дедашовцями, Руською Бистрою, М. Березницею; натомість зменшила ся прибережними селами: двома Шитницями, Голчиковцями, Дяпаловцями, Кошаровцями і Турцовцями, хоч, як звісно, їх язик можна ще й тепер подекуди мати за руський, бо взагалї на словацько-руській межи панує мішаний словацько-руський говір.

Ще треба тямити й се, що у деяких селах, названих 1773 р. руськими, тепер „руська віра“ у значній меншости, як ось: Нт. Шитницї мають 236 римо кат. і тілько 32 греко-католиків; Вж. Шитницї 214 р.-к. і 87 гр.-к., Голчиківцї 108 р.-к. і 38 гр.-к., Дяпалївцї 240 р.-к. і 20 гр.-к., Турцовцї 181 р.-к. і 21 гр.-к., а лише в Кошарівцях відношенє трохи рівномірнїйше: 144 р. к. і 98 гр.-кат. Коли візьмемо під увагу, що римо-католики з малими виїмками походять із Словаків, а греко-католики переважно з Русинів, то можнаб приняти, що склад людности у згаданих селах перемінив ся задля міґрації. Одначе більше правдоподібне, що в р. 1773 взято тамошнїй сильно зрущений словацький говор за руську мову. Що до руських островів між Словаками і Мадярами — то ріжницї з нинїшнїм станом більші; руські страти тут значні (хоч не повні), та се й зовсїм зрозуміле.

Головний руський простір шариської столицї тепер можна назвати більшим, не тілько тому, що цїлий ряд двоязичних (русько-словацьких) громад тепер треба назвати руськими (як ось: Біловежа, Курів, Луцина, Бокша й ин.), але й також деякі чистословацькі виступають тепер таки руськими (Шандал, Дуплин, Тишинець,

Шамброн, Влача). З островів одні полишили ся доси руськими, инші вже вспіли більш або менш асимілювати ся до словацького сусїдства.

На **Спишу** за словацькі взято всї села межи Маґурою і Попрадом, тимчасом вони тепер, окрім польського Пільгова, таки руські. Поза тим такий сам стан як і сьогодня.

З руських островів в дальших столицях одні переховали ся руськими до сьогодня (**Пепейслек, Керестур** і **Куцура**) в инших мадяризація зробила значні поступи, хоч руської мови ще зовсїм не виперла (в Соболчи і Сатмари).

До таких висновків доходимо, кинувши загально тілько оком на мапки (технїчно виконані слабо) проф. Петрова. Близше займу ся ними, коли появить ся заповіджена автором розвідка. Побажати б, що б скоро появила ся. *С. Томашівський.*

П. А. **Заболотскій — Очерки русскаго вліянія въ славянскихъ литературахъ новаго времени**, т. I, кн. 1. **Русская струя въ литературѣ сербскаго возрожденія.** Варшава, 1908, ст. 2+430, 8°.

Праця ся друкована ся від кількох лїт у Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ. В видї книжки появила ся вона як початок задуманої дуже широко автором студії про русский вплив на лїтературно-духове житє південного і західного славянства доби відродженя. Належить сподївати ся проте ще яких 4 книжки, які автор обговорюваної нами працї дїйсно обіцює (ст. 13—14). Се вкладає на нас читачів тої книжки обовязок значно острійшого осуду виданої працї, щоби тим чином — хоч вчасти причинити ся до належного успіху будучих частин. Перший крок в тім напрямі зробив проф. казанського у—та Н. Петровскій, моноґраф В. Копітаря, в Журн. Мин. Нар. Просв. 1909 февр. ст. 417—437, давши кілька доповнень і поправок, особливо про дїяльність В. Караджича. Наші замітки доторкати муть инших, мало узгляднених згаданим рецензентом сторін.

Перше всього вдаряє нас дуже неприємно занадто тяжкий стиль працї. Реченя з кількома протинками в півсторінки — се характеристичний для автора стиль; трапляють ся одначе і дивовижні чудовища, рідкі навіть у старших нїмецьких учених, в сторінку до півтретя, напр. 27—29, 35—36, 269—270. Се дуже тяжка провина автора, коли не против лїтературної мови, то против читача, який не на жарт може погнївати ся за се як на самого автора, так і на його книжку. Друга рівнож тяжка провина автора в плянї працї. Подїлив він її на 5 глав (ст. 19, 51, 90, 171, 172—404), в яких третю присвятив лїтературі сербських альманахів і календарів XVIII—пол. XIX в., 4-у журналїстицї,

а 5-у письменникам доби відродженя, яких він стало називає чомусь „будителями“. Сї глави, особливо дві останні, заключають в собі масу ріжнородного матеріялу без найменшої прозорости, хоч-би за помічю зовнішнїх відступів, тим більше, що автор не дає ніде докладнійшого змісту глави — крім вказаних загальних титулів. З самим подїлом працї на сї глави чисто зовнїшного, припадкового характеру — згодитись не можна, коли автор поставив собі цїлю дослїджувати „русскую струю в литературѣ сербскаго возрожденія“, а не давати бібліоґрафічні характеристики — огляди поодиноких продуктів сего відродженя. Отже плян працї — по нашому розумїню — повинен би бути ось який: зносини сербської церкви з Росією, підмоги російського уряду церковно-монастирським прохачам (книжки, гроші, церковна утвар); подорожи в Росію Сербів у цїсарських посольствах (Ґундуліч, Алебретіч 1655 р.) або приватних осіб (Зелїча, Текелї, Раіча, Караджіча, Вуіча, Ненадовича); російські торговцї, учителї (Суворов, Козачинский), військові, дипльомати, учені (Срезневский, Бодянський, Прейс, Григорович). Церковні взаємини й подорожи Сербів в Росію, як також полїтично-військові зносини, на тлї полїтичного положеня сербства (взагалї) на переломі XVIII/XIX в., дали-б можність знайти певне ґенетичне оправданє для всїх проявів сербського русофільства. Отже офіціяльне русофільство з признанєм і славословієм царям, царській родинї, ґенералам, дипльоматам; лїтературне русофільство з посербленим славянороссійським язиком російських одописцїв XVIII в. і шишковцїв XIX в.; брак — супроти сього — чутя естетичного у „будителїв“ і зрозуміня для модерної русскої лїтератури в особах Пушкина, Гоголя, Белїнського, Лермонтова; загальна характеристика сього русофільства — з одної і другої сторони — полїтична користь: для Росії — вплив, а для Сербії — незалежність. Розклад вібраного автором матеріялу по отсьому пляну мав би ту добру сторону, що позволив би нам легко орієнтувати ся і поучити ся, а авторови зменьшив би труду в писаню і повторюваню по 5 разів — бо в кождій главі — тої самої схеми до одної третої части книжки. — Третїй заміт буде дотикати занадто широкого понятя сербського ренесансу, який у автора сягає кінця XVII в., коли часть Сербів переселила ся з під Турка в границї Угорщини. Вкладаючи сербське відродженє в рами повних 2-х столїть, автор мав обовязок показати нам сей „ренесанс“, отже повести нас у глубини і вершини розвою сербського духового житя. Тим часом не міг він сього вчинити, бо не мав чим показати розвій і розцвіт сього житя, тому зоставив у читача тяжке вражінє порожнечі „сербського ренесансу“. Коли-б автор був пішов давними дорогами і розумів під відродженєм діяльність Раіча, Мушицкого, Орфелїна, Давидовича, Обрадовича і Караджича, то сього вражіня роздутости і штуч-

ности певно не було-б, а характеристичні прикмети доби виступали би яснійше. Ніяк нам проминути мовчанкою й охоти автора ґенералізовати одиничні факти до значіня епохальних подій, напр. в перерібці Раічем шкільної драми Ковачинського — Урош, видить автор початок сербської драматурґії, наче б дійсно можна було говорити про се на підставі 2-х діальоґів в царстві мертвих та „Штепана Малого", між якими ніяк нам найти найменшої традиційно-ґенетичної звязи. Lapsum linguae належить вважати зрівноряднене і зрівнане романтизму з псевдоклясицизмом, який хоч був „чужестраннымъ растеніем", то ніде відай не причиняв ся до „игнорированія народныхъ основъ" (ст. 375), а навпаки шкодив скорше вибуялою ідеалізацією всього народнього.

Після тих уваг про хиби автора, вказані нами для успіху обіцяних випусків, перейдемо до представленя значіня книжки для історії славянського відродженя взагалі. З сього погляду книжка заслугує повного признаня авторови за зібране так богатого і місцями дуже цінного матеріялу. Застановимо ся тільки на певних анальоґіях сербського русофільства з нашим карпаторуським, майже того самого часу кін. XVIII — пол. XIX в., про які позволяє нам говорити що йно праця П. Заболотського. Прояви русофільства у Сербів й у нас майже ті самі. І так, вони спорадичні, звязані більше з певними нагодами — переїзди, воєнні побіди, смерти — о скілько будемо мати на увазї оди й елеґії, складані неможливо тяжким і штучним язичієм. Зміст сих „пѣваній" подібний до наших „пѣній": отже хвала́ найвисше і високопоставленим особам, розуміє ть ся в superlativ-i, без огляду на дійсність. Славословять і Петра В., і Єлисавету (Лисавку), і Катерину, і Павла, і Александра, і Николу I; співають гимни похвальні Потьомкіну, Суворову, Паскевичу, Дибичу; осуджують декабристів як бунтівників; думають, що в Росії один „русиски" народ, якому живеть ся ідилічно добре. А все те тому, що Росія страшна для Турка, який неволить Сербію, що „русиски" цар побідив Наполеона, та усмирив „маджара", що таки притискав від часу до часу угорських Сербів. Сі події наповнили серце Серба надією на Росію, яка певно освободить Сербію, а властиво поможе їй дійти до великого значіня. Думали про те сербські діячі, переняв сю думу і народ у свою пісню, і обі сторони ждали хвилї спасеня зовні, а не з власного нутра. Не диво проте, що більшість Сербів не розуміла своїх лучших представників Обрадовича і Караджича і виступила против першого яркого прояву дійсно відроджуючого ся сербства — своєї народньої мови у письменстві. Зваживши се, ми переконуємо ся, що сербське русофільство, хоч і природне по свойому розвоєви, було проявом стихійної несвідомої сили, тому то пішло воно зовсім иншими дорогами, як народне відроджене. Подібно стало ся з русским славяно-

фільством та в його рідним руссофільством у західного славянства. Всї ті напрями говорили про красні річи — славянську єдність, братерство, волю, але кождий розумів їх ріжно, бо тільки для себе і в собою, як осередком всього руху. Не дивно проте, що напрями ті тільки під кінець XIX в. дали дійсне братане духового житя ріжних славянських племен і зблизили їх більше до себе через народні письменства-лїтератури, як за помічю протекторату сильнїйшого над слабшим, або загальнославянської мови. Тільки нинї, коли се наступило, можна належито зрозуміти причини безплодности так буйного колись руссофільства між славянами; воно опирало ся на одиничних, нічим не ввязаних з собою фактах і випадках; дальше правительства і його поодиноких діячів — в свою користь — нічого не виділо, а властиво ідентифікувало їх з понятєм „народ"; а находячи собі вираз як раз у видимих „представниках" сих народів, воно наповняло світ шумом і здавало ся дуже страшним і могучим. Правителїв великанської Росії наповняло воно гордістю як опікунів і одиноких представників славянства; слабим Славянам вкладало надію на відплату своїм можним гнобителям — Туркам, Мадярам, Німцям, Полякам; тим гнобителям наганяло воно не мало страху і рисовало їм велику сїть російської аґітації. Коли одначе приглянути ся нинї близше всьому тому, що вже можливе завдяки працям по історії відродженя славянства, то переконуємо ся, що славянофільство-русофільство було не без значіня для всего славянства, але значно меншої ваги, як думали. Його роля у відродженю Славян опирала ся переважно на духовій єдности національностей, що в силу власного внутрішнього житя стали чим раз більше проявляти охоти до самостійної діяльности в ріжних напрямах і тим робом розвивати чим раз більше енерґії і проявляти її крізь чим раз численнїйші члени свого орґанізму. Завдяки тому природному розвоєви славянська єдність нинї, се не прояв якогось специяльного „славянського духа", а вираз єдности і злуки славянської науки, поезії, штуки, полїтики на основах загальнолюдського культурного житя, яке чим раз більше мирить противників і усуває давні неоправдані антаґонїзми, або претенсії до майоризованя, протеґованя і панованя сильнїйшого над слабим. І так пропали безслїдно ідеї про полїтичну злуку Славян з їх одами і похвальними гимнами, а натомість дали ся чути голоси ширших народнїх кругів — „працюймо кождий для себе, для власного добра — власними силами, не спиняючи один другого в сїй роботї". Зникає вже надія на Росію, що освободить славянство з під чужовладства, застромить хрест на святій Софії, та утворить непобідиму славянську федерацію, що відкриє нові дороги духового житя „гнилому" Заходови — а їх місце займає кипуча діяльність славянських племен, кождого з осібна у себе дома, переняга

вірою в ліпшу будучину, як тільки удасть ся стати в один ряд із західноевропейськими народами до спільного культурного діла. Нема нині гордої самодумки про висшість „славянського духа“ над „гнилим“ Заходом, остала ся хиба надія, оперта на законах порівнуючої психольоґії, що Славяне принесуть деякі свіжі елементи у загальнолюдську скарбницю.

Дальший огляд сербського русофільства поучує нас про ту саму боротьбу із-за мови й правописи, як і у нас. Дальше вказує нам на тїсну звязь тої боротьби з мріями про один спільний всеславянський язик, яким міг-би стати і славеноросийський, чистий і де-вчім посерблений. Слїдом за тим ішло дивне змаганє створити спеціяльний условний язиковий алембік у письменстві, що одначе не перешкаджало не видїти ріжницї між сим язиком і мовою Пушкина, з якого Серби дещо передруковували у себе. Крім тих літературно-язикових питань стрічаємо в обох народів й инші анальоґії. От напр. контраст стремлїнь до власної свободи з осудом декабристів, Угрів, віденської революциї. Занадто короткозорі були провідники обох народів в сї недавні, а так далекі часи. Говорило ся і у Сербів і у нас про потребу боротьби з противниками для здобутя свободи; співали Серби „Неслога не сгинут' клета — Ню замѣнит' слога света“, а ми „Миръ вам братя всѣмъ приносимъ — миръ то нашихъ отцѣвъ знакъ“ і слїдом за тим Серби ворогували на Враза, Ґая, „рватів“ і „іллїрів“, а ми і против своїх і против чужих. Не менш характеристичною буде зарозумілість, спільна обом народам вже у самих початках т. н. відродженя: Серби гнїваються ся на Росію, що вона мало їх знає, а ще менше ними інтересуєть ся — за то значно більше інтересуєть ся вона Ескимосами і др. (ст. 256, 309); гнївались і наші за подібне незнанє і на Поляків і на Росію. І довго се трівало, заки додумали ся заповнити всї ті недостачі потрібними на се даними і працями. Рівнож характеристична для відродженя обох народів свого рода двугра: руссофільство не перешкаджало представникам обох народів бути одописцями австрийському пануючому домови. Співали Серби гимни Катеринї, але не забували і про Марію Тересу і Йосифа; писали оди в честь Павла, Александра і Миколи — не лишали одначе без них і Леопольда і Франца. Сей дуалїзм можна прослїдити і у нас. Правда, що його підтримувала полїтична приязнь Австрії й Росії, та спільність інтересів обох реакційних правительств, чого одначе, ні Серби ні Русини у свій час не виділи і не розуміли: новий доказ їх полїтичної і культурної незрілости в ту добу.

Паралелї сї закінчимо хиба вказівкою на німецьке жерело вісток і відомостей про Росію, як у Сербів так і у нас (Wiener Zeitung, Jordan's Jahrbücher, Ost und West), а навіть і переклади з велико-

руського були не рідко перекладами з німецького (у нас ще в „Друзї“ 1877 р. не стидали ся перекладати Турґенєва з німецького!).

Звертають також нашу увагу на себе кілька цікавих поодиноких моментів. Дескідникам епохи карпаторуського відродженя належало би на будуче звернути бачнійшу увагу на наші взаємини з Сербами, які певно були і у Відни (семінар), і у Пешті (згадка Я. Головацького), і у північній Угорщині (стара і нова віра, гл. праці А. Петрова). Не без інтересу було-б порівнане ідеольоґії і змісту Русалки із Сербианкою Милутиновича 1826 р. Рівнож пора-б порівнати де-вчім руссофільство Зубрицького і його заслуги на полю нашої історії з руссофільством і діяльністю Караджича на полю народньої мови і словесности. Є в обох багато спільних рис — любов народа, патріотизм з руссофільством в парі, звязки з Росією, інтерес для российського житя, зносини з учеными особами і товариствами, грошева підмога: comparandum, quia comparabile et utile est. Не менш цікаве, що Зубрицький видав оду Державина „Богъ“ 1830 р., а Серби вчинили то тільки 1856 р. у „Подунавке“ з великим панеґіриком для її автора. Не менше цікаві деякі дані про погляд Сербів на Україну. Як руссофіли, вони дивили ся на Мазепу, як на зрадника (Plam sjeversti to jet pjevanje u hvalu moskovskaga veličanstva єзуїта Градича 1710, запись 1715 р. в ркп. м-ря св. Луки — Забол. 32, великі похвали Полтаві Пушкина 1837 р.); одначе декуди знали вже й ріжниці між „русъ“ і „рушнакъ“ (Гал., Мад., Вол., Под.); відріжняли Україну Київа й Полтави від Московщини (Putovanje Гундуліча 1656 р. Дубровник 1868; Гер. Зелича за часів Катерини, Буд. 1823; Текели — Летоп. Мат. Срп. 1876, Вуича видана 1833 і 1845, Ненадовича ркп. Дневникъ 1849); у початках, як российський сінод заводив школу у Сербів у 1-у пол. XVIII в., то Серби більше хвалили собі Українця Козачинського, як великоруса Суворова — бо Українець позволяв їм читати на свій лад, а Суворов домагав ся великоруського виговору. Пізнали Серби і Слово о полку Ігореві в перекладі Светича (Голубица 1842 р.) по виданю Максимовича. *І. Свєнціцкий.*

Kazimierz i Tadeusz Mokłowscy — Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisyi w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej (Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce, т. VIII, I—III, с. 199—228).

В сїм справозданю описано і додано фотоґрафії і пляни таких будов: Черганівка — гуцульська церква; Соколівка — гуцульська церква; Рівне на Буковині — церква трьохбанна; Войнилів пов. Калуш — церква однобанна; Долина — церква з двостріховим дахом; Вощанці

п. Городецький — однобанна церква; Никловиця п. Городецький — однобанна церква; Біла Чортківська — трьохбанна церква; Судова Вишня — однобанна церква; Мостиска — двостріхова церква; Малів п. Мостиск. — трьохбанна; Матків п. Стрийск. — церква трьохбанна многоповерхова; Мохната п. Турчанськ. — церква трьохбанна многоповерхова; Турка п. Турчанськ. — церква трьохбанна; Ставища п. Грибівськ. — церква з впливом ґотики; Туліч п. Новосандецький — церква з впливом ґотики; Шляхтова коло Щавниці п. Новий Торг — церква ґотицька; Камянка Струмилова п. Камянецький — дзвіниця; Гусіїв п. Долинський — дзвіниця; Чортків — дзвіниця; Ясениця Замкова п. Самбірського — дзвіниця.

На жаль автор взяв якийсь дуже складний спосіб систематизації тих церков і тим трохи затемнює справу. Він в основу кладе плян поземний і шукає в нїм грецького або латинського хреста, котрого рамена набувають всяких форм. На самі банї-вежі він якось меньше звертає уваги і просто не знає де шукати початку їх утворення. На скільки не звикли польські ученї ознайомлювати ся з науковою лїтературою про Україну й її культуру видко з того, що Мокловский шукає їх походження аж в Архангельській ґуб., від церков видання Суслова, з котрими тутешні не мають нїчого спільного, а редактор сеї статї Соколовский полїз аж у Китай шукати схожости галицьких церков з китайськими пагодами, натякаючи на те, що такий стиль могли занести Монґоли, бо, мовляв, в Туркестан було занесено китайські пагоди. З сього можна булоб подумати, що Туркестан і Галичина то сусїди. Натомісць їм треба було звернути ся до українських старих церков, а не сучасних, бо сучасні XIX в. все московські, синодального типу, — тодї все стало-б ясно. Мокловского дивує височінь церков в Маткові і Мохнатій, бо вежі їх високі на 18 метрів. Але тут нема нїчого дивного, коли пригадаємо собі, що деревяна трохбанна церква в м. Конелї Липовець. пов. Київськ. ґуб. має 33 метри високости. Медведівський монастир пятибанний має середню вежу 40 метрів високу, запорожська Самарська девятибанна церква ще вища. Лїтературу про українські церкви не так трудно найти, варт було тільки цїкавити ся[1]). З вібраного ма-

---

[1]) Див. Труди археольоґічних з'їздів — XII у Харкові 1902 р. XIII у Катеринославі 1905 р.; Древности України вид. Моск. Археол. Общ. 1905 р.; в журналї „Искусство“ 1905 р. № 3, статя И. Филянського „Наслѣдіе Украины“; „Искусство и Художественная Промышленность“ 1901 р. N. 8 статя Н. Макаренка „На родинѣ послѣднаго запорожскаго гетмана П. И. Калнишевскаго“, Церковь въ Ромнахъ Полтавск. губ.; Труды предварительнаго комитета XII археол. съѣзда в г. Харковѣ, статї Рѣдина; Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1906 р. й ин.

теріалу ми бачимо, що уже в XVIII віці муровані церкви будують ся зовсім на взірок деревяних, так що в ті часи сей український стиль дійшов повної закінчености і в цілому і в деталях. Центром, де він повстав, безперечно була Київщина і звідтіль він розходив ся по всіх напрямках. В першій половині XVII віка в Харкові вимуровано церкву до 50 метрів високу в сім закінченім стилю. З Київщини вони повинні були перейти і до Галичини[1]) і мусіли заховати свої початкові риси, з одного боку, а з другого набути відміни відповідно кліматови і релєфови ґрунту. Ріжниця між галицькими високими і українськими запорожськими церквами полягає у тім, що у галицьких церквах кожен поверх вежі значно низший і завдяки сьому їх багато, напр. в церкві Матківській 7, а у Мохначській 9, тоді, коли в запорожських не бувало більш 5 поверхів. Взагалі в Галичині церкви далеко низші ніж на Україні, але конструкція основного типу така сама: три вежі з банями, а на банях головки з хрестами. Всі церкви, які відступають від сього типу, — пізнійші, або пізнійше попсовані. Покрите ґонтою примушує часто лагодити церкву і сї полагодженя міняють основні риси. Вплив західних стилїв, а між иншими і ґотицького або романського помітно теж в деяких деталях, а часом навіть і в самій конструкції. Але се було підроблюваннє під попсований польський ґотик, і мабуть згідно з плянами і під впливом якого небудь польського архітекта, як се звичайно буває навіть у освічених, але нічого не тямлючих в сій справі священиків. Мокловский зробив багато гарних знимків і поземних плянів, на жаль не подав тут перекроїв простовісних, котрі красше всяких слів пояснюють справу. Потім він дуже узагальнив свій погляд що до гуцульських церков, ніби там панує однобанна церква з банею по середині і двостріховим дахом над олтарем і бабинцем, причім поминає, що найстарша церква така в Делятині істнує з кінця XVIII віку, отже зовсім молода. Тому що автор бачив такі церкви тільки у двох селах Гуцульщини, я думаю, що узагальняти так справу не слід, не подавши доказу до того. Основний тип українських церков і найбільше розповсюджений — трьохбанний; мабуть він був, а може і зараз істнує і в Гуцульщині. Відміна в поземнім плянї кожної вежі мусить відбивати ся і на загальнім плянї церкви, через те звили ся і переміни форми хреста в плянї. Граичатість же повстала з того, що при такій формі церква була багато ширша і більша при майже однакових видатках на матеріял. Автор звертає увагу на те, що не бачив пятибанних церков і думає, що то повстало завдяки невигідности з боку акустики; але тут він цілком помиляеть ся, бо такі пятибанні церкви

[1]) Quod est demonstrandum. *Ред.*

дуже розповсюджені на Україні і акустично незвичайно вигідні. Відсутність же їх у Галичині поясняєть ся тим, що галицькі села звичайно дуже невеличкі, коли порівняти їх з українськими, так що і потреби в великих церквах не було.

Що до дзвіниць, то автор подав фотоґрафії таких: 1) в с. Гусіїві пов. Підгаєцького рублена дзвіниця; 2) в Камянції Струмиловій дзвіниця на стовпах; 3) в с. Чорткові дзвіниця на стовпах; 4) в с. Замковій Ясениці рублена дзвіниця з опасанням на стовпах. Звичайно дзвіниці стоять окремо від церкви, або в кутику паркана або посередині, часом вони мають широкий прохід в собі, замиканий ворітьми і тоді служать проходом до церковного цвинтару. Часом дзвіничкою служить баня над бабинцем. Автор думає, що звичай ставити дзвіниці окремо від церкви належить до тих часів, коли вони служили оборонними вежами, потім, коли потреба в сій їх ролї зникла, вони згубили своє значіннє і навіть перейшли над бабинець; форма сих окремо стоячих дзвіниць має багато ґотицького впливу. Звичайно здогади можуть бути ріжні, і дзвіниці рублені могли навіть грати ролю таку, але чи се було головно причиною того, що їх ставили окремо. Знаємо, що італійські дзвіниці з давних давен ставили ся окремо від церков. Великі дзвони, котрі потребували великої дзвіниці, зявили ся теж пізно, а раньше замісць дзвонів служили клепала, або била, часом навіть деревяні; значить, церква будувала ся без дзвіниці і на Україні дуже утвердила ся така форма. Коли зявили ся дзвони і почали росповсюжувати ся, то їх вішали просто на високім перехрестю, як і тепер можна бачити в бідних приходах. Коли-ж мали люде спромогу, то щоб не мінятн звичайної форми церкви ставляли дзвіницю окремо, а місцями і то мабуть в пізнійші часи дорозуміли ся вішати дзвони над бабинцем; але се не всім подобаєть ся, бо передзвон під час служби дуже перебиває слухати її.

Про іконостаси автор каже, що вони в своїй орнаментації мають всї переходи від візантизму до бароку і виказують велику ремісницьку вправу. Форма, як всїх українських, богатоповерхова.

По дорозї окрім церков Мокловский фотоґрафував і типові хати. Між иншими дуже цікава хата в Тухлї Стрийського повіту, з далеко висуненою стріхою; в Соколівці, пов. Косівського, гуцульська хата теж з довгою стріхою, підпертою стовпцями; хата в Пістинї Косівського пов. з передсїнком на припустницях, котрі обпирають ся на луки, а луки тримають ся на стовпах. Такий передсїнник тільки на причілку і творить собою ґанок на всю ширину причілку. Цікавий теж шпіхлїр на подвірю плебанії в Тульчі, Новосанчівського повіту, він двоповерховий і на висотї розділу нижнього і верхнього поверху обведений кругом широко виступаючим ґонтовим фартухом. Мокловский дає тут цікаві замітки по-

рівнюючи фартухи на церквах, про шпіхлїрі і розвиток або виродженнє передсїнків.

В сїй самій книзї на ст. XLIX подані замітки того самого автора про впливи ґотики на архітектурні деталї в Дрогобичу в церкві св. Юра і в церкві в Старім Селї під Хировом. *В. Щербаківський.*

Слова́рь украї́нської мо́ви. Зібрала редакція журнала „Кіевская Старина". Упорядкував, з додатком власного матеріялу Бори́с Грінче́нко. Том І. А.—Ж. У Київі, 1908, I—XL, ст. 1—495, 4°.

В. Дубровський — Украї́нсько-російський Словник. Редакція І. Стешенка. Видавництво „Час" у Київі. Київ, 1909, ст. 1—8, 1—313, 8°.

Нарешті почав ся друком „Словарь української мови", що складав ся не більше не менше, а 50 літ. Ще П. Кулїш зробив йому початок і в 1 кн. „Основи" р. 1861 оголосив, що має його видруковати. У мене є під руками недрукований лист Кулїша до Марка Вовчка з датою 24 лютого 1860 року і в ньому він згадує: „привелъ въ порядокъ всѣ сборники пѣсенъ и сдѣлалъ изъ нихъ нѣсколько тысячъ выписокъ для украинскаго словаря, подготовилъ почти совсѣмъ къ печати самый словарь по образцу нѣмецкаго словаря братьевъ Гриммовъ..." Але як Шейковскій видрукував в № 9 „Кіевскаго Телеграфа" лист, що він видавати-ме словарь, котрий містити-ме в собі 35.000 слів, то Кулїш залишив думку про свій. Після довгих митарств, про які потрохи розказує д. Грінченко в передмові до сього І тому „Словаря", нарешті „Словарь" вже друкує ть ся, діставши 2-у премію від російської Академії Наук. Чому не першу, то се видно по части з передмови д. Грінченка, по части знаємо з рецензії академика А. Шахматова. Д. Грінченко говорить, що передаючи йому до редаґування Словарь, редакція „Кіевской Старины" поставила йому такі обмеження, щоб матеріял брати тільки з таких й з таких книжок, а головно „изъ напечатанного на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно", а коли й з пізнїйших письменників, то таких, що почали свою діяльність не пізнїйш 1870 р. Отже доволї вже сих обмежень, щоб сказати, як далекий буде словник од бажаної повноти. А з рецензії академика д. Шахматова довідуємо ся, що ті люди, котрі кілька десятків лїт збирали матеріял, систематично обминали матеріял північно-української мови. Все се разом узяте, очевидно, не складало ся на те, щоб „Словарь", такий як він був на розглядї в Академії Наук, одержав першу премію. Додаймо ще до сього, що дволїтня редакторська праця д. Грінченка відбила ся надзвичайно корисно на Словарі, бо не кажучи про все инше, сам словарь, після

редаґування, вбільшив ся у двоє і має тепер 68.000 слів, не числячи матеріялів старої книжної мови, яких зібрав д. Тимченко тисяч 12—13 і які будуть видруковані осібним томом.

Сей же „Словарь“, під редакцією Б. Грінченка, складатиметь ся з 4 томів, що звлять ся, можна думати, в кінцем сього року (тепер вийшло вже 3 томи). Не ждучи, поки вийдуть усї 4 томи, маю намір сказати кілька слів про І-ий.

Загальне вражіннє таке, що се пильно й совісно зредаґована праця, якій не багато що можна закинути, на скілько такий закид мав би йти на адресу редактора, а не укладчиків Словаря. Бо кого наприклад винуватити, чи д. Грінченка, чи редакцію „Кіевской Старины“, що в Словнику нема таких слів, як: бадія́, бачівно́ і бичівно́, брити́ти ся (гуцульське), варташ (гуц.), відбу́ток (є відбутка), віялка, водоми́я (є водоми́й), водори́я (є водори́й), возво́з (= увоз), воло́ва (хоч є воловодня в тім самім значінню), вяза́лка, га́льба (є гальва́), гец-гец, гоца́ і гоцоца́, ґилавий, ґінджал (кинжал), дикун і безперечно множество инших?

Більш вже, але теж не зовсїм на карб редактора, можна поставити не такі або не тільки такі (в словах з рухомим наголосом) наголоси, як от: ба́нтина (є й банти́на), віжки́, о́к (може просто помилка?), вікни́на (є й вікнина), вісімка, ві́стря, воло́х, гальо́вина, гепо́нути, ги́цати, голе́ндерський, гре́белька, гу́тірка, гу́торити, дерев'яни́й, дере́н, дима́рь, дідусів, дільце, дільни́ця, дітво́ра, діяльний, діяльність, діяльно, дрохва́.

Ще більш відвічальним стає д. редактор за переклади і пояснення слів — чи то неправдиві, чи просто неповні, хоч і тут знов винен більше матеріял, яким він орудовав. Подам деякі уваги до поодиноких слів. Отже: безпечне — не тільки значить „безопасно“, але й напевне (галицьке); бич — „1) палка“. Чи так воно? Приклад: „добрий бич запарив“. Отже з самого прикладу знати, що се не може бути палка, бо як палку можна запарити? Вежа — крім 3 значінь, є ще й: висока смерека (гуцульське). До везти є: везти москаля, але нема везти попа в ре́шеті (збрехати на сповіді); до вередувати дано 2 значіння: „перебирать (польск. wertować?)“ Приклад: „вередував дерево: чи більше сухого, чи більше зеленого“. Можна думати, що се не від wertować, а від rewidować... Окрім вечі́рня в Звенигор. пов. є вече́рня; так само крім ви́грабки є й ви́гребки; до ви́грашка не додано за виграшку, российське шутя. Видаток не тільки: умолотъ, але й: расходъ. Є в Словнику викльовувати, а нема викльовуватися (про курчата напр.). Ви́патрати не значить „выпачкать“, а „выпотрошить“ (курку, порося). Випорожнятися не тільки: опорожнять ся, але й: очистить желудокъ. Ви́садок здаєть ся в числї единому не уживаєть ся, а тільки у множинї. Та й обидва приклади,

особливо другий („товаришки мої давно повиходили заміж, а мене старости кидають на висадки") свідчать про се. Витрушуванне не тільки: чистка печныхъ трубъ, а має й усї значіння глаг. витрушувати. Віджобоніти — є й віджебоніти. Відмірати ще має й 3-є значінне: по смерти лишати: напр. відумру тобі землю... Що до вісень = осїнь, то такого слова напевне нема: се одна з невиправлених помилок в ориґіналї писань Марка Вовчка, не зауважена редактором „Основи". Вічко — нема в значінню віконечко в улїї. Гаразд ще уживаєть ся як привітання в Галичинї. Га́ркати — не тільки: картавить, а з усїєї сили гукнути, викрикнути. Гибель не тільки: погибель, але й: множество (гибіль людей було на базарі). Гиття не „крикъ для понуканія лошади", а щоб вона звертала на право (те саме, що для волів: цабе). Ги́цати (перш за все мусить бути й геца́ти, а друге не тільки: „подскакивать при ѣздѣ верхомъ", а й як їхати возом, повозкою, то вона гецає. Правда, є далї ги́цнути, але се „сов. в. від. гицати". Глазки́ — в Звениг. пов. в формі: Лазки́. Го́ден має ще й 3-е значінне: достоинъ („Ой не годен пан Каньовський мене цїлувати"). Головоїд = Людоїд? На жаль, прикладу не подано, то й не знати, чи не від слова „їсти голову", тоб то: допекать, вѣчно пилить. Коло слова гололедиця стоїть лишень Вх. (Верхратський), а се слово є скрізь і на Правобережу. До слова гробови́к зовсім не дано перекладу. Коло громовий є громовенький, а нема громовесенький („Іде дощик громовесенький на той садок зелепесенький"). Коло грудень, грудневий і жовтневий — стоїть: ноябрь, ноябрскій, сентябрскій. Се трохи чудно.. Можна собі вважати грудень чи за ноябрь, чи за январь — як кому подобаєть ся, але поки се особиста думка, поки про жадну календарну реформу не було чутки і грудень уживаєть ся з давнїх-давен в Галичинї (та й в російській Українї) в певному значінню, а власне — декабрь, то принаймнї оговорити се треба, а не катеґорично ставити, що жовтневий — се сентябрскій, а грудневий — ноябрскій. Гусак ще значить: „мѣра жидкости" ($^1/_{40}$ ведра) у Гуцулів (для горілки). Є ще вираз: „іти гуска́", рос. гуськомъ. Глейт не тільки: поливо, полив'яний горщик, а й: охранний лист королївський або гетьманський. Гльо́ґати не тільки: „жевать не глотавши", а й: „клевать, долбить клювом". Ґрос не тільки „стадо беременныхъ" овець, але й „дюжина дюжин разныхъ товаровъ" в торговлї (напр. ґрос заполочі: 12 раз по 12 пасом). Дви́гатися не тільки: двигать ся, трогать ся, а й „поднимать непосильную тяжесть". І приклад, поданий д. Грінченком, як раз значить се останнє: „покинь, не двигай ся, аже сам не донесеш". Десятка між иншим значить не тільки 10 рублїв, а й 10 ринських (20 корон). До

слова дзень взято приклад з словом: дзелень-дзелень. До дзиґарі можна було взяти приклад з Шевченка: „І дзиґарі теленькають“ („Сон“). Обік слова До є між иншим до ноги, а нема: до нащаду (Гал.). До слова доблагати взято приклад з Шевченка: „Благав Бога, щоб дівчину, хоч свою (!) побачить“. Так колись стояло в „Кобзарях“, а тепер доведено, що: „хоч село“... Драпач ще значить зужитий віник, що не мете вже, а тільки драпає землю. До слова жаління взято приклад з словом жалощі, і виходить, що до 1-го значіння слова жаління нема вовсім прикладу. Коло жаль нема: жаль на кого (у Шевч.: „не жаль на злого... а жаль на доброго“). Правда, коло другого значіння слова жаль є приклад: „Жаль його та й на його“, але не оддїлено осібно. Живчик крім „рѣзвый мальчикъ“ ще значить пульс. До слова жировлина взято приклад з словом: журавлина.

Є доволї слів в Словнику, що до них не подано прикладів, то не раз заходить непевність, чи дїйсно мають вони те значіннє, яке подано коло них без задокументовання. Знову таки тут редактор найменш винен. Але факт — фактом, і доводить ся ставити ся з непевністю до значінь таких слів (та часом і до істнування самих слів), як от: Байда, відворотний, відпрядки, віківщина, вітряни́ця, возлобя, гагакати, ганетьба, гаптувати стежку, гарикатися, гач, гаяння, гейкатися, гнилеча, гніздечко (в знач.: коконъ), головний (в знач. опасный), гомзатися, гризанина, гряничитися, гуляй — городи́на, да́лека, двиг, держиво, джумиґа (можу засвідчити, що походить з рукоп. І. С. Левицького і записане в Васильківському повітї), дзви́знути, дибитися, діжкуватий, дне́вник (в значінню: загородка въ полѣ для скота), добрати хисту, добрання, добрина́, доскоцький, достача, дриза дати, дусатися, жахати (в знач. вибухати полумям), желіпало, жерлича, жижель, жінва, жовтка, жовтожар, жолудовий.

Нарештї ще остають ся помилки, за які вина падає по части на редактора, по части на коректора. Як би там не було, а винотовую тут зауважені помилки та недогляди: 7, І, 29 кортофеля; 8, II, 3 дивуешся; 22, І, 22 бакаїстѣй; 26, І, 13 зн.: во родѣ; 26, II, 14 зн. вартушки (треба: ватрушки); 34, II, бацьнуты, 41, II, 1, безкритичност (-н); 44, II, 23 зн. покрыва; 60, І, 23 сходишь (= ть); 67, II, 14, блодника; 72, І, 25 туш (= тут); 78, І, 15, бованіти (= бовваніти); 79, II до слова богобоящий подано приклад з богобоязний; 87, І, 45, до слова борідка подано такий приклад, де слово борідка і не згадує ся; таке саме й на стор. 99, І з словом бриль; 93, II, 1 зн. еап (= а пе[реносно]); 113, II, 12 зн. воды; 115, І, 27 зн. Mysea (= Musea); 133, І, 8 зн. унадився, [не треба (,)]; 133, II, 12: куди не

підеш. то (= підеш, то); 158, II до слова видушувати приклад з словом видавити; 191, I, до слова висуватися приклад з словом виставлятись; 193, I, 11: прядіво; 195, I, 26 зн.: витряхивась (= ть); 211, I, 24 зн.: Па оддачі (= На...); 212, I, відерковый; 231, II, 12 зн.: пидмостить; 266, I, 1 Суранс. (= Суражск.); 271, I ганиба = ганеба, а слова ганеба нема зовсім; 278, I габель = гамбель (треба гембель?); 278, II, 26 зн.: кричатъ (= ь); 285, I, 43 вопух (= лопух); 287, I, 4 внеред (= вперед); 292, II, глядко (= глядько); 296, I, 15 зн. говорив бы; 298, I, 18 зн. силдати (= салдати); 299, II, гойданка = 2) гойдалка, а проте гойдалка зовсім в Словнику нема; 300, II, 5 гóлик. Приклад: „Із волика не буде волика“ — десь є помилка; 314, I, 73 зн. горобйнець (= горобинець); 315, I, 5 городищá (наголосу зовсім не треба); 317, II, 10 господарсто (= ство); 320, I, 5 зн. висипае (= ав); 321, 1, 10 зн. въ которою (= ую? ой?); 322, I, 7 граннтъ (= гранитъ); 323, II, 43 зн. греблйця (= греблйця); 324, II, 24 зн. грвчані (= гречані); 325, I, 11 зн. чаше (= чаще); 325, I, 9 зн. рибо (=риба); 326, I, 14 огорченіе (= огорченіе): 327, II, 12 О, стрѣльбѣ (= О стрѣльбѣ); 328, I, 4 ждаши (= ждати); 333, I, 21 сердить (= сердито); 333, II, 10 зн. В мвне (= В мене); 336, II, 5 мужол (= мужом); 337, I, 22 зн. понецъ (= конецъ); 337, II, 4 зн. гиківниця (= гаківниця); 343, II, 14 гусятинк (= гусятник); 344, гущовина = гущавина. На гущавина є приклад, а гущовина нема. 347, I, 2 Ґаришу (= Ґариту); 347, II съ умысломъ раздражить (треба: съ умысломъ, раздражить); 347, II, 8 зн. укущенное (= укушенное); 350, I, 5 Эалиця (?); 354, I, 8 зн. нв дам (= не дам); 355, II, 12 давпя (= давня); 361, дванядцятка; 363, дворяиин (= дворянин); 367, 6 зн. сердвнько (= серденько); 369, 22 зн. Дереи (= Дерен); 376, I, джнджулити (= джинджулити); 380, I, 5 зн. Яструбн (= и); 383, I, Дивувати, ную (= вую); 384, I, 10 полостая (= полосатая); 385, дитиня, иятп (= няти); 387, I, 25, Дѣвушкы; 392, I, Дінниця. Огорожа. I, 13, 76; 187 (автор? Шухевич?); 397, II, 20 зн. неребрехати (= перебрехати); 398, I, 19 зн. Спашь (= Спать); 404, II, 1, доору (= добру); 405, II, 24 Хорота (= хороша); 406, I, Догáи (= Доган); 423, I, 5 допи́тися (=ися); 430, I, 23 зн. досмалить (= досмолить); 433, I, 25, до сей горы (= поры); 433, II, 23 II. Дотикáтися (= Ш. Дотикáтися); 437, II, 14 пробу (= пробі); 437, II, 18 зн. Дошепáти (= Дошептáти); 438, II, 13 До штепту (= до шпенту); 455, I, 14 женщинамм (= ами); 458, I, 3 нажало (= ла); 470, II, 17 желані (= желаніе); 475, I, Жартъ, ту, м. Штука (= Шутка); 480, I, Жерéльце (= Жерельце); 486, I, 12 зн. спасаши (= спасати); 486, II, 15 Зпчити (= Зичити);

487, II, 14 Оолянувся (= Оглянувся); 488, I, Жийво (= Жниво); 489, I, 11 сиотикати (= спотикати); 490, I, 25 Жадеп (= жаден); 490, I, 24 зн. Жовадк (= Жовдак); 490, I, 21 зн. грайше (= грайте); 491, I, 14 чисщу (= чисту); 491, I, 4 зн. подаетъ (падаетъ); 491, II, 3, прогврниці (= прогорниці); 492, II до слова Жур приклад: Мати жар (?!) варила; 493, I, 11 зн. лежишь (= лежить). Нарешті ще дві помилки проти „Кобзаря" Шевченка: одна — на стор. 329, I, до слова гробовище приклад: „Чума з лопатою ходила та гробовище рила, рила". Треба — „гробовища". Друга — на стор. 338, I, до слова гульвіса приклад: „З собаками та псарями їде пан гульвіса". Треба — „іде".

„Українсько-російський Словник" В. Дубровського, під редакцією I. Стешенка зовсім инакше виглядає, як Словник під редакцією Б. Грінченка. Видавництво („Час" у Київі) мало на увазї, як говорить в передмові, „допомогти тим, хто хотїв би познайомити ся з українським письменством, але мало знає, або й зовсім не знає української мови". Отже для того вибрано матеріял переважно з лїтературних творів і з таким наміром, „щоб у словник увійшли найбільш уживані або малозрозумілі слова". „Ставлячи собі цілком практичне завданнє, та бажаючи на менчому місцї подати більше потрібних слів (курсив мій, В. Д.), ми взагалї не вміщали назв граматичних катеґорій та пояснення слів прикладами: для читача, якого ми мали на увазї, вони б мало й придали ся".

Нарештї довідуємо ся, що крім лїтературних творів, „користували ся також словниками Поповича, Тимченка, Уманця і Спілки і першими двома томами Б. Грінченка".

Отже перш за все мусимо сконстатувати, що в словнику д. Дубровського менш усього помітно тенденцію „на менчому місцї подати більше потрібних слів", бо принаймнї якусь $1/5$ частину словника можна було б з користю і для видавців і для читача викинути — стільки як раз непотрібних слів понасажувано в ньому (не знаю вже, чи укладчиком, чи редактором). Ну чи не сміх читати в словнику, що вода буде вода? або до чого такі, як аґент = агент? Може тому що се найбільш уживане?" Але за те зовсім мало уживані і хоч дійсно „малозрозумілі", та за те нікому в сьвітї непотрібні, як от: алюрний, балмус, махляр (? — попсоване маклер"), п'яндиголова, роздрухувати, филенщики (= гвоздички), шварошвари (тоб-то „свита"). Невже се лїтературні слова і невже їх потрібно пхати в практичний словник, де має бути тільки найпотрібнїйше? А тим часом, навіть тільки переглядаючи словник і не порівнюючи його з иншими, бачимо, що нема найзвичайнїйших слів, як от: балювати, вододія, дієприслівник (дієприкметник єсть), ділимок (хоч

дільник є), до-ноги, жали́ти (хоч жалі́ти є), заколесник (за те єсть галицьке: льоник), зик, истик, кепдюх, минувшина (за те є: минувшість!), по́кладки, послі́д (хоч є сумнївне: по́слід = результат, заключеніе), зло́чин (зате є: проступство!), чудесний (хоч є й: чудний і чудовий) і т. и.

Але коли нема потрібних українських, то за те доволї знайдеть ся слів польських, — не тих, що перейшли з польської мови до нас і стали у нас звичайними, а власне тих, що од них треба усіма силами одхрещувати ся, хоч би вони у кого й з письменників наших трапляли ся, як от: вагадло, виобразня, збуй, змисел (= чувство), знакомитий, кредепець, круш, лапівництво, ліца (= віжка), люзний, нарти (= укр. лещата), нацюрува́ти, обава, овшім, омильний, омильність, омиляти, официна, пальник, пірни́к, повала, помник, привлащувати, псота, смуклий, спижарня, стала (? = земля), материк. Тут вийшов куріоз: по польськи ląd stały — буде материк, тверда земля, але само слово stała без іменника — нічого не виходить постоянний, твердий, та й годї), тлук, трапунковий, троска, тро́скати, троскливий, тяглистість (= ciągliwość), уляглість (могло би бути по нашому: улеглість), умітний, умітність, уприймний, успособа (вдача), уфалість, фатиґа, фольґувати, фрасунок, хтивий, цвічити, шубравий.

Але всеж чи ті польські слова, чи оті „рарітети" українські, що про них в горі згадано, принаймнї всеж десь істнують. Але в словнику д. Дубровського, під редакцією І. Стешенка, знайдемо без міри без ліку слів яких ще нема в жаднїй мові. Власне таких слів найбільше в словнику. І характерно те, що поки є два томи Словника під ред. Б. Грінченка (до лїтери **О**), доти фантазія (не знаю чия: д. Дубровського, чи д. І. Стешенка) значно уміркована, од лїтери **О** і до кінця алфавиту вона не знає границь. Отож і читаємо: вблагання, вдання (= удача), вживальний, виволя́ник (= забіяка), вихова́ч, вихова́чка, ви́шуки, відповідник (= позиваний, оскаржений), вцілові (? = цѣльно), глядний (= зрительный), ґудзикарь (а ґудзик нема), доява, дратівля (= роздражненіє), духовництво (= духовенство, а духовний нема), жіночість (= женственность), забаг (= вожделѣніе; а забажати нема), забая́ч, за́блуд, заблу́дливий (= заблуждающій ся), завбачення (= провидѣніе), зади́в, засла́нка, захватни́й (= восторженный), захватність, збожниця, збороне́ць (= оборонець), збройовня (у Желехов. = збройниця), зви́са (= маятник, тимчасом у Манджури є: маховик); зводливість, зискоділ (= дивидент), зимнокровність, зламач (= нарушитель), зступлення (? = „наитіє"), кишенник (= кармапщик), коха́нковий (= любовний?), коштоспис (= смѣта. Хоч би вже кошторис!), кра́яльник, кривди́вий, ість, ласолюб (= лакомка. Є справді: ласогуб),

лiтач, маховий (= „мгновенний“. Отже напр. читач знайде десь в книзї: „Махове колесо“ i врозумiе, що колесо „многовенне“), мережево, наймач, множня (зам. множина), нащад (= начало), небак (= небожитель), неоцвiтний, iсть, неспалений, iсть (= несгараемый), несподанiсть, нечуванiсть, нiчняний (= ночний), обурливiсть, овiчник, огнехвальство (= огнепоклонничество), огнищевий (= фокусный, центральный), окомiр (? = глазомѣръ... Так наче iнструмент який. По українськи: „на око“ = на глазомѣръ), оповiстник, оправник, освiдувати, освiтник (= образователь), особина, осяга (= пространство), отян (? = телескоп. Очев. в румуньск. окiян, що у Гуцулiв перейшло в окен), оцетник, ощадничий (= сберегательний), Парижка (= Парижанка, в польського), парахвити (= завѣдовать приходомъ), певняк, переобраз, перукарня, пиляр (= пильщикъ), писало (? = грифель), пихливiсть, плекатель (= опiкун), подум (= мнѣнiе), позичник, покон (? = начало. Очевидно од слова „зпокон вiк...“), прибутковiсть, розвязнiсть (= разрѣшимость), роскрад, росповсюдник, самiтник (а самiтний нема), самозахования (? = самосохраненiе), самоохвiра (? = самопожертвованiе), самоуправнення (= самоузаконенiе), самоускромлення (= самоукрощенiе), свиноцтво (?, а свинство нема), свiдка (= свидѣтельница), свiтобудовник (= мiростроитель), свiтоспоруда, ач (= мiрозданiе, мiротворецъ), скликач, соглядальний, iсть, ння, ач (= созерцательный, ность, i т. и. А в иншому мiсцї вже споглядання в сьому значiннi), сокирник (? = плотник), сопiльник; далї цiла низка слiв з додатком спiв (рос. со): спiвземляк, спiвноручник, спiвстаранник, спiвурядця (? = соправленiе)... Таким способом iдучи не далеко й до спiвнебога, спiвсестра..; спiдничарка (? = мастерица юбокъ), сповiдачка (= исповѣдница... Але слова на ач показують активних осiб, отже сповiдач (як i оповiдач) — той, що сповiдае, а сповiдачка — виходить пiп у спiдницї... Тим часом е гарне народне слово говiльник, але в словнику д. Дубровського його, очевидно, нема); споживний (= потребительний. Значить „Потребительне Товариство“ — „споживне т—во“. Тим часом „споживний“ — такий, що його споживають ..), споваранок (? = раннее утро. Се в нарiчя (споваранку) та вробив ся iменник!), спокута (зам. покута), справниця (= зала суда). Може десь воно так i е, але треба пояснити де, бо як на росiйського читача, то се жiнка справника, тiснодумство (зам. вузькодумство), товкун (? = рынок. Маб. тому, що е росiйський „толкучiй рынок“, „толкучка“), трунний (= „гробовой“. Напр. российське „гробовая тишина“ буде „трунна тиша?“), туболиця (= тузөмка), утискач, хиття (= желанiе, хотѣнiе), цвiтостан, черевичник (? башмачник — зам. чоботарь, швець. Але нехай вже й черевичник. Але черевичниця?), черпач (= „черпальщик“.

А черпак нема), чобітки — червінці (? Се ніби то рос. „красные сапожки"); човновий, філіжанковий, яточний (= балаганний), шановник, шестіньова́тий (= шестигранный), шестін (? = шестигранник. А між тим є: шестистїнний, ик), штучництво, явзач (? = егоіст). Багатенько нових слів на щі: формальнощі, скупощі... Думаю, що й сих прикладів доволї — усього все одно не сила тут подати, та й потреби в тому не має.

Але й в тих словах, що вони істнують справдї, бачимо разячі помилки, за які не можна редакторови Словника пробачити. Бачимо: аляр замість алярм, веврик (а деж вевірка?), ведмедиця в значінню групи зір, що зветь ся Віз (то по росийськи „Медвѣдица"), вилля́ти (зам. виливати. Форма вилля́ти неможлива, бо глаголи з приставкою ви мають наголос на приставцї), вилім — не „надломъ", а скорше „проломъ"; вчовпати — нема слова, хіба: розчовпати, вязати руку — абсурд, бо треба дві руки (одну чоловіка, другу — жінки) — отже руки; діскусіювати — зам. діскутувати, забудь — неможлива форма (є: на не́забудь), коливорот зам. коло́ворот, або коворот; небо́жий — зам. небо́жів, обійма зам. обійми, оплатка зам. оплата, охвіра (та й в инших словах непотрібне Хв та х зам. ф) зам. офіра (так само парохвія, пів хунта), перемирзати — зам. перемерзати, перетика — зам. перетик [у Шевченка: „у перетику (а не перетицї!) ходила по оріхи"], підґрунтя (?!) — зам. підґрунт, посмітюх — зам. посмітюха, посторонка — зам. посторонок, похипливий — зам. похопливий, присма́к — зам. присма́ка, промога (?!) — зам. спромога, реведувати — зам. ревидувати, розгардіяж (?!), са́ква — зам. сакви́, свердло — зам. свердел, супорник — зам. супе́рник, трібний (?!) — зам. потрібний; тяка́ти (? є лишень натякати); чоломкати (?!), шво — зам. шов; шкитильгати, штіб — зам. штиб; щадок (?) — зам. нащадок. Нарештї стрічаємо найзвичливіщий (3 степінь прикметника!). І таких слів можна б у словнику тисячі виказати!

Таке саме й з наголосами, напр.: ба́нтина, будуччина́, випробо́ваний, гризота́, деревня́, жлукта́ти, завбільшки, заввишки, завда́вати, зві́домлення (зам. звідомлення — се слово з таким наголосом записав і подав вперше А. Кримський), зо́кола, іме́нник, кла́довище, мити́кувати, озви́мина, пе́люстка, пи́льник, підме́т, ріше́нець, самоде́ржавець, свідчи́ти, схи́ляти, терли́ця, фа́ртух, хопта́, це́бер.

Слова, в яких правопись хибна: байєшник, бованіти, бохунець, бриніти, виміньжувати, гальчиня (= галченя), гірький, гірло, за́лім, зашаритися, зляку (= з ляку), ікло і т. и.

Доволї слів не з таким або не тільки з таким значіннем: Бурса — нема в значінню „пансіонъ" (галицькі бурси); верхівень, верхівець

— верховой конь (?!). Тимчасом „верхівець“ – „всадникъ“; вивла́снення (коли вже допустити таке слово!) — не значить „уничтоженіе собственности“, а тільки „отобраніе собственности“; вика — нема в знач. ростина; відступ не „отступленіе“, а „дистанція“; грудень — не так то вже рішучо значить „ноябрь“ (так само жовтень – сентябрь, листопад — октябрь, студень — декабрь): ще всеукраїнської ухвали на се не було, і даремне деякі автори вносять лишень плутанину; драглі не так то вже конче значить „желе“, бо се простїсінький „холодець“ (з свинини, риби); двірник — не тільки „дворникъ“, а ще на Буковинї — війт, „староста“; друшляк не „металическое сито“, а головно глиняна велика миска з дірами, щоб одцїжувати вареники, сир і т. и. (нїм. durchschlagen), денунціювати — не подано головного значіння: доносити, заживність не „питательность“, а „богатство“; капиці — „отвислыя губы“. Се вже переносне значіннє. А деж головне: „кожанная скрѣпа“ (чи як там!) коло цїпа...; кашкет — „киверъ“. Дуже грімко, бо „кашкет“ — се картуз на кожному сїльському парубкові; кобеля — „родъ корзины“. А „рыболовный снарядъ“? кокарда — „бантъ“ (?!); мокляк „болотистое мѣсто“. А порожнїй горіх? нечитальний — „нечеткій, неразборчивый“. А може се і неписьменний? пацюк — „крыса“. А на Підгірю в Галичинї висміяли б, коли б на щура сказав хто пацюк, бо там пацюк значить: порося; попередник — „предшественник“, а на Полтавщинї — „фартухъ“; поставець — „посудный шкафъ“. Отже коли читач знайде у Гулака-Артемовського, чи Старицького „поставець кружляє по столї“, то нехай знає, що то по столї скаче „посудный шкафъ“ (шафа з по́судом); потеруха — „порошок“, а на Гуцульщинї — „сифилисъ“; пихва — „наконечникъ“ (?!); розмисл — не „размышленіе“, а „умыселъ“, „обдуманное рѣшеніе“; Січ — „главный городъ запорожскаго войска“ — не дуже влучно; скарб, скарбовий — нема в значінню поміщицький, „економіческій“; служебник — „служитель“. Се скорше „церковна книга“...; цурка — „солома, свернутая въ видѣ веревки для связыванія снопа“. Але се ж „перевесло“! (До „перевесла“ на свойому місті дано поясненне: „связка для сноповъ“). Тим часом цурка зовсїм не перевесло, а коротка паличка (патик), котрою закручують міцно перевесло, бо голоруч сього так не зробиш; сотик — „полушка, грошъ“, так нїби се десь в Росії такі гроші водять ся; уділ — „удѣлъ“, а галицьке „пай“?; „чепіга“ — „ручки у плуга“. А деж те „співзірья“, що звуть люде „чепіга“?; швайка — „шило“. Але швайка — швайка, а шило — шило...; ясла — „дёсны“ (?!) Чи се поплутано ясна і ясла? нї, бачимо: ясло — „десна“ (хоч такого українського слова нема).

Вже й в сього доволї, думаю, знати, яку вартість (наукову) має словник В. Дубровського, під редакцією І. Стешенка. Досї звичайно говорило ся тільки про невдалі російські видання: „для хахловъ и такой Богъ бряде“, а тепер, виходить, що вже й хахли для москаля (а се найбільш для нього й Словник виготовлено) починають тим самим віддячувати. Що-ж, і то потїха... *В. Доманицький.*

П. Парашкевовъ — Погребальнитѣ обичаи у българитѣ (Извѣстия на семинара по слав. филология, кн. II, 1907, ст. 371—410).

Парашкевов забирає ся до інтересної теми не маючи попередників на тім поли і користує ся не лише друкованим матеріялом, але і своїм власним зібраним підчас ферий в ріжних околицях Болгарії. Що крок подибуємо анальоґії до наших похоронних звичаїв, про які мимоходом сказавши, знає автор дуже мало[1]), що хвилї трафляємо на сліди старинних вірувань, які доховали ся у відломках у усїх европейських і позаевропейських народів.

Проґрама автора досить широка обіймає цїлий час від занедужаня чоловіка аж до покінченя усїх обрядів по його смерти. Матеріял ілюструє ся примірами чужих вірувань і висновками студий иньших учених. Жаль лише, що автор за мало використував лїтературу і то не лише західно-европейську, але і славянську, і опер ся майже виключно на книжцї Харузіна і на статях в Этнограф. Обозрѣніи. Екскурс про душу досить великий і подрібний вийшов би значно лїпше, як би автор мав пагоду крім статї Крауса бачити працї Тайльора, Ленґа, Пешеля, Карловича, Коха, Meyer'a, Coland'a, Неґеляйна і иньших, а вже що найменьше статї в Zeitsch. d. Vereines f. Volkskunde, в Archiv f. Religionswissenschaft або хоть би в Краусовім Urquell, де уміщено між иньшим збірку матеріялів п. з. Der Tote im Glaube und Brauch der Völker (1898)[2]). Так само і гарний розділ про упирів набрав би більшої вартости, як би крім перестарілої книжки Афанасєва і недокладної та в части хибної працї проф. Леже, познайомив ся хоть трохи з такими річами як Гока, Die Vampyrsagen, Шеля, Die Volksglauben

---

[1]) Не знає приміром Трудів Чубинського анї статї Лепкого, Похороннѣ звычаѣ и обряды у нашого народу (Зоря, 1883, № 1), анї збірки Грінченка, Із уст народа, анї статї І. Біньковського, Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованіямъ простого народа (Кіев. Стар. 1896, IX).

[2]) З новостий згадано статю Фр. Бейшляґа, Totenbräuche aus der Zeit der primitivsten Seelenkults (Beil. zur Allg. Zeitung 1905, IV, ст. 212 і д.).

im Bergischen an die Fortdauer der Seele nach dem Tode (Arch. f. Relig. W. IV, 305—337) і и. і використав і славяньский матеріял, який певно значнїйший, як те, що цитує Харузин[1]). Так місто цитувати звідти дотичне місце про Словінцїв, лїпше було познайомити ся з статею Fr. Wiesthaler'a: Vikodlak in vampir sposebnim opirom na slov. bajeslovje (Ljublj. Zvon. III, 1883); порадно було-б також кинути хоть трохи оком і на лїтературу найблизших сусїдів і Хорватів і взяти до помочи хотьби основну працю Мілїчёвіча, Живот Срба сељака, або часопись Sbornik za život južnih Slovena, де уміщено цїлий ряд подібних студий, видавництво Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina м. и. з статею Лїлека: Ethnologische Notizen aus Bosnien und Herzegowina (VIII) або хочби врештї невелику, але добру річ Вулетіча-Вукасовіча: Самртни или погребни обичаjу (Лет Мат. Срп. 1899, т. 197). З тими претенсіями виступаю до автора лише тому, що він сам вийшов поза межу звичайного етноґрафа, а взяв ся до порівняної методи.

Сам матеріял дуже богатий, хоть зі спису лїтератури видаєть ся менї, що не усе було автором використане. Проґностиків наведено цїлий ряд: зьвірята грають у ньому велику ролю. Кілька сторінок присьвячено похоронним плачам, а найбільшо місця звичаям по смерти[2]) і поглядам на душу по смерти. З „лопатками" чи „сьвіченем", себто забáвами при мерци не стрічаємо ся тут, хоть иньші звичаї часто нагадуть наші; цікаво одначе знати, чи сей звичай таки дїйсно незнаний в Болгарії, хотяй подибуємо його не лише у карпатських Русинів в Галичинї, на Буковинї і на Угорщинї, але також у Словінцїв (Ящуржинскій, О погребальныхъ обрядахъ, Этногр. Обозр. XXXVIII, 1898), на Угорщинї (Todtenrache bei den Hienzen, Ethnolog. Mitteil. aus Ungarn, IV, 178—9), в Портуґалії (Der Tote in Glaube und Brauch der Völker Urquell, 1898, ст. 206), а навіть у тзв. диких народів (Stoll, Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie, 1908, стор. 681). *З. Кузеля.*

Heinrich Bebels Schwenke. Zum ersten Male in vollständiger Übertragung herausgegeben von Albert Wesselski. Монахів і Липськ, 1907. т. I, ст. XXVII+242; т. II, ст. 212, мал. 4⁰.

Автор виданих отут анекдотів, Гайнріх Бебель, уродив ся 1472 р.

---

[1]) Дещо з лїтератури на ту тему наведено в моїй статейцї в Записках т. 80 (Причинки до нар. вірувань з поч. XIX ст.).

[2]) При тій нагодї звертаю увагу на гарну книжку Петракау, Koc'a, Die Toten im Recht, що появила ся перед трома роками і не була у нас нїде занотована.

в невеличкій місцевости Юстінґен у Віртембергії, як син заможного селянина, який своїм дітям умів дати виховане, коли молодший його син, Вольфґанґ, став 1506 р. маґістром, потім доктором медицини, а в 1515 р. був деканом фільософічного факультету в Тібінґен, а старший зєднав собі славу як письменник. Г. Бебель вчив ся зразу в сусідних місцевостях свого села, але вже 1492 р. бачимо його в Кракові, де студіював гуманїстичні науки та штуку. Лїтом 1494 р. був він уже в Базелї у Швайцарії, де й розпочав свою лїтературну дїяльність, видаючи 1496 р. космоґрафію свого краківського учителя, Лявренція Корвіна, яка була поясненем і введенем до космоґрафії Птолемея. В 1496 р. покликано його на учителя поетики й реторики до Тібінґен, де його учениками були Мелянхтон, Штефлер, Стадіон і Брасікан. У тих часах заприязнив ся він із богатьома правниками, педаґоґами, духовними і вів широку переписку. В 1501 р. виголосив в Інсбруку промову до цїсаря Максіміліяна, яку опісля надрукував п. н. „Oratio ad regem Maximilianum de laudibus atque amplitudine Germaniae“, за яку дістав від цїсаря герб і титул poëta laureatus. Коли в 1502 р. вибухла в Тібінґен зараза і унїверситет перенесено до Наґольд ти Дорміштетен, Бебель не пішов чомусь туди і загалом більше не учителював мабуть. Що робив далї, невідомо, а навіть дата його смерти непевна. Умер десь коло 1518 р.

Г. Бебель належить до доволї плідних письменників. Я назву бодай кілька його праць, як: De abusione linguae latinae; Ars versificandi et carminum condendorum; Apologia Henrici Bebeli contra Zoilum de stirpe sua (видану за життя автора 4 рази: 1508, 1509, 1512, 1514); Liber hymnorum; Triumphus veneris — твір, звернений проти папи і кардиналів, попів, монахів та монахинь, схолястиків і надутих учених; і хоч як сильно він виступив він у сім творі проти духовенства, то одначе був дуже побожний чоловік (про що свідчить Liber hymnorum) і між духовними мав багато приятелїв, які врештою його сильній сатирі признавали повну рацію. Написав також доволї багато віршів — тодїшнїм звичаєм уже латиною, при чім треба зазначити, що був дуже добрим стилїстом. Нас інтересують одначе дві його працї; се: Proverbia germanica collecta atque in latinum traducta — одна зі старших і більших збірок пословиць, що містить їх разом коло 600. Вложено до неї дещо зі старших жерел і письменників, але переважна частина взята з народних уст. Друга його праця, се збірка фацецій, опублїкована перший раз 1508 р. разом із деякими иншими творами п. н. Bebeliana opuscula nova et adolescentiae labores — і передрукована опісля дуже багато разів. Самий латинський текст фацецій видержав 21 видань (між иншим у роках: 1512, 1514, 1526, 1541, 1542, 1544, 1550, 1551, 1561, 1590, 1600) і се свідчить найлїпше, як тодїшні інтелїґентні

верстви (бо лише вони читали по латинськи) любували ся в таких річах і зачитували ся в них. У німецькім перекладі не вийшло ні одно видане фацеций за житя автора, аж 1558 р. появив ся перший анонімний переклад, тай то не дуже дотепний. Розуміеть ся, що й німецьке видане здобуло собі популярність і було не раз передруковано.

Так само, як у пословицях, послугував ся Г. Бебель і при фацеціях старшими літературними жерелами (прим. старонімецькі поети, Бокачіо, Поджіо, Fabliaux, Cent nouvelles і ин.) та вибирав із них для себе, що вважав цікавійшим і то або безпосередно, або посередно через своїх приятелів, які йому оповідали, що вичитали (прим. Поджія); але при тім багато черпав впрост із народних уст, що можемо нині дуже добре сконстатувати.

Всї анекдоти Г. Бебля поділені на три книжки: I містить 107 чисел; II — 149 чисел; III — 183 числа. Крім того додаток має 44 числа. Разом містить збірка Г. Бебля 483 анекдоти і як бачимо належить до найбільших і найбогатших. Читаючи ті анекдоти тепер, не один назве їх по німецьки: derb und lasziv, а навіть буде добачувати в них неморальність. Одначе їх не можна оцінювати з теперішного становища, бо то було б те саме, як би ми приміром хотїли назвати неморальними ті африканські племена, що ще нинї ходять без усякого одіня. Се не неморальність, але щось инше. Зрештою погляди на моральність не все і не всюди однакові тай не все постійні; вони зміняють ся також із житєм і культурою чоловіка. В XVI ст. були инші відносини, як нинї, инші вимоги, тому й анекдоти Г. Бебля читали ся залюбки в усїх освічених кругах; читали їх і світські люди й духовні, мужчини і женщини, старі й молоді, і всї добачували в них лише жарт й сатиру, а еротичний елемент, коли й відгравав, то в кождім разї лише підрядну ролю. Нинїшний читач робив би як раз навпаки. Правда, що деколи бувають ті анекдоти занадто рубашні, а представляючи нераз найнизші бруди людського житя, не викликають у читача естетичного задоволеня; але через те, що в них порушають ся найінтімнїйші відносини і погляди широких кругів, вони приносять багато цінного матеріялу не лише для фолькльориста, але й історика культури. З сеї точки погляду треба оцінювати також ті народні піснї й оповіданя, на які доси не зважано і аж в остатнїх часах розпочато їх публікацію у виданях, приступних лише ученим, а які колись були також власністю висших суспільних верств.

Г. Бебель не стоїть зрештою в Німеччинї зі своєю збіркою одинцем. Уже перед ним вславив ся подібною збіркою Авґ. Тінґер, прокуратор констанцького епископа, а небавки по нїм Яків Фрей зі своїм „Gartengesellschaft“ та Михайло Лїнденер. Подібнаж збірка Фльорентійця Джьовані Франческа Поджіо Брачьолїнї, що перший раз появила

ся коло 1470 р., стала голосна в цілій тодїшній Европі.

Що збірка Г. Бебля має вагу для фолькльористів, видно хочби з того, що деякі поміщені в нїй анекдоти, знані також між нашим народом. Я зазначу тут ті, які завважав при читаню:

Кн. II, ч. 21: Гість не їсть малої риби, поданої йому, але розмовляє з нею тихцем, а запитаний про причину, відповідає, що його батько втопив ся і що від більших риб може про нього розвідати ся.

„ ч. 41: Мужик обіцяє святому таку тяжку свічку, як віз, з яким застряг у болотї, коли йому поможе звідти видобути ся, але опісля зменшає її.

„ ч. 50: Баба передає подорожному, що буцїм то йде до раю, одїж і гроші для свого помершого чоловіка.

„ ч. 56: Як мужик відступив у пана свої буки Жидови.

„ ч. 90: Як чоловік бив лїниву жінку, а вона оправдувала ся, що „нїчого не робить“.

„ ч. 104: Як Жидівка замість сподїваного Месії вродила дівчину.

„ ч. 112: Як піп із дяком ворожили для прожитку.

„ ч. 144: Як теля зїло чоловіка.

„ ч. 147: Як баба пропонує панови пообіймати кобилу, аби повеселїйшала.

„ ч. 148: Як піп уродив теля.

Кн. III, ч. 43: Як селяне стріляли в рака, не знаючи, що то за біда така лабата й вусата.

„ ч. 95: Дївчина журить ся, де свиню привяже, що гнала, як ляже з хлопцем.

„ ч. 106: Як Циган запричащав ся хріном і сказав: О солодкий Боженьку, який ти гіркий!

„ ч. 115: Як стрілець перенїцював вовка.

„ ч. 137: Притча про вічність (монах і пташок).

„ ч. 139: Молодожон дїставши в місяць по вінчаню сина, закуповує 12 колисок, аби мати на цїлий рік, бо надїєть ся, що кождого місяця таке буде.

„ ч. 167: Як пяний не міг розріжнити, звідки пливе вода.

Саме виданє А. Весельського анекдотів Г. Бебля дуже гарне, попереджене не великою, але інструктивною передмовою про автора та важне тим, що видавець пододавав до кождого анекдота богату західноевропейську лїтературу, а з деяких рідких видань попередруковував навіть анальоґічні тексти, через що улекшив кождому працю, хто хотїв би слїдити лїтературну історію якогось сюжета. Лише цїна виданя трохи

ва висока (32·40 кор.).

В кінци належить іще згадати, що в тім самім році вийшло в Липську мале, скорочене видане анекдотів Г. Бебля п. н. „Deutsche Schwankerzähler des XV bis XVII Jahrhunderts. Heinrich Bebels Facetien, herausgegeben von Karl Amzain“, як другий том бібліотечки, видаваної віденським фолькльористом др. Ф. С. Кравсом п. н. „Historische Quellenschriften zum Studium der Anthropophyteia“. Видане містить доволї широку передмову, в якій подано простору біоґрафію Г. Бебля та короткі біоґрафійки Я. Фрея і Мих. Лінденера, як також відомости про так звану „Zimmerische Chronik“, пересипану доволї густо анекдотами в роді Г. Бебля. Як видане скорочено, видно з того, що в нього поодинокі книжки містять ось по кілька анекдотів: I — 32, II — 24, III — 37, разом 93, отже менше, як найменша книжка повного виданя. Оба виданя нумеровані, друковані як „Privatdruck“ „nur für Gelehrte bestimmt“, тому й не кождому приступні. *Вол. Гнатюк.*

Наукові розвідки й статї в справозданнях українських середнїх шкіл у Галичинї за рр. 1903/4—1907/8: Жіночі школи (львівські й перемиські) [1]).

Ст. Рудницький — Кілька гадок про ґеоґрафічні екскурсії в середнїх школах (Звіт дирекції українського прив. жіночого семінара у Львові, за рр. 1903/4—1904/5) [2]).

Ст. Кархут — Коротка історія заснования української прив. жіночої ґімназії СС. Василіянок у Львові (Звіт дирекції української прив. жіночої ґімназії сс. Василіянок у Львові, за рр. 1006/7).

Ол. Бережницька — Ґімназія як середник висшого образования жіноцтва (ibid.).

Е. Макарушка — Граматика Мелетія Смотрицького (історично-критична студія) (ibid. за р. 1907/8).

Ів. Мануляк — Причинок до рістнї Карпат ч. I. (Звіт дирекції лїцея українського Інститута для дївчат в Перемишлї, за р. 1904/5).

Ол. Целевич — До релїґійних відносин перемисько-самбірської дієцезії в рр. 1616—1674 (ibid. за р. 1905/6).

---

[1]) Див. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. LXXXVI. Огляд наукових розвідок і статей у справозданнях инших шкіл буде подано в дальшій книжці.

[2]) „Звіт дирекції укр. прив. жін. семінара у Львові“ за рр. 1905/6—1907/8 — не вийшов.

К. Чайківський — Дещо з музикальної акустики (ibid. за р. 1906/7)[1]).

„Кілька гадок про ґеоґрафічні екскурсії в середніх школах" проф. Ст. Рудницького — се проєкт, поглубити практично ґеоґрафічне знанне в учеників середніх шкіл ґеоґрафічними екскурсіями. Автор подає плян й інструкції для таких екскурсій.

„Коротка історія заснования української прив. жіночої ґімназії сс. Василіянок у Львові" проф. Сп. Кархута подає історію перших заходів коло з'орґанізовання першої укр. прив. жіночої ґімназії у Львові (15 цвітня — 4 вересня 1906 р.). Основателем сеї ґімназії, а тепер її директором, є власне сам автор.

„Ґімназія як середник висшого образовання жіноцтва" Ол. Бережницької — кілька заміток на тему потреби середньої освіти для жінок.

Історично-критична розвідка проф. Е. Макарушки п. з. „Граматика Мелетія Смотрицького" складаєть ся з трьох частин: I детальний опис граматики М. Смотрицького з 1619 р., порівнанне її з виданнями з 1648 і 1721 рр. (ст. 1—40); II жерела згаданої граматики (ст. 40—50); III її вплив на літературну мову у східних і полудневих Славян (ст. 50—55). Що тикаєть ся першої частини розвідки, то тут замітимо, що спеціяльного видання („першого" — як гадає автор) граматики М. Смотрицького з 1618 р. (Вильно) зовсїм нема. Перше її виданне вийшло в Еваю 1619 р. і така дата стоїть на першій заголовній карті згаданої книжки; вістка про виданне в 1618 р. (Вильно) пішла з того, що у першім виданню з 1619 р. крім одного заголовка з датою 1619, є в середині книжки (по „Учителемъ школьнымъ авторъ") іще другий заголовок з датою 1618 р.[2]). І коли у королївській бібліотеці в Празї, як каже автор, є справдї примірник згаданої граматики з датою 1618 р., то се, зовсїм певно, дефектний примірник з 1619 р. До жерел, якими користував ся Смотрицький при писанню своєї граматики, крім тих, на які звернули вже свою увагу инші дослїдники, отже граматика Івана Дамаскина зглядно Дїонїза Тракійського, Ляскаріса, Константина

[1]) Наукова розвідка: Ор. Авдикович — Огляд лїтературної дїяльности Олександра Кониського (ibid. за р. 1907/8) — була вже обговорена нами у звязку з того-ж автора „Критичним розбором оповідань Ол. Кониського" (Звіт дирекції ц. к. II ґімназії в Перемишлї, за р. 1907/8) в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка" т. LXXXVI.

[2]) И. Каратаевъ, Описаніе славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. С-Пет., 1883. Т. I (1491—1652), ст. 349 (Сборникъ отд. русс. языка и слов. имп. Акад. Наукъ, т. XXXIV, № 2). Таке подвійне датованне зустрічаєть ся також в инших наших стародруках.

Фільософа, Адельфотес, буквар Л. Тустановського, граматика А. Богорича, автор додає ще: латинську граматику Мелянхтона (той сам цитат з латинського поета Еннія як приклад на те саме синтактичне правило в Мелянхтона й Смотрицького) і граматику Єзуїта Альвареца (деякі правила з неї переклав Смотрицький дослівно). В останнім розділї вичисляє автор всї видання й перерібки граматики Смотрицького в Росії, південній Славянщинї, а навіть на Заході в протязї XVII—XIX ст.[1]).

„Причинок до ріостнї Карпат ч. I“ проф. I. Мануляка повинен бути ширше обговорений у „Збірнику матем.-прир.-лік. секції“.

5 документів до історії „релїґійних відносин перемисько-самбірської дієцезії в рр. 1615—1674“ подає з перемиського мійського архіву проф. Ол. Целевич: 1) уніятський еп. Крупецький позиває „адмінїстраторів“ та „прокураторів“ якихсь брацтв за те, що виломлюють ся з під його юрісдикції (р. 1615). Справа оперла ся аж о сойм, одначе король всї спірні справи присудив у користь Крупецького, загрозивши його противникам „карами, означеними державними законами“. Відклику від засуду короля не було; для православних, які присуд короля вважали несправедливим, лишила ся одна тільки дорога – боронити своїх прав силою. Ілюстрацією до сього служить дальший документ з р. 1617 — жалоба, внесена до суду слугою Крупецького, Фільоном Черкавським, що висланий епископом оглянути церкву за Сяном, застав її отвореною, а коли він в імени свойого пана запротестував проти сього, якийсь Петро Курбачек (певно православний) потурбовав його. Два дальші документи з рр. 1633 і 1657 дотикають справи недопусканя православних до ніяких урядів, мійських рад й ин. Православні пожалували ся королеви; отже король Володислав IV звертає увагу старостинського й війтівського уряду та мійської ради, щоби від сеї пори така практика устала і щоби православні не стрічали перепон. Та королївські декрети, особливо Володислава IV, не багато помагали. Потверджує се позов із 1657 р., в якім 5 православних кушнїрів та 3 купців жалують ся перед маґістратом на товаришів торговельного цеху за кривди, які терплять православні в сїй інституції. Останній 5-тий документ із 1674 р. вказує на випадок, як Поляки-колятори використовували свої права на користь унії.

„Дещо з музикальної акустики“ проф. К. Чайківського — популярно-науковий реферат про гармонїчні тони, Пітаґорейську скалю, консонанцію й діссонанцію. *Ів. Кревецький.*

---

[1]) Розвідка проф. Е. Макарушки вийшла також окремою відбиткою (Львів, 1908).

Мин. Торг. и Пром. Статистика несчастныхъ случаевъ съ рабочими въ промышленныхъ заведеніяхъ, подчиненныхъ надзору фабричной инспекціи за 1905 годъ, Спб., 1908, ст. 30+435.

Не зважаючи па те, що промислове жите Росії в 1905 р. носило цілком ненормальний характер, не зважаючи на те, що повсякчасні страйки примушували підприємців по кілька разів припиняти діяльність своїх підприємств, — число нещасливих випадків з робітниками протягом сього року не тільки не зменшилось, а ще зросло як абсолютно, так і відносно. Так, у київськім фабричнім окрузї абсолютне число нещасливих випадків виносило: р. 1902 — 3.344, р. 1903 — 4.091, р. 1904 — 4.001, а р. 1905 — вже 4.096. Так само в харківськім фабричнім окрузї число нещасливих випадків виносило: р. 1902 — 4.586, р. 1903 — 6.690, р. 1904 — 11.109, а р. 1905 — вже 13.094. Ще значнїйше зросло відносне число нещасливих випадків. Так, у київськім окрузї на 1.000 робітників припадало нещасливих випадків: р. 1902 — 17·3, р. 1903 — 20·8, р. 1904 — 21·5, а р. 1905 — вже 21·8. Так само в харківськім окрузї на 1.000 робітників припадало нещасливих випадків: р. 1902 — 22·6, р. 1903 — 32·5, р. 1904 — 58·5, а р. 1905 — аж цїлих 67·0.

Переходячи до аналїзу даних про нещасливі випадки в 1905 р. у тій частинї, в якій вони належать ся до України, ми знаходимо картину мало відмінну від тої, яку малює перед нами статистика нещасливих випадків за попередній 1904 рік. Абсолютні цифри мають такий вигляд. Усього підприємств під доглядом фабричної інспекції на Україні (9 ґуберній) було в данім роцї 2.419, на яких працювало 235.444 робітників обох полів. На катеґорії сї робітники поділялись так: дітей — 1.377 мущ. і 727 женщ., підлїтків — 14.574 мущ. і 6.154 женщ., дорослих — 175.494 мущ. і 27.075 женщ. Нещасливих випадків з сими робітниками всього трапилось 10.031, причім у ґрупі дітей нещасливих випадків трапилось з 47 мущ. і 26 женщ., у ґрупі підлїтків — з 550 мущ. і 31 женщ. та в ґрупі дорослих — з 9.095 мущ. і 282 женщ.

Таким чином, пересїчно по Україні на кожних 1.000 робітників припадало 42·55 нещасливих випадків, тодї як по цїлій Росії сей коефіціснт виносить тільки 32·0. Окремо між мущинами й женщинами на Україні коефіціент нещасливих випадків поділяв ся в 1905 р. так: на кожних 1.000 робітників мущин припадало 45 нещасливих випадків і на кожних 1.000 робітниць женщин — 10 нещасливих випадків. Таким чином, працю робітників мущин на українських фабриках і заводах можна вважати в $4^1/_2$ рази небезпечнїйшою, нїж працю женщин.

Із поодиноких українських ґуберній числом нещасливих випадків

визначаєть ся Катеринославщина, де за даний рік трапилось 4.522 нещасливих випадків або коло половини всього числа нещасливих випадків на Україні. Се й цілком природно, бо, хоча Катеринославщина й уступає иншим укр. ґуберніям з боку числа підприємств і робітників, але зате там розвинені найбільш небезпечні для робітників промисли: гірничий і металюрґічний. Далї, великим числом нещасливих випадків визначаєть ся Херсонщина (2.246 вип. на 28.839 роб.), що, очевидно, також поясняєть ся значним розвитком гірничого (Криворозький залїзорудний басен) і металюрґічного промислів у сїй ґубернії. З решти ґуберній одна тільки Харківщина дала більше тисячи нещасливих випадків, а саме 1.739 випадків. Що ж до решти українських ґуберній, то число нещасливих випадків у них порівнюючи незначне. Так, Київщина з своїми 62.087 робітниками (maximum для україн. ґуб.) дала всього 816 нещасливих випадків, Поділє — 290 вип., Чернигівщина — 222 вип., Волинь — 123 вип., Таврія — 37 і Полтавщина — 34 нещ. випадків.

Причини, від яких трапились нещасливі випадки, дуже ріжноманітні. Найбільше нещасливих випадків (2.233) трапилось від ручної нагрузки й вигрузки, піднімання, переноски й перевозки ваги. Далї йдуть нещастя від виконавчих механїзмів з двигунами (2.075 вип.), нещастя від ручних інструментів і неудосконаленого знарядя — молотів, сокир заступів, кирок, ломів і т. и. (1.8882 вип.) та від горючих, їдких, отруйчатих річей, ґазів, парів, розплавлених металїв і т. и. (1.075 випадків). Менше 1.000 випадків дали такі причини: перекинуті, завалені й підрубані предмети й будівлї — 707 нещ. вип., падїннє з висоти, з підмостків, драбин, падїннє в льохи, ями то-що — 388 вип., переїзд екипажами, возами й т. д. — 306 вип., лїфти, елєватори, крани то-що — 302 вип., передачи й приводи — 228 вип. Менше нїж по 100 нещасливих випадків дали такі причини: залїзнодорожні нещастя, переїзд ваґонами та ин. — 52 вип., виконавчі механїзми без двигунів — 49 вип., двигуни — 37 вип., парові котли, паропроводи, апарати нагрівані парою, вибухи то-що — 36 вип., звірі (товчки, удари, укуси і т. и. — 11 вип.) і вибухові речі, вибухи пороху, динаміту то-що — 8 вип. Нарештї, від невідомих причин сталось 639 нещасливих випадків.

Минаючи дуже цікаві самі по собі відомости про подїл нещасливих випадків між окремими місяцями, днями тижня й годинами доби, ми тут на хвилину зупинимо ся на даних про наслїдки нещасливих випадків, бо се питаннє має інтерес не тільки теоретичний, але й практичний. Виявляєть ся, що з усїх нещасливих випадків, що трапились у 1905 р. з українськими робітниками, тимчасовою нездатністю до працї скінчилось 8.720 випадків, постійним неповним калїцтвом (неповна постійна нездатність до працї) — 1.261 випадків, смертю — 61 випадків і постійним

повним каліцтвом — 8 випадків. Невідомо чим скінчилось 48 випадків.

Останнї цифри викликають дуже великі сумніви в докладности офіціальної статистики. A priori неможливо допустити, щоб на території 9 ґуберній з досить розвиненою промисловістю велико-капіталїстичного типу за цілий рік було на смерть покалічено тільки 61 робітників, а покалїчено навіки — лише... 8 робітників. Єдиний висновок, що випливає з знайомости з сими куріозними цифрами, зводить ся до того, що, очевидно, не про всї нещасливі випадки в фабричну інспекцію надсилають ся відомости. Таким чином, і загальну цифру нещасливих випадків, виведену нами на підставі сього видання для України (коло 10 тисяч), треба вважати значно низшою проти дїйсности.

В рецензованім виданню знаходимо ще відомости про час слабування покалічених робітників, про поділ нещасливих випадків між поодинокими галузями промисловости, про вік покалїчених то-що. Але се вже сфера „чистої статистики“, й тому за сими відомостями відсилаємо охочих до самого джерела. *М. Гехтер.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

C. Hallendorff — Handlingar angående konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning år 1704, 1908.

W. Tokarz — Pierwsze dezyderaty szlachty galicyjskiej, 1908.

А. Петровъ — Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по оффиціальнымъ даннымъ, 1909.

П. Заболотскій — Очерки русскаго вліянія въ славянскихъ литературахъ новаго времени, 1908.

K. i T. Mokłowscy — Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisyi w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej, 1907.

Словарь української мови, зібр. ред. журн. „Кіевская Старина“, I, 1908.

В. Дубровський — Українсько-російський Словник, 1909.

П. Парашкевовъ — Погребальнитѣ обичаи у блъгаритѣ, 1907.

A. Wesselski — Heinrich Bebels Schwenke, 1907.

С. Рудницький — Кілька гадок про ґеоґрафічні екскурсії в середніх школах, 1908.

С. Кархут — Коротка історія заснования української прив. жіночої ґімназії СС. Василіянок у Львові, 1907.

О. Бережницька — Ґімназія як середник висшого образовання жіноцтва, 1907.

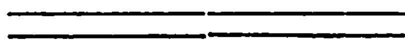
Е. Макарушка — Граматика Мелетія Смотрицького, 1908.

І. Мануляк — Причинок до рістні Карпат, 1905.

О. Целевич — До реліґійних відносин перемисько-самбірської дієцезії в рр. 1616—1674, 1906.

К. Чайківський — Дещо з музикальної акустики, 1907.

Статистика несчастныхъ случаевъ съ рабочими въ промышленныхъ заведеніяхъ за 1905 г., 1908.



Publikationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinškyj-Gasse, 17.

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševškyj, bis jetzt erschienen Bde I—LXXXVII (Geschichte, Archäologie. Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. Elf Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filozofičnoi sekcyi) B. I—IV u. VI—XI enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševškyj (I. Teil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XIII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI - VII bis zum J. 1569), VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse im XIV—XVII Jhrh. Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4·50, VIII u. IX B. 4·50. Bd. X—XI 4·50 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.
3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg — 3 Kr. II Band: Materialen zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jhd., — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840 — 5 Kr. IV Band: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien — 3 Kr.
4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.
5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.
6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.
7. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt I Bd. Preis 3 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 10 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcyi), enthaltend: Bd. I und IV eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Konyskyj, Preis à 3 Kr. Bd. II u. III Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Teil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratškyj, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Literatur von Michael Dragomanov (Zweiter Teil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX, Die Korrespondenz d. J. Holowaćkyj, Preis 7 Kr.

Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämtliche Werke von J. v. Fed'kovyč, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke, 1A Teil, Preis 3 Kr., 2 Teil, Preis 3 Kr. Bd. VI—VII: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

C Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abteilungen, jede

Bde XXI—XXII enthalten: St. Ljudkevyč, Galizisch-ruthenische Volksmelodien, T. I—II . . . . à 6 Kr.

Bde XXIII XXIV enthalten: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. II, Hefte 1—2: Djity—Pjatj) . . . . 7 Kr.

2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I, Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen, Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Korporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Teil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Teil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Teil) 6 Kr. Bd. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr. Bd. X (enthält Abhandlungen über anthropologische Messungen des ukrain. Volksstammes Huzulen, samt XII Taf. und 1 Karte, über die Kleidung der Bojken (samt XXXII Taf.) und 5 neue Aufzeichnungen von ukrain. Hochzeitsbräuchen und Liedern).

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—36 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg, Ringplatz, 10 vorrätig.

———